

Uzbekistan Folklor

1994

9—10

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЖУРНАЛИ

63-ЙИЛ ЧИҚИШИ

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Тоҳир МАЛИК

(*Масъул котиб*)

Мурод МАНСУР

(*Наср бўлими мудири*)

Омон МУХТОР

(*Бош муҳаррир ўринбосари*)

Икром ОТАМУРОД

(*Назм бўлими мудири*)

Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФҲОН

(*Мерос ва қадрият бўлими мудири*)

Али Назар ЭГАМНАЗАРОВ

(*Мақоланавислик бўлими мудири*)

МУАССИС:

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

- Қоммунизм бўлган эдими?
- Қумушбиби — ҳаё тимсоли
- Чаён солиғи
- Амир Музаффарнинг нафси аммораси
- Содик Султон: тахт топилади, лекин юрт топилгайми?

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрисэй АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хуришид ДАВРОН, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, МИРЗА КЕНЖАБЕК, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Исмоил ТУҲТАМИШЕВ, Улмас УМАР-БЕКОВ, Шоир УСМОНХУЖАЕВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Ислом ШОҒУЛОМОВ, Азиз КАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

© Шарк юлдузи № 9—10, 1994 й.

ОНАДЕК МЎЪТАБАР, ОНАДЕК ДАХЛСИЗ

Яқинда анчайин ўқимишли, ҳаётнинг паст-баландини кўрган одам билан баҳслашиб қолдик.

— Сиз шоирлару олимлар ошириб-тошириб ёзишга устасизлар. Кеча «Россия менинг Ватаним!» деб ёзгансизлар. Бугун «Яшасин мустақиллик!» деб ҳайқирасиз.

— Начора, ҳамма соҳада бўлганидек, қаламкашлару олимлар орасида ҳам замонасозлар бор эди.

— Хрущев «Бизнинг авлод коммунизмда яшайди», деганида кулган эдим. Ўша билиб айтган экан. Коммунизм бўлган экан-у, биз билмай қолибмиз. Магазинлар тўлиб-тошиб ётарди. Бир ойлик маошингизга эллик кило гўшт олардингиз...

— Тўғри, ўша йиллари чиндан ҳам тўқинчилик бўлган.

— Икки гапнинг бирида «Ватан, Ватан» дейсизлар! Ватан дегани нима ўзи? Очиғини айтайми? Мен қаерда тўқин яшасам, ҳеч нимага муҳтожлик сезмасам — ўша ер Ватаним, дейман. Биладан! Гапим сизга ёқмаяпти. Ёқадими-йўқми, менга бари бир! Вақти келиб Америкада ўламанми, Япониядами, бунисиям бари бир. Ўлганимдан кейин жасадим бир пақир суякка айланади. Шундай экан, ажалим етгунча шод-хуррам яшашга ҳаққим борми-йўқми? Очиғини айтинг: гапимда ҳақиқат борми-йўқми?

— Гапигизда ҳақиқат бор. Ҳеч ким сизнинг оёғингизни боғлаб қўйгани йўқ. Энди мен ҳам бир нарсани сўрасам майлими? Ўша — СССР замонида ҳозирги таънангизни айта олардингиз? Яъни Америкада ўламанми, Япониядами, менга бари бир, қаерда бой-бадавлат яшасам, ўша менинг Ватаним, дейшингиз мумкинмиди?

...Гарчи, бу савол ҳам шарт эмасди. Ҳамсухбатим, аниқроғи баҳсдошим тўғри айтяпти. Гапи менга ёқмаяпти. Аммо, начора, унинг ҳам ўз ҳақиқати бор. Ватан туйғуси бировда ундай бўлади, бировда бундай... Албатта, «хар ерни қилма орзу, хар ерда бор тошу тарозу» деган нақл мавжуд. Бу ўртоқ ўзи орзу қилган Америка ёки Японияга борган тақдирда ҳам рўпарасида «бу дунё жаннати»нинг эшиклари ланг очилиб кетиши шубҳали. Биладан, ўша суҳбатдош ким ўзи, ўзбек бундай тафаккур қилиши мумкин эмас, демокчисиз. Мулоҳазангиз жўяли. Дунёда киндик қони тўқилган тупроғига ўзбекчалик эътиқод қўйган халқ кам бўлади. Бизда ўтмишдошлар руҳини авайлаш, ота-

боболари дафн этилган ердан узилмаслик, борингки, қариндош-уруғчилик туйғуси ниҳоятда кучли. Аммо... ҳозир у халқнинг Ватан тушунчаси ундай, буники — бундай, деб миллат ажратмайлик-да, ҳамсухбатимизни ҳам англашга ҳаракат қилиб кўрайлик. Чиндан ҳам Ер курраси — Инсоният учун умумий Ватан эмасми? Одам боласи қаерда ўзини бахтиёр сезса, ўша ерда яшашга ҳақли, деган тушунча — шунчалик ёмон гапми? Муҳими, у ўз мулоҳазасини очик-ойдин айтяпти. Қўркмай, яширмай... Шунинг ўзи ҳам ҳаётимизда жиддий ўзгаришлар рўй бераётганини исботламайдими?

...Баҳсдошим яна хаёлимни бўлди:

— Горбачёв чиқиб, ҳаммаёкни расво қилди! Мустақиллик дегани тасодифий гап!

...Буниси, энди анча баҳсли мулоҳаза! Агар биз Ўзбекистон Истиқлолига тасодифан эришдик, бу етти ухлаб тушга кирмаган нараса эди, дейдиган бўлсак, ўта ноинсофлик бўлади.

Келинглар, тарихга бир назар ташлайлик.

Ўрта асрларда дунёни титратган соҳибқирон Темур салтанати тарих тақозоси билан (аниқроғи майда-чуйда салтанат хавасмандларининг калтабинлиги туфайли) парчаланиб кетди. Ўтган аср ўрталарида юртимиз навбатдаги босқинга учради. Ўша йиллари Туркистон деган юртни жон олиб-жон бериб ҳимоя қилганлар оз бўлдими? Бугун биз Ўзбекистон тасодифан мустақилликка эришди, десак, босқинчилардан Тошкентни ҳимоя қилган, сўнгги томчи қони қолгунча олишганлар руҳи олдида, Андижонда кўзғолон кўтарган ва охир-оқибат ўз ҳамюртлари томонидан душманга оёқ-қўли боғлаб ҳада этилган Дукчи Эшон руҳи олдида, тўпга тутилган, ёндирилган туманлару қишлоқларда гўшти парчаланиб кетган, суяги қуқунга айланган бегуноҳ қариялару гўдақлар руҳи олдида ким деган одам бўламиз? Ўзбекистон қанақасига «тасодифан» мустақил бўлсин?

Ҳамсухбатимнинг бир гапи ҳақ-рост! Афсуски, қаламқашлару олимлар орасида мингта ёлғонни ямаб, битта «ҳақиқат» ясашга уринадиганлар топилади. Доктор ёки профессор деган унвонни олиш учун «Туркистон Россияга ўз ихтиёри билан қўшилган» деган «ҳақиқат»ни «илмий асосда исботлаган»лар йўқмиди? Худди ўша олимлар орасида бугун Ўзбекистон тарихини қайта ёзаётганлар йўқми? Кечаги атеист — худосизлар орасида бугун дин тарихи ҳақида, унинг «прогрессив — ҳақияти» тўғрисида рисоалар чикараётганлар йўқми?

...Ниҳоят, «улуғ инқилоб» рўй берди. Фикримча, Октябрь инқилобининг бош мақсади эзгу бўлган: биров-бировни эзмасин. Ҳар ким одамдек яшасин. Бу ниятнинг нимаси ёмон? Ёмон бўлса, социалистик система дунёнинг ярмидан кўпроғига ёйилармиди? Ёмон бўлса миллионлаб ғариблар «камбағалпарвар» шўроларга сифнарниди? Ният-ку, яхши эди. Афсуски, ижро масаласида ёлғончилик, манфаатпарастлик, қаллоблик авж олди.

Бир ўйлаб кўринг-а, Файзулла Хўжаевнинг гуноҳи нима эди? Ростини айтсам, ўн гулидан бир гули очилмай, ҳалок бўлган бу йигитга ҳам ҳавас қиламан, ҳам ачинаман. Шунинг учун ҳавас

киламанки, у ўз замонасининг энг тараққий этган мамлакатларида чуқур илм олган аллома арбоб эди. Шунинг учун ачинаманки, у ёлғон сиёсатнинг, алдовнинг қурбони бўлди. У «хурлик», «тенглик» деган гоё йўлида ҳамма нарсасини совурди.

Ҳамсухбатимнинг баҳси ёдимга тушади. Бунинг-ку, ғамлаб қўйган «олтин тоғи» йўқ. Қайси юртда фаровон яшаш имкони бўлса, ўшани Ватан демоқчи. Файзулла Хўжаев-чи? Ахир у дунёдаги манаман деган миллиардернинг ўғли эди-ку! Отасининг олтинлари билан хоҳласа Шарқда, хоҳласа Ғарбда қариб-чуригунча умргузаронлик қилиши мумкин эди-ку!

Шундай экан, нима учун у мислсиз бойликларини «жаҳон афкор оммасининг доҳийси» Ленинга ҳаёя этди? Сабаби оддий: Хўжаев барча халқларнинг ва табиийки, ўз халқининг хурликда яшашини, она-юртнинг гуллаб-яшнашини орзу қилган эди. Яна бир сабаби шуки, энг биринчи Конституцияда (ундан кейин СССР Конституцияларида ҳам) «Совет мамлакатадаги ҳамма халқлар тенг ҳуқуқли ва истаган республика истаган пайтда СССР таркибидан чиқиб кетиши мумкин», деб белгилаб қўйилган эди. Айниқса кейинги модда қорға ёзилиб, офтобда қуририлганини Хўжаев кейин, анча кейин пайқаб қолди. 1918 йили Қўқон мухторияти мустақиллик эмас, фақат мухторият (автономия) талаб қилгани учун минглаб одамлар қариб ташлангани, Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган атрофидаги ўнлаб қишлоқларга ўт қўйилганини ҳамон кўпчилик билмайди... Файзулла Хўжаев калтабин одам бўлган эмас... Тарихнинг гувоҳлик беришича, у «мен хато қилдим, хато қилдим», деб йиғлагудек бўлган экан. Негаки у қисқа умрининг охирида тенглик, мустақиллик деган гаплар ғирт ёлғон эканлигини чуқур англаган ва охириқибат Сталин ўқидан ҳалок бўлган.

Бугун биз Ўзбекистон тасодифан мустақилликка эришди, десак, Файзулла Хўжаев ва унинг сафдошлари руҳини ҳақорат қилган бўлмаймизми?

Майли... Ҳамсухбатим айтганидек, ижодкорлар шунчаки «маддох одамлар» бўлақолсин. Ундай десак, «Ўтган кунлар»да «остонангда шундай қаттол ёв турибди-ку, сенлар бир-биринг билан қирпичоқ бўласан», деб ёзган Қодирий, яна ўнлаб, юзлаб, минглаб қаламкашлар, олимлар руҳи олдида нима дея оламиз? «Қаерда яхши яшасам — ўша менга Ватан», дейдиганлар эмас, ўз юртим, ўз Ватаним озод бўлсин, дейдиганлар Истиқлол йўлида қурбон бўлди.

Агар биз Ўзбекистон тасодифан мустақил бўлди, десак, давлат арбоблари уёқда турсин, Қодирий, Чўлпон, Мунаввар Қори, Отажон Ҳошим, Усмон Носир, Элбеклар арвоҳини чирқиллатган бўлмаймизми? Ҳе йўқ-бе йўқ қамоқхоналарда азоб чеккан Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон, Шухрат, Саид Аҳмад каби ўнлаб, юзлаб алломалар олдида ким деган одам бўламиз?

Тўғри, суҳбатдошим (бахсдошим) айтганидек, 60—80-йилларда мўл-кўлчилик бор эди. (Кейинги иқтисодий парокандалик учун Мустақиллик айбдор эмас. Империя сиёсати ҳеч ким

мустақил бўлолмасин, ҳаммаси бир-бирига боғлиқ бўлсин, деб Ўзбекистонни Россияга, Россияни Ёкутистонга, Ёкутистонни Гуржистонга, Гуржистонни Қозоғистонга, Қозоғистонни Белорусияга, Белорусияни Молдавияга, Молдавияни яна Ўзбекистонга боғлаб ташлаганининг жазосини энди ўзи кўрапти.)

Тошкентда Алишер Навоийнинг юбилейи ўтказилаётган кезлар эди. Улуғ адиб Чингиз Айтматов билан бир даврада ўтириб қолдик. Чингиз оға ғалати воқеани ҳикоя қилиб берди. Буни қарангки, Чингиз Айтматов Улуғ Октябрь инқилобининг аллақайси йили тантанасида «улуғ саркарда» Будённий билан ёнма-ён ўтириб қолибди. Шунда Будённий сўрабди:

— Сен, кимсан?

Қаранг-а! Ўша пайтдаёқ бутун дунё тан олган адибни «инқилоб чавандози» танимаса! (Аслида-ку, буңга ажабланиш — ўринсиз. Будённий ҳам, Ворошилов ҳам бировлар ёрдамида ёзилган мемуарларида «биз университетларни битирмаганмиз» деб мактанишган. Саводи оддий дуойи-салом ёзишдан нарига ўтмаган бундай саркардалар китоб ўқишни ўзига ор билган). Майли, гап бунда ҳам эмас. Чингиз Айтматов ўзини таништирганида Будённий мўйловини ғолибона бутаб, мактанган:

— Я там твоих рубал, рубал, рубал!!!

«Инқилоб чавандози» улуғ адибга мен сенинг ота-бобола-рингни бошлаб қиличдан ўтказганман, деб керияпти!

Каллакесарлик «хунари» билан бунчалик фахрланган шоп-мўйлов Будённийнинг ўзи ким эди? «Инқилоб чавандози» «рубать» — «чошиб ўлдириш» деган сўзни шиор қилиб олганини яна бир гувоҳнинг китобини ўқигандан кейин тагин ҳам чуқурроқ англадим. Бу — Борис Бажановнинг Сталин ҳақидаги хотиралар китоби. Тўғри, Бажановнинг айрим фикрларида шовинизм белгилари сезилади. Миллат шовинизми бўлмаса ҳам, ирк шовинизми. У оқтанлилар жаҳон цивилизациясига бошчилик қилиши муқаррар, деганга ўхшаш мулоҳазадан узоқ эмас. Аммо ҳозир гап бундамас.

Муҳими шундаки, Бажанов 20-йилларда Сталиннинг ёрдамчиси, Марказқўм ташкилий бюросининг котиби бўлган. Партия Марказий Қўмитаси Бюроси, мажлислари, пленум ва съездлар протоколи (матн)ни ўз кўли билан ёзиб борган. Яъни халқдан яшириладиган кўп воқеаларнинг қок марказида юриб, етти йил давомида мамлакат раҳбар доираларининг талай қабоҳатларига гувоҳ бўлган. Охир-оқибат, 1927 йили «оддий вазифада ишлаш» баҳонаси билан Туркманистонга келган. 1928 йил 1 январь кунини чегарачилар ғирт маст бўлиб ётганидан фойдаланиб, Эронга қочиб ўтган. Ундан Ҳиндистонга ва Францияга жўнаган. Табиийки, Сталин шунча давлат сирини билган одамни тинч қўймаган. Чет элда ҳам унга бир неча бор суиқасд уюштирганлар... Хуллас, Бажанов — Шўро империяси бошлиқларининг гапи билан иши бир-бирига тўғри келмаслигини ўз кўзи билан кўриб, ҳафсаласи пир бўлган шахс.

Жиндай эзмалик бўлса-да, Бажанов келтирган рад этиб бўлмас далиллардан баъзиларини кўрайлик. Мақсад: 70 йил

давомида биз кимларга сиғиниб, кимларнинг номини абадийлаштириб келганимизни яна бир қарра эслаш. (Бундан ташқари, Бажанов келтирган мисолларни ҳамон кўпчилик билмайди).

Шундай қилиб, Октябрь тўнтаришидан кейин Ленин миллий масалалар бўйича комиссарликка («Наркомнац») Сталинни тавсия этади. Кенгаш қатнашчиларидан бири бу лавозимга Сталиндан кўра лаёқатлироқ, ақлироқ бошқа бир номзод борлигини айтганида, Ленин уни жеркиб беради: «Бунақа ишга ақлли одамнинг кераги йўқ, Сталинни тайинлаймиз!» Ана сизга «Энг катта дохий»нинг миллатлар қисматига муносабати!

Сталиннинг маккор, иккиюзламачи ва қасоскорлиги ҳақида кўп ёзилган. (Инсоф юзасидан айтганда, Сталин шахсиятида қатъийлик, бир сўзликлик, принципааллик каби фазилатлар ҳам бўлган, дейдилар. Бўлса, бордир). Аммо, масалан, мана бу далилларни билмас эканман. 1923 йил кузида Марказқўм қийин аҳволда қолади. Очарчилик, вайронагарчиликлардан тинкаси қуриган халқ орасида норозилик кучайиб кетади. Бошланғич партия ташкилотлари йиғилишлар қилиб, Марказқўмга ишончсизлик билдира бошлайдилар. Москва партия ячейкаси жуذا кўпчилик овоз билан Марказий Қўмитага қарши чиқади. Бу ҳаракат тезда мамлакатга ёйилади. Бажанов матн ёзувчи котиблик қилган мажлисда бу борада Сталиннинг фикрини сўрайдилар.

«Каменев: партиядо кўпчилик овоз олиш учун нима қилиш керак, ўртоқ Сталин?»

Сталин: бу масалада мен бундай деб ўйлайман. Гап ким ва қанча овоз беришида эмас. Энг муҳими — овозни ким ва қандай санашида...»

Эртасигаёқ Сталин ўз сафдоши ва ёрдамчиси Назаретяни «Правда» газетасининг партия бўлими мудирини қилиб тайинлайди. (Кўйи партия ташкилотлари йиғилиши ҳақидаги ҳисоботлар шу бўлимга келар эди). Назаретян жиндай «фаромушлик» қилади. Масалан, «фалон корхонадаги мажлисда Марказқўмга қарши 600 киши овоз берди, 300 киши қўллади», деган хабар келса, рақамлар негадир тескари бўлиб қолади. 600 киши Марказқўмни қўллаган бўлиб чиқади. Ташкилот тўполон кўтарса, Назаретян «тушунмовчилик» бўлганини айтиб, узра сўрайди. Хатони тузатишга ваъда беради. Аммо эртасига бошқа ташкилотдан келган хабарлар ҳам шунақа — оёғи осмондан қилиб чоп этилаверади. Кўп ўтмай ўзга ташкилотлар «тинчиб» қолади ва раҳбариятга «ишонч катта» эканлиги «маълум» бўлади. Сталиннинг ашаддий қушандаси Троцкий (аслида у ҳам ўлгудек амалпараст бўлган) сиёсий бюро мажлисида катта жанжал бошлайди, қаллобликни фош этади. (Бирок бу пайтга келиб, ҳамма иш битган, Сталин бошчилигидаги Марказий Қўмита ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган эди.) Бош котиб Сталин бу хабарни эшитиб «ҳайрон бўлади», «газабга минади» ва бундай ёлғончилик қилган шахсларни қаттиқ жазолашга ваъда беради. Сўзининг устидан чиқади ҳам. Ўз топшириғи билан «хунар кўрсатган» сафдоши, сенлашиб гаплашадиган дўсти Назарет-

яни «Правда»дан бўшатади. Марказий Кўмита аъзолигидан чиқаради ва Уралга оддий бир ишга жўнатади. (1937 йили отиб ўлдириб қўя қолади.)

Яна бир мисол. Ленин вафотидан кейин 1924 йил 21 май куни Марказқўм Пленумида Лениннинг машҳур васияти ўқиб эшиттирилади. Биласиз, бу хатда «катта дохий» «кичик дохийга» ишончсизлик билдирган. «Чуқур жимлик чўқди, — деб ёзади Бажанов. — Сталин дераза томонга қараб хўмрайиб ўтирар, юзи ташвишли эди...»

Олдиндан келишиб олинган сценарийга мувофиқ уни Зиновьев билан Каменев ҳимоя қиладилар. (Азбаройи «кичик дохий»ни яхши кўрганлари учун эмас, Троцкийни ёмон кўрганлари учун). Шундай қилиб, Сталин Бош котиблик вазифасида қолади ва... бир ярим йилдан кейин ҳар иккала биродарини ишдан ҳайдайди. Бу масалага бағишланган пленумда Зиновьев алам билан сўрайди: «Уртоқ Сталин миннатдорчилик, садоқат деган нарсани биладими?» Сталин оғзидан трубкасини олиб, хотиржам жавоб қилади: «Албатта биламан, жуда яхши биламан. Садоқат дегани итларга теккан касал...»

Салтанат учун тукқанини аямаслик дарди фақат Сталинда эмас, «сарой» атрофида ўралашганларнинг деярли ҳаммасида бўлган.

Калинин. «Бутуниттифок оксоқоли». Дехқондан чиққан. Саводи ҳаминқадар.

Инқилобдан кейин «катта оксоқол»нинг Ўзбекистонга келиши «улуғ, тарихий» воқеа бўлган. Калинин Москвага қайтиб бориб, поезддан тушган захоти тўпланган оломонга: «Урта Осиёнинг энг яхши ерлари, гуллаган боғлари сизларга!» деб тантанали эълон қилган. Саховатни қаранг! Бунинг эвазига эса Калинин Тошкентда нутқ сўзлаган майдон — Эскижўва унинг номи билан аталган ва ҳайкали қўйилган. Яқин-яқингача кўзойнак таққан чўққисоқол чол «ҳаммангни боладимми?» дегандек илжайиб турар эди... 1937 йили Сталин унинг хотинини камоққа тикқанида, Калинин фиринг демайди.

Молотов. Сталиндан кейинги иккинчи шахс. Дудуқланиб гапирди. Бирок ғоят серғайрат, интизомли. Шу қадар интизомлики, Сталин унинг хотини Жемчужинани умрбод сургун қилганида ҳам дохийга содиқ қолади. 37-йил катағонларида «оғир жиноят қилганлар» рўйхатига аввал Сталин, кейин Молотов ва учинчи бўлиб Каганович қўл қўйган. Молотов рўйхатдаги хоҳлаган одамнинг фамилияси ёнига ВМН («Высшая мера наказания» — яъни «отиб ўлдириш») деган белги қўйиш ҳуқуқига эга бўлган. Ўз ёстикдошига шундай деб ёзмаганига ҳам раҳмат!

Каганович. Қасби — этикдўз. Чаласавод. Катағон йилларида минглаб одамларни қирган.

Яков Свердлов. Анча илмли. Зиёли. Отаси қалбаки ҳужжатлар ясашга устаси фаранг бўлган. Оилада тўрт ўғил, бир қиз бўлишган. Яков билан Сталин оқпошшо сургунда юрганларида тасодифан қўлга тушиб қолган ва у ҳам сургун қилинган — ўн етти яшар Вера Делевская деган артистка қизни икки ошна

баравар севиб қолишади. Гўзал қиз кўпол ва тўпори Сталинни эмас, зиёли Яковни танлайди. Сургундан қайтгач, маълум бўлишча Яковнинг хотини, боласи бор экан. Яков кўп ўйлаб ўтирмай собиқ ўйнашини укаси Вениамин Свердловга олиб бериб қўя қолади (Вениамин «қонунсиз» янгасини чиндан ҳам севиб қолган экан.)

Фрунзе. Эсли-хушли. Яхши саркарда (одам киришга уста) Сталин, ошқозонини операция қилиш бахонасида уни ўлдиртиради ва дафн маросимида мотам тутади.

Будённий. Саводсиз. Тўқимтабиат. Ўйлайдиган калласидан кўра қилич чопадиган кўли чаққонроқ ишлайди. Кунлардан бирида Москва «инқилоб чавандозининг «алоҳида хизматларини» тақдирлаб, унга автомобиль ва партия билетини юборади. Будённий ўз каллакесарларининг бошлиқларини тўплайди. «Кўриб қўйинглар, — дейди мактаниб. — Москвадан менга автомобиль билан манавини юборишибди». Шундай деб, партия билетини кўрсатади. Каллакесарлар ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келадилар. «Автомобилни олавер, Семён! Автомобиль — яхши нарса. Анали қоғоз бўлса, тураверсин. Сендан ош-нон сўраймайди-ку!» Будённийнинг коммунист бўлиш тарихи — шу.

Орадан кўп ўтмай, у отлик корпусга кўмондон бўлади. Бирон операция (яъни қирғин) масаласида Бош штабдан Будённийнинг фикрини сўрасалар, доим бир хил жавоб беради. «Униси билан ишим йўқ. Моё дело — рубать!» Билган касби «рубать» — калла олиш бўлган кимсани нима деб аташ керак?

...Ҳозирги авлод болаларида бунақа ўйин йўқ. Биз эса «оқми-қизил» деган ўйинни яхши кўрардик. Мен ёғоч «от» миниб, «милтиқ» билан «қуролланардим-да», Будённий «бўлар» эдим. Қорақуядан мўйлов ҳам суриб олардим. «Қилич» билан «босмачиларни «қириб ташлар» эдим... Начора, ҳар қишлоқда биттадан Сталин колхози, Будённий мактаби, Свердлов қишлоқ совети, Калинин кинотеатри, Молотов кўчаси, Каганович клуби бўлса, мана шуларнинг ҳаммаси — доҳий, улар сенларни озод қилди, деб қон-қонимизга сингдириб юборишган бўлса, бизда нима гуноҳ?

Етмиш йил давомида биз кимларга сиғиниб яшадик? Қимларнинг номини абадийлаштирдик?! Мана шу ҳақиқатларни билгандан кейин ҳам Истиқлолни авайламаслик гумроҳлик бўлмайди? Мустақиллик бўлмаса, эртага менинг неварам ҳам «Будённий» бўлиб, ўзининг бобокалонларини қирган каллакесарларга ҳавас қилиб юраверармиди?..

Дарвоқе, Ўрта Осиёга алоҳида «хизмати» сингган, бутун бошли республика — Қирғизистон пойтахти «муборак» номи билан атаб келинган яна бир «даҳо» бор эди. Эсингизда бўлса, яқин-яқинларгача ҳам Тошкентдаги энг сўлим жойлардан бирида — Низомий номидаги институт рўпарасида маҳобатли ҳайкал бўларди. Гижинглаган от миниб, қилич таққан Фрунзе ҳайкали... Ўқимишли, эсли-хушли, шарқ халқлари тилини яхши билган лашкарбоши ҳайкали. Бухоро амири зулмидан халқни озод қилган лашкарбоши... Дуруст, бу «чавандоз» халқни амир зул-

мидан кутқарибди. (Амир Олимхон фаришта бўлган эмас. Фанатиклиги ҳам, золимлиги ҳам бор гап). Фақат Аркка бомба ташлагани ҳақида негадир тарих китобларида бир оғиз жумла йўқ. Дуруст, Фрунзе амирни ёмон кўрибди. Аммо Минораи-Калон унга нима ёмонлик қилган эканки, замбаракдан ўққа тутади? Ахир Минораи-Калон халқ даҳоси билан яратилган ва асрлар бўйи қад кериб турган тарихий обида эди-ку! Ҳамма гап шундаки, Фрунзе чиндан ҳам «эсли-хушли» саркарда бўлган. Қўнглининг бир чеккасида халқ тарихини йўқотиш нияти бўлган. (Тарихи йўқ халқ — халқ эмас, оломон.) Буни қарангки, замбарак Минораи-Калонни қулата олмаган. Фақат ўша ўқ изи покиза чехрага ёпишган доғдек ҳамон оқариб турибди.

Тарихчиларнинг ёзишича, Мисрга ҳужум қилган Искандар Зулқарнайн қолдирган жароҳатлар қадимий эҳромларда ҳозир ҳам сақланиб қолган ва улар атайлаб таъмирланмаган экан. Истагим шуки, Минораи-Калондаги Фрунзе қолдирган «доғ» ҳам таъмирланмасин. Ўзбекистон «тасодифан» мустақил бўлганини эслатиб турсин.

Эслаб кўринг, яқин-яқинларгача кўҳна Бухоронинг Минораи-Калонга туташ кўчаси Фрунзе номи билан аталар, Лабиҳовуз яқинида эса Фрунзе ҳайкали бор эди. Тасаввур қилинг, Москвадаги Қизил Майдоннинг Спасская Башнясини аллақандай осиелик, дейлик, Аҳмадбой ёки Тошматполвон тўпга тутиб, шикаст етказса-да, эвазига ўша майдонга туташ кўча Аҳмад, Тошмат номи билан аталса... Бу ҳам етмагандек уларга ҳайкал қўйилса... Бундан ортиқ адолатсизлик бўлармиди? «Отангни ўлдирганга онангни бер», дегани эмасми бу?

Яратганга шукр! Олти асрдан бери «қонхўр пошшо» деб талкин қилинган соҳибқирон Амир Темур тарихий кадрини тиклади. Туркистонни қонга ботирган собиқ «оқпошшо»нинг суукли генерал-губернатори фон Кауфман, собиқ қотил Сталин, собиқ «пролетариат доҳийси» Маркс ҳайкаллари олиб ташланиб, ўрнига Темур ҳайкали қўйилди. Алишер Навоий юбилейининг ўтказилиши, Баҳовиддин Нақшбандий мақбарасини таъмирлаш, шунга оид тантаналар, бемисл заковат соҳиби Аҳмад Яссавий руҳини шод этишга алоқадор тadbирлар, 1994 йил Улуғбек йили деб эълон қилиниши... Булар Ўзбекистон Истиқлолнинг меваси эмасми?

Бунақа юмушлар ҳаммага ҳам ёқиб тушяпти десак, соддалик қилган бўламиз. Ҳамон ўша империя сиёсатини маҳкам ушлаганлар, Ер курраси шарсимон эканлигини исботлаган, Ер билан Ой ўртасидаги масофани аниқ ўлчаган, Ер куррасининг нариги томонида қуруқлик (яъни, Америка) борлигини илмий асосда исботлаб берган Беруний, рақамлардан «илдиз чиқариш» (яъни, алгоритм) илмини кашф этган Хоразмий, юлдузлар харитасини яратган Улуғбек, «Тиб конунлари» билан уч аср Оврўпани ҳайратга солган Ибн Синолар айнан бизнинг аждодларимиз бўлганини ошкор қилишни асло хоҳламайдиган мухолифларимиз озми? Одамга нашъа қиладигани шуки, ҳатто казозказо олимлар, энг муқаддас вазифаси — Инсон эркини қуйлаш,

бирон халқнинг камситилишига қарши исён кўтаришдан иборат бўлган улуғ адиблар кўнглида ҳам «буюк миллатчилик» ҳавоси ҳамон бор экан. Солженицин Ватанига қайтганидан бошим осмонга етган эди. Афсуски, бу адибнинг матбуотдаги суҳбатларини ўқиб, ҳафсалам пир бўлди. «Қамокхоналар маржони»дек буюк асарни яратган ёзувчи собиқ СССРдаги ҳамма давлатлар Россиянинг губернияси деган фикрдан узоқ эмаслиги аён бўлиб қолди. Шунга ишондимки, Солженицин Лев Толстой бўлолмас экан. Эсланг, Толстой «Ҳожимурод» асарида Кавказ халқларининг ўз озодлиги учун Россияга қарши курашини нақадар меҳр билан тасвирлайди!

Бу гапларни айтишдан мурод бирон мамлакатга иддао қилиш, ёки, Худо кўрсатмасин, бирон халқни айбситиш эмас. Халқлар ўртасидаги биродарликни дурга қиёслагим келади. Дур денгиз тубида, чиғаноқ орасида узоқ йиллар давомида зарралардан тўпланиб, бебаҳо тошга айланади. Дурни тағин кумга айлантириш осон. Бир телба бош, бир телба кўл ва битта болга бўлса — кифоя. Бир урса дур кумга айланади. Аммо уни қайтадан дурга айлантириб бўлмайди. Халқлар дўстлиги ҳам шундай. Унга рахна солиш — гуноҳи-азим! Юқоридаги далилларни айтишдан мақсад шуки, биз Истиклолга осонликча эришмаганимизни қанча яхши билсак, унинг қадрига шунча яхшироқ ета-миз. Мустақил юртимизда юздан ортиқ миллат вакиллари оғанини, опа-сингил бўлиб яшаётгани ҳам Истиклолимизнинг бебаҳо бойликларидан биридир...

Баҳсдошимнинг бир фикрини эътироф этишимиз керак. Сўнгги йилларда дастурхонларимиз аввалгидек тўкин эмас. Аммо ўзбекнинг тўйи ҳамон ўтиб турибди. Эътироф этишимиз керак, бозорлар кескин қимматлашди. Аммо, Худога шукрки, юртимиз тинч. Шунинг ўзи республикаимиз Президенти ва ҳукуматимиз олиб бораётган сиёсатнинг бағоят тўғрилигидан дарак бермайдими?

Эслаб кўринг: яқин-яқинларгача ўзбекнинг боласи «шонли» Совет Армиясига чақирилар, мажбурлаб Қамчаткагами, Сахалингами, ернинг киндигами олиб кетилар ва бепоён Ватанини белкурак билан «қўриқлаб» қурилишда ишлар, алақанчаси «тасодифан» йиқилиб кетиб, темир тобутда жасади келар ва «қахрамонларча» ими-жимиде ерга тикилар эди. Худога шукр. Ҳозир ёш бўлса-да, ўз Армиямиз бор.

Эслаб кўринг: 70 йиллик империя замонида ўзбекнинг қанча боласи чет эл мамлакатларида илм олди? Бармоқ билан санарли дёсак, Ёлгон бўлмайди. Ҳозир истеъдодли ёшларимиз энг нуфузли мамлакатларда ўқияпти. Эртага шулар юртимизнинг юқини энгил қилади, деган умиддамиз.

Хуллас, баҳсдошим хоҳлаган жойига бориб, хоҳлаган юртида фаровон яшаши мумкин: агар уддасидан чиқса... Тупроғига илдизи теран томир отганлар эса ўз юртини онадек мўътабар, онадек дахлсиз деб билишига, Истиклолни муқаддас санашига имоним комил.

Шукур Қурбон

ЗАНГОРИ ТОНГ

САЛТАНАТИДА

Ай, она тил!

Сени Худо берган менга, менинг халкимга,
Бандалари йўқотолмас, тортиб ололмас.
Сени хато баҳолаган — кулги ҳар кимга,
Сенга ола қарабди ким, кўр бўлмай қолмас.

Сенда Давлат мақоми не, яралганинг он
Халқ мақомин олгансан-ку, қутлуғ, пойидор.
Шухратпараст зотмидингки, ҳар турфа нишон
Кўкрагингга илиб олсанг қатор ва қатор.

Балли! Ҳануз хиёнатнинг юзлари қора.
Балли! Ҳануз садоқатдан гуркурайди қалб.
Оҳангларинг дунёдаги энг кучли яроғ,
Шу яроғ-ла, ахир, асраб-авайланар халқ.

Чегаралар йўқдир сенга, сарҳадлар оша
Сен туфайли айнимади қанча бағирдош.
Ўзбеклигим, ай, она тил, дилингда яшар,
Тил остига жойлангандай қимматбаҳо тош.

Не тонг, асос — моҳиятни белгилар азал,
Не тонг, эски ёзув ўхшар кўҳна илдизга.
Новдалари юракларда, руҳда мукамал,
Шох, барглари, гунчалари етган юлдузга.

Сенга фақат ҳасадгўйлар қилар ёвқараш,
Сени манфур босқинчилар ёқтирмас фақат.
Ай, она тил, ўзинг учун ўзинг ҳам кураш,
Ай, она тил, ғанимларга айлама шафқат.

«Нун» кўзларинг каттароқ оч, «Дол»ларинг ёй қил,
«Алиф»ларинг ўқ қилиб от улар кўксига.
Маъноларинг намоён эт, ёвларни лойқил,
Етмиш олам мўъжизасин кўрсат кўзимга.

Темур дарвозаси

Бу дарвоза қачон очилган, ахир?!
Шоҳлар ўтди, гадолар ўтди,
Яши, ёмон...
Ҳаммасидан ҳам,
Ўтди бундан душманлар кўпроқ.
Тарихимга қараб, ҳасадда ёниб,
Қайта-қайта ўтди ичи қоралар.

...Осмон тепадордир бу дарвозага,
Чорчўп — она ер,
Метин қоялардан кесакилари.
Табақалар? Дарвоқе,
Қани табақалари бу дарвозанинг?!
Темур дарвозаси бу.

Бир қарашда бўлмайти билиб
Бор ё йўқлигин,
Кўриб турибсизки, мана, бор, демак,
Ўзбекистон бедарвозамас.
Темур дарвозаси бу.

У ёпилган,
Кўп бор ёпилган —
Босқинчию мустабидлар юзига шундоқ,
Керак бўлса, ёпилар яна.
Темур дарвозаси бу.

Халқим юрагида, ор-номусида
Қулф-калиди Темур дарвозасининг.
Дарвоқе, табақалар...
Қани табақалари бу дарвозанинг?!
Табақани ўрнатиш нима деган гап,
Қулф-калид бўлгач!..
Темур дарвозаси бу.

Бегона

Мен бу тўйга балки адашиб келдим,
Эҳтимол янглишиб таклиф қилдилар.
На бир қувнай олдим, на яйрай олдим,
Бошқалар мириқиб, базм қилдилар.

Аксига кечикиб келдим баногоҳ,
Даврага тескари курси қўйдилар.
Елкаларим билан ҳис этдим бироқ,
Еб-ичиб, пулвозлик қилиб, тўйдилар.

Тўрдаги дунёнинг ошиқларига —
Келин ва куёвга парвосиз ҳатто,
Хонанданинг тузсиз қўшиқларига
Рақс тушдилар ҳолдан тойишгунча то.

Кетдим тўй яримлаб-яримламай, жим,
Табий, ҳеч кимга келмади малол.
Ўзимдан кетгандай кетиб борардим,
Юрак-юрагимда чарх уриб хаёл...

Наҳот, тўйхонадир — дунё дегани,
Бу мангу сирларга қачон етармиз?!
Наҳот, ошиқларни табриклагани
Холос, бу оламга келиб кетармиз?!

Буни ҳам даврага ўлтирганча терс,
Сўз айтмай, ич-ичдан қилармиз изҳор.
Наҳот, кифтлар ила этажакмиз ҳис —
Дунё ошиқларин кўнглуда не бор?!

Ҳалима Аҳмедова

КУЗАК БОҒЛАРИДА ЧҶКАДИ УМРИМ

* * *

Ботаётир кўзимга осмон,
Қалдирғочнинг тумшугида дил.
Чечакларнинг кўнглуда армон:
Сен қайларда қолдинг, Сусамбил?!
Мен бахтимни бахтларга бердим,
Оёғимни ютмоқда замин.
Есам фақат ақлимни едим,
Эрта телба бўлишим тайин.
Қон истадим қонимга ташна,
Сен ким эдинг кўнглумни олдинг?!
Мунаввар уҳ ғамларим яшна,
О, Сусамбил, қайларда қолдинг?!
Сендан кетиб, сенга кетарман,
Қучоқ тўла зангори чечак.
Ўтсам фақат сендан ўтарман,
Муродига етмаган эртақ.

Бу дунёнинг туриши найранг,
Узоқ яшаб қўйди-ку кўнгул.
Кўзларимда Аллоҳ берган ранг:
Мени олиб кетар Сусамбил!

* * *

Шоҳдил, кўзларингдан кўрқаман жуда.
Қоронғу боғ ичра қадим афсона —
Эртақ сўраб йиғлар маҳзун япроқлар.
Икки қора булоқ ичиндан ногоҳ,
Шамшир яланғочлаб чиқар сўроқлар.
Мен тунлар тиз чўкиб сўрардим тўзим,
Ҳасрат даштларида адашган руҳга.
Билдимки, ёғийман ўзимга-ўзим,
Дил бериб чарчадим очкўз андуҳга.
Шоҳдил, кўзларингда самолар титрар,
Икки дунё қалқиб тутуди шароб.
Қатлгоҳга чиққан паридай қамор,
Ортига қайтади мискин бежавоб.
Ярадор оққушлар галаси мисол,
Бўзариб отганда тонглар ҳорғин, жим.
Чиркин вужудимда занжирбанд жонни
Ўйнатиб, қаҳқаҳа отар аллаким,
Ўзимдан бош олиб кетдим қайгадир,
Кўнгулм қолди кулфат майхонасида.
Ёдим ҳаром бўлган кунларда дайди,
Йиқилдим маҳшарнинг остонасида.
Шоҳдил, кўзларингда жодуланган ишқ,
Маним жоним ичра қилади сафар.
Бир илдиз оташда қолган мор каби,
Тўлғаниб узаяр то маргим қадар...
Шоҳдил, кўзларингдан кўрқаман жуда.

* * *

Кузак боғларида чўкади умрим,
Замин дарахтларга очади оғуш.
Фалакнинг кўзини тутуди хунлар,
Хароба умрига ин қўяр бойқуш.
Кузак боғларида изғийди бир дил,
Вайрона этилган қасрдай танҳо.
Яна дард келади тутиниб сингил:
Сен уни кечирма, кечирма, худо!
Кўзларим тупроққа айлана қолгин,
Кипригим дарахт бўл, ҳеч қурса бир туп.
Кузак юрагимга бир қулоқ солгин,
У сендан ғамгинроқ у сендан юпун!
Кузак боғларида чўкади кўнгулм,
Уни кўтаролмас бу икки дунё.

Бир куни бу икки дунё дастидан
Олиб кетар уни зангори садо.
Кузак боғларида фаромуш ёдим
Ненидир излайди, кўзлари — илинж.
Хазон кўмиб кетган эски қабрдан
Тундай чиқиб келар қоронғу соғинч.
Кузак боғларида чўқади умрим.

* * *

Келасан...

Маргидан тонган кузакнинг
Зафар топмай кетган хазонидай жим.
Ғамангез дилдирар оёқ остида
Соғинчлардан омон қолган илинжим.
Кундузлари куйган, тунлари паймол,
Ненидир пайпаслаб яшайди кўнгул.
Жонсираган ишқнинг тубсиз ғорида
Сени деб яшадим, ахир, миллион йил.
Келасан...

Бефироқ самолар туши
Томирим оралаб қуяди заҳар.
Сен билан нақадар ёлғизман яна,
Ғўр каби ютади кимсасиз саҳар.
Рутубат қонидан тўйинган хаёл,
Мани қай дунёга қилар бадарға?!
Кетсам, оёқларим сингунча кетсам,
Бир макон йўқ, ахир, бесар кетарға!
Келасан...

Бир ҳовуч сув бўлар кўнглум,
Ичсанг заҳар бўлар, ичмасанг гулоб.
Бу қандай жодуки, етсак ўлармиз,
Етмасак ўтармиз дунёдан хароб.
Ажина шамоллар рўмолин йиртиб,
Бахтнинг тобутига қадайди байроқ.
Бир куни, музлаган қабрим устида
Ишқ чалиб ўтади қора кўнғироқ.
Келасан...

Музлаган кўксимда баҳор,
Ёввойи гуллардан солади соя.
Мен сенсиз яшамай, сенсиз ўтарман.
Чексиз ёлғонингга айтиб ҳикоя.
Энди ишонч йўқдир.

икки дунёнинг

Куйган қисматидай куяди бағир.
Сенсиз ўлиш мумкин осуда, ғамнок,
Олдинда соғинч бор,
соғинч бор, ахир!..

Келасан...

САБР—ҚОНИМ

СИМИРГАН ФИРОҚ

* * *

Кўк — ёсуман,
юлдуз — жодугар,
сирли-сирли дуолар айтиб,
алдадилар
сўлим туш бўлиб.

Шамол — элчи,
япроқлар — қанот,
учиб кетди
айни тонг пайти,
алдовларга
гулим қуш бўлиб.
Муҳаббатнинг битдими куни?!

Орияти келди илдизнинг —
қасам каби сапчиди тикка.
Кўкнинг макр тўла кўксига
юрагини санчиди якка.
Япроқларга ишонмай қўйди,
айғоқчиси экан юлдузнинг.
Муҳаббатнинг битдими куни?!
Асли ёғий экан булбул ҳам,
сирларини сотди-я гулнинг!

Жазосини бергил, эй эгам,
тўзонида кўр бўлсин кулнинг!

Телба этсин уни гул хуни —
қора қарғаларга айланиб,
қуртлар излаб ўтсин ҳар куни.
Муҳаббатнинг битдими куни?!

Муҳаббатнинг битса гар куни,
фалакларга қуш бўлиб учган,
малакларга туш бўлиб кўчган,
гулим,

гуллигидан айрилган гулим,
сенга ўлим берса худойим,
ўлим,
илдиэларга сабрни гул деб,
жанозангни ўқийин ўзим...

Муҳаббатнинг битдими куни?!

Кўк — ёсуман,
юлдуз — жодугар,
жодуларга илинди гулим...

* * *

Бир кун бола
айни ётар пайт,
онасига тик боқиб деди:
— Мен дадамга ўхшайманми, айт,
дадам қандай келбатда эди?

Мен соғиндим
тим қора кўзин,
қўлларини соғиндим ортик.

Айтгил қайда,
бораман ўзим,
соғинчимни этаман тортиқ.

Она алдар ўғлини тун-кун:
— Кутгил, даданг келади, болам!
Ҳақиқатни айтолмасдан хун,
вужудини кемирар алам.

Саволидан воз кечмас ўғлон,
тушларида сўроклайди, оҳ!
Онасининг кўксига фиғон:
«Тўзим бергил гўдакка, Оллоҳ!..»

Керак эмас унга ёстикдош,
керак эмас иккинчи паноҳ.
У ўтмоққа тайёр сўққа бош,
саналса-да ёлғизлик гуноҳ.

Кечалари ёлғиз эмас у,
ёрин ёди ҳамиша ҳамроҳ.
Кўзларини босаркан уйку,
кипригига қўнар бир арвоҳ.

То тонггача ҳамроҳ безабон,
то тонггача ёстикдош ул руҳ.
Ёстик — чексиз-чексиз оқ ёбон,
то тонггача ухлолмайди
«Уҳ!..»

Бола кўзидаги илтижо,
юракларни эзгувчи алам —
устун келди,
айлади бажо
боласининг тилагини ҳам.

Пайдо бўлди уйида бир кун
отасидек собит зўр инсон.
— Отанг, — деди,
онаси маҳзун,
эркак эса турарди ҳайрон.

Ногаҳонда отилган ҳар ўк
этганидай борлиқни карахт —
тил йўк, сас йўк,
қорайган барг йўк,
турар эди қўш етим дарахт.

Кўзлар қотиб қолган.
Кўзлар — тул.
Турар эди тополмай паноҳ —
кеч кузакнинг қаҳридан
ногоҳ,
очилломай қотиб қолган Гул!..

* * *

Мен сени кутаман ҳижронхонада...

Аламзада соат кафгири —
вақтнинг қозонидан имиллаб
умр таомини сузади.

Қўними йўқ саргардон миллар —
шоҳдан-шоҳга сакраган читтак —
рақамларга аҳдин бузади.

Мен сени кутаман ҳижронхонада...

Боз устига чалар жомини,
хўрсиниб ҳам қўяди оғир,
эслатгандай менга номингни.

Эшик эса, тили йўқ сағир —

«Келди», деган сўзга оғиз жуфтлаган,
очолмас,
лаблари ёпишган — оғрир.

Мен сени кутаман ҳижронхонада...

Сабри тугар, охир чироқнинг —
ёрилади юракдек бағри.

Қаршимдаги қилдек фироқнинг
катталашиб боради қаҳри.
Унга барибирдир эшикнинг меҳри,
унга барибирдир қоранинг, оқнинг.

Мен сени кутаман ҳижронхонада...

Ўз сўзини айтмасдан эшик
соқов турса яна бир лаҳза,
сабр — қоним симирган фироқ
ёрилади,
борлиқни

қоплайди ларза...

Мен сени кутаман ҳижронхонада...

* * *

Заминнинг зангори яраси — кўлмак,
нурдан шифо кутиб ётади.

Ою юлдузларнинг матлаби —
кулмак,

унинг ярасига ботади.

Оғриқдан кўкариб боради яра,
оғриқдан бужмайиб кетади кўлмак.
Бедардлар тубига чўкар тобора,
гўёки шарафдек бағрида ўлмак...

Насрулло Қобил

ЁҒИЙ

Қисса

Бугун учинчи кундирки, Туркистонда аза. Бухорода эса, алоҳида мотамсаролик. Шаҳар бозорларида Зирабулоқ яқинидаги сўнгги жангда душман ғолиб келгани, не-не йигитлар беаёв тигдан ўтказилгани, амир Музаффар қўрқоқлик қилиб, фон Кауфман билан сулҳ тузгани, урушни тўхтатиб, ўрис давлатига тобе бўлгани тўғрисида бир-бирдан ваҳимали миш-мишлар тарқалган. Шу кун кечга томон мағлуб лашкар амир Музаффар бошчилигида қайтди. Қалъа дарвозаси олдида тўпланган шаҳарликлар мағлуб лашкар пойидан кўтарилган чанг булут ичида қолиб кетди. Аср намози ўқилгач, амир Музаффар аъёнлари қуршовида шаҳарга қараб юрди. У эгар устида бошини ҳам қилиб ўтирар, жуссаси жуда кичкина ва ғариб кўринар, сарой шоирлари қўшиқ қилиб куйлаган «сояи худо»дан кўра, пиридан дакки эшитган муридга ўхшаб кетарди.

Амир Музаффар бошини кўтариб атрофга қарай олмади, тўпланган оломон ичидан шошиб ўтганча Аркка кирди. Сайсхона ёнида отдан қўниб, жиловини аъёнлардан бирининг қўлига берди-да, қоровулхона зиналарида таъзим учун қўл боғлаган мулозимлар орасидан юриб йўлакка чиқди. Масжид ёнидан ўнг тарафга бурилиб, аввал майдондан, сўнгга кўринишхона ёнидан ўтди. Кейин икки қаватли девонхона олдидаги зиналардан кўтарилиб, нақшли холдор бир эшикни очди. Остонада ичкари киришни ҳам, кирмасликни ҳам билолмай тараддуланиб турган мулозимларга, «холи қолдиринглар», ишорасини қилди-да, хосхонага қараб юрди.

— Ё Оллоҳ, қилган гуноҳларимни ўзинг кечир!

Амир Музаффар шундай деб панжаларини лўқиллаб оғриёт-

ган чаккасига босиб силади. Нимадир ёноғига ботиб суркалди. У шошиб қўлига қаради. Уч кун бурун сулҳ қоғозига бармоғидаги мана шу муҳрни босган эди. Сулҳ. Унинг омади кетиб, ҳокимияти парчаланганлигининг белгиси. «Мағлуб амир, бахтиқаро ҳукмдор муборак муҳр тақиб юришга ҳаққи борми?» У кечадан бери миясида царх ураётган бу саволни яна бир бор қайтарди. Эртага қандай қилиб тахтга чиқади, юрт сўрайди, фарзандларининг кўзига қандай қарайди — худо билади. Сўнгги кунларда у бутун шуури билан бир нарсани ҳис этарди: сулҳга муҳрни босган кундан бери қандайдир ўзгариш бўляпти, бу ўзгаришни ортга қайтариб бўлмайди, ҳатто мулозимлар ҳам ундан нигоҳини олиб қочадилар.

— Эй худо, хор-зор бўлишдан ўзинг асра!

Амир Музаффар бошига тушган кўргуликларнинг бутун сабаби шу муҳрга жамлангандай, уни шошиб бармоғидан чиқарди-да, хона бурчаги томон улоқтирди. Юзтубан чўзилиб, юзини юмшоқ болишга босди: «Тамом... Чарчадим». Тўрт йилдан бери жангу жадалдан бўшамаган амир Музаффар илгарилари ҳам мажолсизлик туйиб, кучдан қолаётганлигини ҳис қилган, лекин ҳеч қачон бугунгидай адои тамом бўлмаган эди. Яқингинада, ҳатто бундан уч-тўрт кун бурун ҳам ҳали эртанги кунда нимадир бордек эди, лекин бугун ҳаммаси тугади. Эртанги кун қоронғу, боши-кети йўқ бўшлиқ. Нима қилса экан? Бу азовларга чек қўйишнинг йўли борми?.. Бор!.. Бироқ бу ёлғон дунёда эллик йил яшаб, жанозасиз кетиш... йўқ, бу «тунни» қандай бўлмасин енгиб ўтиши ва энг сўнгги кучини тўплаб, шу «қоронғу бўшлиқдан» чиқиб олиши керак.

— Эй парвардигор, шайтон қутқусидан ўзинг сақла!

Амир Музаффар ёнига ўгирилиб ётди. Неча кундан бери уйку қўнмаган қовоқлари игна санчгандай симиллади. «Ахир, — деб ўйлади у, — ота-боболаримиз минг йилдан бери динимизнинг поклиги учун курашмадиларми? Одамлар онгини нафс балосидан тозалашга, кўнгилларидаги фисқу фасодни, ғурур-ҳашамни йўқотишга интилмадиларми? Умрнинг бебақолигини, ёлғиз Оллоҳнинг буюклигини уқтирмадиларми? Ниҳоят Парвардигорнинг инояти билан бу бахт бизга насиб қилди. Мана юз йилдан ошди, бу ерда оға-инилар тахт талашмайди, фарзанд отасини, ота боласининг қонини тўкмайди. Ўзбошимча беклар исён кўтариб, тинчсизлик чиқармайди. Авом фаҳшдан, ҳаромдан жирканади. Бухоро пок динли муқаддас шаҳарга, Исломнинг таянчига айланди. Агар фон Кауфман билан сулҳ тузмасам Бухоро ёғийнинг оёғи остида қолмасмиди? Машаққат билан дини покланган юрт буткул таназзулга юз тутмасмиди? Йўқ, онкўр беклар, янглишасиз. Сулҳ тузиб хонликни хароб қилмадим, аксинча, уни сақлаб қолдим! «Амир Музаффар ёстиқдан бошини узди ва кўзи билан излаб, боягина хона бурчагига улоқтирган муҳрни топди. «Бу менга отамерос». Ўрнидан туриб, муҳрни олди-да, бармоғига тақди...

Эрталаб амир Музаффар жойнамоz устида саловат ўқиётганида, қулоғига олисдан, Арк билан шаҳарни ажратиб турган

баланд тош девор ортидан одамларнинг гоҳ наърага, гоҳ нолага ўхшаш ғала-ғовури эшитилди. У юзига фотиҳа тортгач, ўрнидан қўзғолмай қарсақ чалиб, овоз берди:

— Ҳой, оғалик!

Орадан лаҳза ўтмай остонада эшик оғаси пайдо бўлди.

— Қушбегини чорланг!

— Хўп бўлади, олампаноҳ.

Ичкарига қушбеги Усмонбек кирди.

— Бу қандай шовқин? — Амир Музаффар қўли билан шаҳар томонга ишора қилди. — Бухорода нималар бўляпти ўзи?

— Исён, олампаноҳ, — жавоб берди қушбеги.

Амирнинг қора кўзларидан ўт чиқиб кетди.

— Муддаоси нима экан уларнинг? — деди ғазаб билан.

— Халқ урушни давом эттиришингизни сўраяпти, олампаноҳ.

— Фон Кауфман билан сулҳ тузганимизни эл билмайдими?

— Билишади, олампаноҳ.

Амир Музаффар қушбегининг кўзларига қаттиқ тикилди.

— Билишса, яна нега исён кўтаришади? Сабабини аңлатинг, бек.

— Халқ ғазабда, олампаноҳ. Бухорога келган қочоқлар бири-биридан ваҳимали воқеаларни сўйлашмоқда. Ҳазратим буюрсинлар, ҳаммасини арз қилайин.

— Айтингиз!

— Битимга муборак муҳрингизни босган куннинг эртасига фон Кауфман Самарқанд чорсусида дор қурдирган. Эл оғаларидан ўн тўққиз кишини остирган ва яна шунча кишини Сибирга умрбод сургун қилдирган. Шаҳар бозорига, савдогар, ҳунармандлар дўконларига ўт қўйдирган. Даҳбет қишлоғида одам бошига бир тилладан солиқ солибдилар. Тўлашга қурби етмаганларни бола-чақаси билан ҳовузга чўктиришибди. Бу ҳам етмагандай уларнинг жасадини сотиб, ўликфурушлик қилганлар...

Амир Музаффар ўрнидан туриб кетди.

— Нима дедингиз? Ўликларни сотишибдимми?

— Олампаноҳ каромат қилдилар, — деб гапида давом этди қушбеги. — Каттақўрғон қалъасидаги казаклар девор ёнидан ўтган болаларни ўлдиришган. Ким жасадларга яқин борса, уларни ҳам отишган. Одамлар ўликлар устига боролмай қолгач, ахийри қалъа тўрасига арз қилишса, «Пул берсангиз, майитларни олиб кетасиз», дебди.

— Фақат шуми?

— Бобобек билан Жўрабек Шаҳрисабзда қурултой чақириб, сизни тахтдан маҳрум этилган, деб эълон қилибди. Уғлингиз шаҳзода Абдумаликни хон қилиб кўтаришибди.

Амир Музаффарнинг назарида сарой девори бир томонга оғаётгандай туюлди, қулоқлари шанғиллаб, боши айланди.

— Яна қандай «хушхабар»лар бор?

— Шаҳзода Абдумалик фон Кауфман устига қўшин тортмоқчи эмиш...

Даҳшатдан ранги бўздай оқарган амир кўрпача устига чўкди.

Хаёлида хонани аччиқ тутун қоплагандай эди. Титроқ кирган кўлини кўтариб ваҳима тўла кўзларини ундан яширишга уринаётган қушбегига, «кетинг» ишорасини қилди.

— Мени худо қарғабди.

Остонага етай деб қолган қушбеги амирнинг бу оҳини эшитиб тўхтади.

— Емон ният қилманг, олампаноҳ. Эгам бандаларига меҳрибондир.

— Ундан қандай умидларим бор эди-я, — деди Амир Музаффар тўлғаниб. — Бир кун келиб амирлик тахтини эгаллар, Бухорога таянч бўлар деб эдим. Бобокалони Шоҳмурод маъсумдек юртни қудратли давлатга айлантлар, дину диёнатга равнақ берар, деб эдим. Наҳот орзуларим ушалмаса?

— Олампаноҳ, шаҳзода ёшлик қилган, адашган.

— Уни ниятидан қайтармоқ керак, бек.

— Шаҳзоданинг ҳузурига чопар юборсакми, олампаноҳ?

— Ҳа, юборинг. Ёрлиқда амр қилингики, зудлик билан саройга, ҳузуримизга келсин.

— Бош устига, олампаноҳ, — қушбеги таъзим қилиб хосхонадан чиқмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, — деди амир. — Кўнглим сезиб турибди, у саройга қайтмайди... Чопарга айтинг, агар падарингизнинг амрига бўйсунмасангиз қарғишга қолгайсиз десин... Йўқ!.. Яхшиси, отангиз сизни соғинибди, онаизорингиз интизорликда зор-зор йиғлапти десин... Йўқ!.. Тўхтанг! Отангиз саройга қайтишингизни ялиниб-ёлборди десин, хўпми?

— Хўп бўлади, олампаноҳ.

— Яна айтсинки, Бухорога қайтса, она юртини қутқариб, элини ҳалокатдан сақлаб қолгай.

— Айтаман.

— Отангизнинг бу дунёси куйган, янги гуноҳларга ботириб, охиратини ҳам куйдирманг десин!

— Хўп бўлади, олампаноҳ.

Қушбеги кетди. Елғиз қолган амир ҳаяжонини босолмас, ҳозиргина эшитган-билганларини ҳеч бир йўсин миясига сиғдира олмас, чиндан бўлган ишлар, деб ўйлашга ақли бовар қилмас эди. Унинг қарахтланган онгида «Ўғлим-а? Менинг ўғлим-а?», деган ўй чарх урарди. «Балки ёлғондир?.. Абдумалик! Абдумалик! Нималар қилмоқчисан, болам! Наҳот менга хиёнат қилсанг? Ишонгим келмайди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Бундай ўйга боришнинг ўзи гуноҳ! У ота юзига оёқ қўйишни хаёлига ҳам келтирмас балки? Мен эсам ғанимларнинг бўлар-бўлмас гапларига ишониб ўтирибманми?»

Амир кўнглининг аллақайси бурчагида «ялт» этган умид сал бурун эшитилган «ғала-говур» садосини эслаши билан яна ўчди. Фон Кауфманга таслим бўлиб сулҳ тузгандан бери юртнинг баъзан у, баъзан бу беклигидаги норозиликлар энди бутун хонликка ёйилган, бекларнинг «юз йилдан» бери «пусиб ётган ўзбошимчалиги» тагин-да бош кўтарган эди. «Демак, қон тўкиш навбати ота билан болага келибди-да!»

— Худойим, мени ўғлимдан айирганингдан кўра, жонимни олсанг бўлмасмиди?!

Амир Музаффар ўкириб йиғлаб юборди.

* * *

Содиқ Султоннинг сўнги жангдан омон қолган навкарлари тунни далада кутиб олишди. Ҳеч ким отларнинг айилини бўшатмади, куралиниям қўлдан қўймади. Кимлардир ажриқ устида думалаб ётар, бошқалари тўда-тўда бўлиб ўтиришар, худди азадагидай ярим овозда гаплашишарди. Қоронғулик Нарпай қирғоқларини аста-секин қамраб олди. Нами қочган тупроқ ва қовжираб бораётган ажриқнинг ўткир ҳиди димоқни қитиқларди. Йўл четидаги қўрғонча ортидан кулчадай ой кўтарилди-да, кўҳна қабристондаги сон-саноқсиз эски ва янги гўрларни ёритди. Бир лаҳза ўтмай шамол эсди. Кўкни булут қоплаб, ҳозиргина ёришган қабристонга яна зулмат чўкди. Қўрғонча ёнидаги тепаликда пахтали чопонга бурканиб ўтирган Содиқ Султоннинг ёнига навкарларидан бири яқинлашди.

— Бегим, салқин тушиб қолди, қўрғонча ёнидаги тепаликда пахтали чопонга бурканиб ўтирган Содиқ Султоннинг ёнига навкарларидан бири яқинлашди.

— Бегим, салқин тушиб қолди, қўрғончага киринг.

— Нима деб аташарди бу ерни?

— Қабристонни сўраяспизми, бегим? Оқтош ота қабристони дейишади.

— Қишлоқни-чи?

— Галақассоб.

— Анови тоғни-чи?

— Бу Қора тоғ, бегим.

— Керагича одам олинг-да, тоғга юборинг, ўн беш минг бўлак тош олиб келишсин. Қишлоққа бориб сангтарош топиб келинг. Катта харсангга «Ҳижрий 1286 йил савр ойининг ўн иккинчи куни Зирабулоқ жангида ўн беш минг йигит шаҳид кетди», — деб ёзсин. Тошларни шаҳид кетганларнинг бош учига қўйинглар.

— Хўп бўлади... Бегим, ичкарига кирсангиз бўларди, яна тобингиз қочибди, титраяспиз.

— Совуқдан...

— Йўқ, бегим, табиб дардингизни оғир деб гумон қиляпти. Содиқ Султон чопон барини чангаллаб, пичирлади:

— Ўлим ҳиди анқияпти...

— Нимадир дедингизми, бегим?

Содиқ Султон навкарга қаради.

— Бораверинг.

Навкар кетди. Содиқ Султоннинг силласи қурий бошлади. Унинг аъзойи баданидан реза-реза тер оқар, юзи тобора бўғриқиб, кўкариб борарди.

— Ўн беш минг тош, — шивирлади у. — Лашкарларини ташлаб қочди-я! Қиличини қинидан чиқармадиям-а! Итвачча амир

Музаффар, қўлимга тушсанг, хотинлар либосини бошингга илардим. Сулҳ тузибди яна. Тахтни сақлаб қолай деб фон Кауфманга ялтоқланибди. Шу учун лашкарим жангга кирувдимми? Эссизгина йигитлар...

У кўп жангу жадалларда бўлди, ўлимларни кўрди, лекин кечаги қирғин...

Содиқ Султон атрофга аланглади. Шу атрофда жарлик бўлиши керак.

У тусмоллаб қоронғулик қаърига сингган жарликни оғриқдан ачишаётган кўзларини ишқай-ишқай топди. Ўша кунги жанг сўнггида худди шу жарнинг тубига қиялаб тушган сўқмоқдан, ёшгина навкар бола югуриб чиққан эди. Унинг ортидан қиличини яланғочлаб олган рус казаги кўринди. Навкар бола сирғаниб кетиб йиқилди. Юзтубан ётганича қўлларини ерга тираб турмоқчи бўлди. Казак қиличини ҳавода ўйнатиб тобора унга яқинлашиб келарди. Бола ўрнидан туришга улгурмади, казакнинг қиличи қуёш нурида ялтираб, ерда ётган навкар боланинг бўйнига сермалди...

Ушанда Содиқ Султон жар тубига тушди. Навкар бола юзтубан ётганича танасидан узилган бошини жойига қўймоқчидай қўллари билан чангаллаб олган эди...

— Бегим!

Бу гап қаердан келди — тун зулматиданми ёки кўрғон ичиданми, Содиқ Султон дастлаб англамади.

— Бегим, ухляяпсизми?

Содиқ Султон шундагина ўзига келди. Чўчиб овоз келган томонга ўгирилди.

— Сизмидингиз, табиб?

— Доғи олиб келдим, ичинг, дардингизнинг тафтини олади.

Содиқ Султон тахир суюқликдан ҳўплади.

— Ичкари кирсангиз бўларди, бегим. Иншооллох, шифо ўз кўлингизда.

— Дардимни англамасиз, табиб.

— Нега англамай, — табиб хўрсиниб бекнинг ёнига тиз чўкиб ўтирди. — Дардингизнинг давоси — ором.

— Бизлар бошқа-бошқа тилда гаплашапмиз, — ғижинди бек. — Ёлғиз мени дард қувса рози эдим. Юртимизни ғам босди. Ёрдам қилай десам, қўлим калта, ўзим ожизман.

— Ёвлар келиб кетади, аммо элимиз қолади. Бир эслаб кўринг, бегим, кимлар хомталаш қилмаган бу тупроқни?

— Яна ўша эски чўпчак. Ғам чекмайин деб, сотқин амирдай ёғийга ялтоқланайинми?

— Қиличнинг кучи ожизлик қилса, ёвни билим енгади. Биз фарзандларимизга маърифат берайлик. Зурриётларимиз ёғий фарзандларидан илми бўлсин, шунда руҳимизни, тилимизни сақлаб қоламиз. Руҳияти устун халқ синмайди, бегим. Агар акси бўлса, ўзгаларга сингиб йўқ бўлиб кетамиз.

— Уйига ўт кетгандаям боши қовушмаган миллатга ёруғ кунлар насиб қилмайди.

— Билим бизни бирлаштиради, сабр-тоқат керак, бегим...

Жим қолишди. Содиқ Султон чарчади. Қани энди озгина ухласа, куч энармиди. У ҳозиргидай дармонсизликни Тошкентда ҳис қилган эди. Ушанда генерал Черняевнинг казаклари шаҳарга ёпирилиб киришди. Сайидаъзамбойнинг хиёнати, Алимқулдодхонинг ўлими кўшинни оғир аҳволга солиб қўйганди. Содиқ Султон бошчилигидаги ҳимоячилар ҳар бир маҳалла, уй учун жанг қилишарди. Нафақат эрлар, аёллар ҳам паранжи-чачвонини улоқтириб, кўчага чиққан, қурол олиб душман билан савашар эди. Айниқса, Абдурахмон ясовул бошчилигидаги Қиёт маҳалласининг йигитлари душман ҳужумини даф этиб, ёғийни Бешёғочдан Комалон дарвоза томон суриб бордилар. Яна бир ҳамла бўлса, Черняевнинг казаклари шаҳардан қувилад эди. Шундай кунда ҳам амал-обрў талашган уч-тўрт беклар аввал Абдурахмон ясовулни ўлдиришди, кейин уни ҳам ўртадан кўтармоқчи бўлиб, суйиқасд уюштиришди. Бир томондан, бекларнинг номардлиги, иккинчи томондан, на Худоёрхонни, на амир Музаффарни ҳимоячиларга ёрдамга етиб келгани унинг руҳини эзган, ўшандам ҳозиргидек мажолсизлик ҳис қилган эди. Нима қилсинки, ухлай олсин. Ё табибдан дори сўрасамикан?

— Руҳи устувор халқ синмайди, денг? — Бу сўзлар Содиқ Султоннинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди.

— Шундай, бегим.

«Дори сўрамоқчи эдим-ку», — деб алам билан ўйлади у. «Ҳозир сўрайман». Бироқ сўрамади, гапиришга эринди. Кўзлари юмилиб, аъзойи баданида ёқимли титроқ, беҳоллик туйди, дард элитди. «Энди ухлайман, маза қилиб ухлайман». Аммо ухлай олмади...

Яна ўша манзара. Жарлик. Бошини қўлларида чангаллаб олган навкар бола...

Содиқ Султон чўчиб кўзини очди.

— Тонг бўзарди, — деб гап бошлади табиб. — Қаранг, осмон кўк, кечаги булутлар бир томчи ташламай ўтиб кетибди. Туринг, бегим, намоз қазо бўлмасин.

— Йигитларнинг руҳи чўккан, — деди Содиқ Султон жонлашиб, қолган навкарларга қараркан.

— Сукунатни ёқтирмайман, — деди табиб ҳамроҳини қўлтиғидан олиб, туришга кўмаклашаркан. — Ешлигимда, Самарқандда ҳазрати Улуғбек мадрасасида ўқирдим, айланиб юриб Шоҳи Зинда ота қабристонига бориб қолдим. Ёмғирми, қорми ёки бошқа сабаб бўлганми, оёғим остидаги қабр ўпирилиб кетган экан. Урадан мурданинг оёғи кўриниб турарди. Оёқнинг қуриб қолган териси ғижимлаб ташланган эски латтадай осилиб қолган, кафан чириб кетган эди. Майитнинг қўланса ҳидини шамол димоққа урарди. Уша-ўша қабристонга бормай қўйдим. Сукунат қабристонни эслатади.

Кун ёйилди. Узоқ-узоқлардан тинч оқиб келадиган Нарпайсой тепаликда мунғайиб турган, ҳозиргина Содиқ Султон йигитлари билан намоз ўқиб чиққан кўҳна масжид ёнидан пастлик томон бурилади-да, шиддат билан ҳайқириб оқади. Катта буримда сув кўпиради, тўлқинлар илондек тўлғаниб қирғоққа

ёпишади, қучоққа сиғмас кесакларни тиллари билан ялайди, ўпиради, тиниқ зилол сув лойқаланади.

— Шаҳзода Абдумалик кўшини билан Жом қишлоғига қўнган эмиш, — деди Содик Султон пишқириб оқаётган сойга термулиб.

Табиб индамади.

* * *

Сўнги кунлардаги воқеалардан Бўхоро халқи ниҳоятда қизишган эди. Айниқса, сулҳ можаросига шаҳзода исёни қўшилдию ловуллаб турган чўғ устига мой сепилгандек бўлди ва катта-кичик шаҳарликни баробар кўтарди. Бозорлар ҳувиллаб қолди, дўконлар ёпилди. Халқ селдай оқиб кўчага чиқди. Аркнинг баланд деворидан пастга, Регистон майдонига қараган кишининг ҳуши бошидан учарди. Сўл томондаги Масжиди Калондан тортиб, китоб бозоригача оломон билан тўлган, майдонга туташ кўчаларга чиплар¹, ташланган эди. Чошгоҳга бориб майдондаги вазият кескинлашди. Бир тўда юракли йигитлар Арк дарвозасининг олдидаги майдонча — тахтапулга яқинлашди. Бу ҳолат Арк ичидаги аркони давлатни катта ташвишга солиб қўйди. Қушбеги тарафидан ҳам эҳтиёт чоралари кўрила бошланди. Сарбозлар Арк девори устига чиқарилди, тўпчибоши замбаракларни ўқлаб қўйди. Ҳар икки тараф ҳамлага тайёр, қирғинбарот бошланиши учун бир тўртки кифоя эди, холос...

Амир Музаффар ҳузурига кирган қушбеги Усмонбек дастлаб унга салом берди ва ҳаққиға дуо қилди. Минг турли васвасалар ичида ўтирган амир қушбегиға илтифотсизлик билан бош ирғаб, ёнидан жой кўрсатди.

— Олампаноҳ, — деди Усмонбек. — Сизни безовта қилиб ҳузурингизға келишим сабабини англаб турган бўлсангиз керак?

— Айтаверингиз, — деди амир Музаффар тилар-тиламас.

Қушбеги ҳукмдорнинг бу янглиғ муомаласидан ўнғайсизланиб бироз сукутда қолди. Кейин:

— Соат сайин вазият оғирлашяпти, — деди. — Зудлик билан бирон чора қўлламасак, иш катталашиб кетиши мумкин. Мана шу тўғрисида сиз билан кенгашмоқчи эдим.

— Маъқул.

— Майдонга йиғилган фуқаро сулҳни бузиб, кофирларға ғазоват эълон қилишингизни сўрамоқда.

— Биламан.

— Халойиққа кўриниш бериб, бирон сўз айтасизми?

— Йўқ.

— Олампаноҳ, бироз мулоҳаза қилиб кўрсак. Юрт тўрт йиллик тинимсиз урушдан чиқди. Динимиз поклиги учун кўп азиятлар чекди ва чекмоқда. Кетма-кет мағлубиятлар фуқаронинг руҳини чўктирган, шул сабаб улар ақл билан эмас, алам

¹ ч и п л а р — ғовлар (баррикада).

билан иш юргизяпти. Менга қолса халқнинг олдига чиқиб, яхши сўзлар билан шароитни тушунтирмақ, уларнинг кўнглини кўтармоқ керак. Шундоқ қилсак, вақтинчалик бўлса ҳам ишнинг орқага кетишининг олдини оламиз.

— Кейин-чи?

— Ноумид бўлмайлик, олампаноҳ. Парвардигор марҳаматидан бенасиб қилмаса, бирон йўл-йўриқ топилар.

— Яхши, — деди амир Музаффар, — уларнинг ҳузурига ўзингиз чиқинг.

— Олампаноҳ, одамлар сизнинг сўзингизни эшитмоқчи.

— Усмонбек, халойиқ ҳузурига ўзингиз чиқиб сўзлашинг!

— Бош устига, олампаноҳ.

Қушбеги Усмонбек ўрнидан қўзғолиб, таъзим қилгач, кетишга чоғланди.

— Бухоро халқини-ку тинчлантирармиз, — деди амир Музаффар гўё ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай пичирлаб, — аммо ўзбошимча шаҳзодачи...

Қушбеги амир Музаффарнинг сўзларига гўё эшитмагандай эътибор бермади. Яна бир бор қуллуқ қилиб хонадан чиқди. Даҳлиз остонасида турган эшик оғасининг сўровига, «Тўпчибошига айтинг, ўқ отишмасин, замбаракларни ичкарига олишсин», — деб жавоб берди. У дарвоза томон юрар экан, худди амир Музаффардек ўз-ўзига сўзланиб борарди. «Шаҳзодани ҳоли нима кечди энди? Наҳот амир ўғлининг устига қўшин тортса? Наҳот ота билан бола уришса? Яна қон тўкиладими? Яна бегуноҳ фуқаролар сўйиладими? Тангрим, қавмимнинг не гуноҳи бор эдики, шунчалар қаҳрингга олдинг?!»

Қушбеги Усмонбек дарвозадан чиқиб тахтапулда тўхтаганида арининг инидег гувиллаётган оломон тинчланди. Қушбеги бошлаб фуқарога салом берди, сўнгра:

— Мусулмонлар, — деб хитоб қилди. — Сизларнинг ватанимиз тақдирини ўйлаб чекаётган заҳматларингиз учун раҳмат. Дини ислом учун, кофирлар зуғуми остида қолган биродарларимиз учун қайғуришингизга ташаккур. Сиз тўрт йиллик уруш кунларини бошингиздан кечирдингиз. Онадек туғма азобларни, очликларни ўткардингиз. Кўпчилигингизнинг отангиз, инингиз, фарзандларингиз жанг майдонларида қолишди. Худо раҳмат қилсин барчаларини!.. Сиз бу йўқотишларга ҳам чидадингиз. Биламан, сизга оғир. Ҳар биримизнинг бошимизда машаққатнинг юки бор. Лекин, шуни унутмангки, Оллоҳ таоло бандаларини сабр-тоқатли бўлишга чақирган. Яна шуни унутмангки, парвардигор пайғамбаримиз жаноби Расуллулоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламга ўз каломларида мурожаат қилиб: «Биз сизнинг қалбингизни иймон ва Қуръон нури билан кенг — мунаввар қилиб қўймадикми?.. Бас, албатта ҳар бир оғирлик-машаққат билан бирга бир энгиллик ҳам бордир», — деб икки бор марҳамат қиладилар. Биз кўрган мағлубиятлар, Жиззаху Самарқанднинг, Каттақўрғону Қаршининг қўлдан кетиши руҳингизни чўқдирган. Бир эслаб кўринг, Уҳуд жангида кофирларнинг қўли баланд келиб, кўплаб мусулмонлар шаҳид кетмаганмиди? Пай-

ғамбаримизнинг амакилари ҳазрат Ҳамзани ғанимлари ўлдириб юрагини суғуриб олмаганмиди? Ҳатто, жаноб Расуллулоҳ алай-ҳи васалламнинг ўзлари ярадор бўлиб, азият чекмаганмидилар? Шунда ҳам Оллоҳ таолонинг инояти билан мусулмонларнинг руҳи синмаган эди. Хўш, нега энди биз тушкунликка тушамиз? Мен биламанки кўпчилик олампаҳоимизнинг фон Кауфман билан сулҳ тузганлигидан норози. Аммо эсланг, пайғамбаримиз ҳам ислом аҳлини иймони мустаҳкамланиб, қуввати ошгунча Макка кофирлари билан Ҳудайбия сулҳини тузган эдилар-ку? Содиқ мусулмонлар! Биз темурийлар авлодимиз, вақти-соати келади, тангримизнинг мадади билан ўз она еримизни қандай қилиб қайтариб олишни ғанимларга кўрсатиб қўяжакмиз! Олампаҳо ва аркони давлат юртимизни озод қилиш тадоригини кўряпти, иншоллоҳ, тангрим ниятимизга етказса. Халойиқ, ҳозир бизга тинчлик керак. Уй-уйингизга тарқалингиз! Чипларни йиғиштирингиз! Оллоҳ ўз бандаларига меҳрибондир!

Қушбегининг гапи тугаши билан тинч турган оломон яна жонлана бошлади:

— Қушбеги, бизларга яроқ бериб жангга бошланг!

— Биродарларимизни озод қиламиз ёки ўлаемиз...

Усмонбек тўлқиндай тебранаётган оломонга қараб туриб:

— Яхшилар, — деди, иложи борича оломоннинг овозини босишга уриниб. — Ҳозирги шижоатингиз сўнмаса, бизга зафар ёр бўлгай! Вақти-соати келгунча сабр қилингиз!

Қушбегининг бу сўздан кейин оломон тағин қизишиб, кўкни бошига кўтарди:

— Сулҳ бекор қилинсин!

Усмонбекка эндиги сафар шовқинни босиш анча қийин кечди.

— Фуқаро, қисқа ўйлаб ўз оёғимизга болта урмайлик. Қизишманг...

Қушбеги сўзини тугата олмади.

— Жиҳодга бошланг! Жиҳодга! Бизлар тарқалмаймиз!

Қушбеги халқнинг бу сўздан ишнинг қай даражага етганини англади ва Арк ичига кириб кетди. Қош қорайиб қуёш ботди ҳамки, одамлар Арк атрофидан силжишмади. Ғалаённинг иккинчи куни қозикалон Убайдулло хожа ҳам халқ билан сўзлашиб кўрди. Аммо бирон иш чиқаролмай умидсизлик ичида қайтиб кетди. Шу куни асрдан бироз эртароқ ғалаёнчилар янги шарт қўйдилар: «Амир бизларни қуроллантириб жангга бошласин ёки тахдан воз кечсин!» Амир Музаффарнинг бошига оғир савдо тушган эди. Бир ёқдан халқ талаби, иккинчидан сулҳ мажбурияти уни ортиқ даражада шоштириб қўйган, қай бир йўлни танлашни билмай каловланиб қолган эди. Нима қилсин? Халқнинг талабини бажарай деса, сулҳ мажбурияти бор, муҳим мажбуриятни бузишнинг оқибати бор... Сулҳга содиқ қолса, халқнинг талаби бор, ғалаённинг кўргилиги бор. Бу чигал жумбоқда «ўзбошимча ўғил» можароси ҳам борлиги амирнинг оғриғини баттар ошириб, мулоҳазаларини боши берк кўчага етаклаб, бир қарор устида тўхташига монелик қилмоқда эди. Аркнинг амалдорлари ҳукмдорнинг бирон қарорига маҳтал,

кўринишхонада уни тўрт кўз билан кутиб ўтирибди. Кун қайтди. Ғалаёни иккинчи туни бошланмоқда эди.

— Олампаноҳ, — деди эшик оғаси, — фон Кауфманнинг элчиси ҳузурли олийларига кириш учун изн сўраяпти.

Ўз хаёллари билан банд амир эшик оғасининг сўзларига тушунмай, таажжуб билан қараб қолди.

— Кимни?

— Фон Кауфманнинг элчиси...

— Ёлғиз ўзими ёки ёнида кишилари ҳам борми? — деди амир, бу вақтсиз ташрифдан ҳайрати ортиб.

— Ёлғиз.

— Кўринишхонада кутсин, ҳозир чиқаман.

— Элчи ҳоли суҳбатлашсак, деб ўтинди, олампаноҳ.

— Яхши, кирсин! — деди амир. Кейин қуллуқ қилиб чиқа бошлаган эшик оғасини тўхтатиб сўради:

— Элчи ким?

— Сайидаъзамбой.

Элчи кирди. Амирга икки букилиб таъзим қилгач, узундан-узун дуо қилди ва келиб унинг қўлини ўпди... Амир озгина ишорат билан ташаккур билдиргач, ўтиришга изн берди. Элчи яна бир бор қуллуқ қилди. Амир қаршисида ўтирган қотма гавдали, қирра бурун, туташ қошли бу одам ҳақида кўп эшитган, унинг Худоёрхон саройида амалдор бўлгани, қушбегиликка даъво қилгани учун ўрдадан қувилиб, Тошкентга сургун қилинганини биларди. Яна шуни билардики, бу одам хонга кек сақлаб рус армиясига кўмаклашди. Тошкент қамали кунларида, Кайковус ариғи тўғонини буздириб шаҳарни сувсиз қолдирган. Тўпхонани портлатиб, қалъа дарвозасини очиб берган. Генерал Крижижановскийнинг казакларини Мирзачўлдан ўтказиб, Жиззах устига олиб келган. Самарқанд жангида фон Кауфманнинг кўзи, қулоғи бўлган ҳам мана шу кимса эди. Энди у оқ подшонинг ўнг қўли. Амир Музаффар элчини синчковлик билан кузатар экан, ўз-ўзидан ижирғаниб кетди. «Э, худо, бу қандай кўргулик, хоиннинг бўғзига ханжар тортмоқ ўрнига у билан кенгаш қурса».

Ўртадаги ўнғайсиз сукунат чўзилиб кетган эди. Амир ўзини бироз йиғди-да:

— Юртларингиз тинчми, ўзингиз ҳам соғмисиз? — деди.

— Алҳамдулullo, давлатингиз соясида сиз жаноби олийларининг дуои жонлари билан машғулмиз...

Орага яна сукунат чўкди. Амир элчининг жим ўтириши сабабини тушунмай, «Нима гап», дегандай бир неча қайта Сайидаъзамбойга қараб олди.

— Олампаноҳ, менинг бевақт ташрифимга, айниқса холи кўришмоқни ўтинганимга ажабланмангиз. Бу қилмишимнинг узрли сабаби бор.

— Қандай сабаб экан? — Амирнинг сўровида тоқатсизлик ва дағаллик бор эди.

Сайидаъзамбой оғир бошланган суҳбатга бир қур енгиллик тусини бермоқчи бўлдими, юзига кулги чиқарди.

— Оғриқни тузалгиси келса, эмчи ўз оёғи билан келур, деганларидек, мен ҳам дардга эм келтирдим.

— Қандай эм?

— Ёрлиқ! Оқ подшо жаноб олийлари фон Кауфманга маълум бўлдиким, бир тўда ғаламислар тарафидан Бухорои ша-рифда ғалаён чиқарилибди. Ул зот битилган сулҳга содиқ қолиб, сиз онҳазратларини мушкул аҳволдан чиқишингизга кўмак бер-мак учун фармони олий тайёрладилар. Фармонга кўра бугун-дан эътиборан Қарши, Шаҳрисабз ва Китоб беклиги яна Сизнинг илқингизга қайтарилади!

Сайидаъзамбой келтирган «эм»нинг таъсирини кўрмоқчи бўлгандек амирга тикилиб турди ва кучли бир тин олганини кўриб, тамом хотиржам бўлган ҳолда давом этди:

— Зоти олийлари фон Кауфманнинг фикрича, бу чора ғала-ёнчиларнинг ҳоврини тушуради ва мусулмон фуқаролари қони тўкилишининг олдини олади... Фон Кауфман жаноблари бу фармонни қон тўкмасдан эришган ғалабангиз, сиёсатингиз юту-ғи сифатида эълон қилишингизга қарши эмасликларини тайинла-дилар. Ҳузурингизга вақтсиз келишдан ва холи суҳбатдан мақ-садим шудир... — деди ва мағрур бир тусда ёрлиқ қоғозини узатди. Амир Музаффар таажжуб ичида Сайидаъзамбой томо-нидан узатилган ёрлиқни олди. Очиб ўқиди-да, элчига қараб илжайди ва эшик оғасини чақирди:

— Кимхоб тўн келтиринг!

Эшик оғаси келтирган тўнни ўз қўли билан Сайидаъзамбойга кийгизар экан, одатдаги мулозамат ёнига бир марҳамат ҳам қўшиб, юқоридан, ўз ёнидан жой кўрсатди...

Эртаси куни тонгда Арк девори устига чиққан ҳудайчи кар-най-сурнай садолари остида, фармонни ўқиб эшиттирди. «Қай-тиб олинган» бекликларга кимлар ҳоким этиб тайинланганлиги ҳам эълон қилинди. Сайидаъзамбой келтирган «эм» жойига тушган эди. Чошгоҳга бориб, Регистон майдони хувиллаб қолди.

Туш маҳали Самарқандга жўнаш ҳаракатига тушган Сайидаъ-замбой амир ҳузурига келди.

— Олампаноҳ, — деди у одатдаги таъзимдан сўнг, — фон Кауфман жанобларининг яна бир топшириғи бор. Узингизга маълумки, шаҳзода Абдумалик катта кўшин билан Ургенч дово-нидан ошиб, Жом қишлоғига қўнган. Бу ҳол энди тинчланган Самарқанд фуқаросининг кўнглига қутқу солиб, тўпалон қилиш-га ундаши мумкин, қолаверса, Самарқанддаги тинчсизлик Бухо-рога ҳам таъсир этгай. Шул сабаб зоти олийлари шаҳзода Аб-дулмалик тўғрисида кўрадиган тадбирингиз билан қизиқдилар.

Амир Музаффар соқолини силаб, ниманингдир мулоҳазаси-га ботган эди. Бу ҳол бирор дақиқага чўзилганлигидан Сайидаъ-замбой унинг оғзига тикилиб қолди.

— Фон Кауфман жанобларига етқаринг, ўғлимизнинг бе-бошлиги бизни қаттиқ изтиробга қолдирган. Шу кунларда ишончли кишиларимизни юбориб, «ўзбошимча»ни тўғри йўлга солишга уриниб кўрамиз.

— Бу фикрингиз маъқул, — деди Сайидаъзамбой, — аммо,

яна бир мулоҳаза ҳам бор, яъники: шаҳзода ёш ҳам ўjar, отасининг юзига оёқ қўйибдимиз, ўзга кишининг гапига кирмоқлиги душвор. Қолаверса, шаҳзоданинг ёнида Жўрабек билан Бобобекдек маккор душман бор. Орага қўйган кишинингизнинг гапларига у кўнса ҳам, беклар кўнмайди, бунинг устига, тадбир узоқ чўзилса ҳам эҳтимол, Фон Кауфман жаноби олийлари шуни таъкидладиларки, Самарқанд яқинида шаҳзоданинг узоқ қолиши Русия тож-тахтига хавф туғдиради ва фуқароларнинг оромини бузгай. Шу сабаб, ул зот бу тўғрида бир қарорга келиб қўйдилар.

— Ҳўш?

— Қарор шундан иборатки, эртадан сизнинг сарбозларингиз Жом устига юриши керак!

Амир бақрайиб қолди... «Нима деди? Керак, дедими? Бу нима, буйруқми? Менга-я? Юрт эгасига-я?!» У ёнида турган кишига дурустроқ тикилди. «Қандай журъат этди? Ким бу ўзи, бир тулки, нонкўр, хоин, муртад!» Амир унга тикилган сари баттар қизишди, аччиғини босолмай, даҳшатли тусга кирди ва ханжари дастасини чангаллаб торта бошлади.

Сайидаъзамбой ишнинг бунчалик чаппа кетишини кутмаган эди, зудлик билан олдини олмаса...

— Мен элчиман, — деди у босиқлик билан, — фон Кауфманнинг топшириғини етказяпман, холос.

Бу сўз амирни мавҳ этди, «элчилиғини» эслатгани эмас, хўжасини орага солиб таҳдид қилгани ҳам эмас, туси ўзгармагани, ўзини тамом тутиб олиб, ҳатто унинг ғазабидан қўрқмай, оқармай, босиқлик билан жилмайгани амирнинг бошидан совуқ сув қуйилгани каби таъсир қилди. Қўли бўшашди, қинидан икки энлик суғрилган тиғ «шиғ» этиб жойига тушди. Сайидаъзамбой заҳарханда ичиди амирга қаради:

— Қаҳрингизга олманг, олампадох, — деди ва мағрур бир тусда қўшиб қўйди: — Элчининг вазифаси оғир...

Амир ўйлардики, қаршисидаги элчи — бир тўтиқуш, ювиндихўр ит! Бировнинг етагидаги ўйинчоқ! Унинг қонини тўккани билан ўрнига бошқаси, ўшаларнинг яна бир содиқ ити келади. Орага совуқчилик тушгани қолади, холос. Шу тоб юраги санчди. Ғужанак бўлиб, оғриқ ўтиб кетишини кутди. Кўнглини ваҳм ўраб олди. «Наҳот ўлсам?! Ўлганим маъқул эди. Юртимни босган ёғийни деб, кўзимнинг оқу қораси, валиаҳдим билан урушгандан кўра, ўз ўғлимнинг қонини тўккандан кўра, ўлганим яхши эмасми? Бу шармандаликка қандоқ чидайман, бундай қсонди қандоқ кўтариб ўтаман? Қиёмат кунни эгамнинг юзига қандоқ қарайман!» Умридаги энг машъум лаҳза — бармоғидаги амирлик муҳрини сулҳ қоғозига босган кунни ланъатларкан, кўнглининг туб-тубидан аянчли бир хўрсиниқ отилиб чиқди. «Йўқ, — деди овозини кўтариб, — бориб хўжангизга айтинг, мен ўғлим билан уришмайман!»

— Олампадох, — деди Сайидаъзамбой, — ёрлик ўқиб эшиттирилди...

«Ҳа, — деб ўйлади амир Музаффар, — фармон ўқилди, ға-

лаён босилди. Эл унга ишондики, тинчлик билан тарқади. Дарвоқе, «фармон»? Амир пешонасига муштлади. «Овсар, ақлинг қачон киради сенинг!» У даъфатан англадики, кечаги ёрлик, бу факуллода сахийлик, содиқ дўстнинг «кўмаги», бир тузоқ экан. Боз англадики, бу «эм», ўғлининг жони учун тўлов, қурбонлик эвазига ташланган суяк. «Демак, мени ҳам сотиб олишибди! Энди, мен ҳам етакдаги ўйинчоқман! Э, худо, нархим бунча арзон экан?»

— Олампаноҳ, — деб давом этди Сайидаъзамбой — фон Кауфман айтдиларки, «Шартга рози бўлмасангиз сулҳ бузилар экан».

Сайидаъзамбой амирнинг қақшаганини, бир зум ҳуши оққанини сездди. Дийдаси юмшаб, раҳми келди, ҳатто кўнглининг аллақайси ери жизиллади, шу сабаб жим қолди. Ақлини сал тинитиб ўйладики, бу ҳукмдорлар, ўзгаларга раҳм-шафқат қилганмиди? Бошқаларнинг фарзандларини арзимаган гуноҳи учун бўғизлатганда ҳозиргидай қақшаганмиди? Мени не кунларга солишмади? Булар беш кунлик мансабдан мағрур бўлиб, кибру ғурурга берилиб, Оллоҳнинг «Ҳалақал-л-инсона мин тафовут — яъни инсонни фарқли қилиб яратди» деган каломини унутди. Мендек, кўлидан иш келадиган, оқилу мудаббирларни Ўрдадан ҳайдаб, сарсонан саргардон қилди. Саводсиз, пасту нодонларга мартаба берди. Улар юрт осойишини унутиб, мансаб, дунё, шуҳрат таллашиб, бир-бирини еб битирди. Ушанда буларнинг ҳуши оққанмиди?

«Ўзга ерни олмоқ учун нафрат, ўз ерини сақламоқ учун муҳаббат керак». Русларнинг нафрати бор, шу учун ғолиб, буларда муҳаббат йўқ, демакки, мағлуб! Дарвоқе, кеча менга ижирғаниб қаровмиди? «Хоин», деб жиркандими? Инсоф билан айтсак, хоин ким? Менми ёки юртни хароб қилган шу нодонларми? Авлоду элининг тайини йўқ бир генерал билган, Қоратегиндан чиққан савдогарнинг ўғли қўйган қопқонга илинди-я! Шу ақли билан қандай қилиб тахтда ўтирибди? Юрт сўраяпти? Йўқ, булар ачинишга арзимади.

Сайидаъзамбой ҳамон ўзини ўнглаб ололмаган амирга бироз қараб турди-да, товушига музаффарият оҳанги бериб:

— Кетмоқ учун изн сўрайман, — деди ва қуллуқ қилди. Унинг ҳаракатида масхара ҳолати бордек эди. Тисланиб икки-уч қадам ташлади, сўнгра:

— Олампаноҳ, — деди. — Қонимдан ўтсангиз, фойдали кенгаш берсам.

— Хўш?..

— Ўтасизми?

— Ўтдим.

— Сулҳни бузсангиз, салтанатдан буткул айриласиз.

Амир Музаффарнинг вужудида, неча вақтдан бери йиғилган қаҳру ғазаб жунбушга келди:

— Нонкўр! Элфуруш!

— Олампаноҳ, — деди Сайидаъзамбой бепарво, — қонингдан ўтдим, деб лафз қилдингиз.

— Хоин, — деди амир тутуни кўкка ўрлаб. — Абдумаликнинг боши учун қанча оласан?

— Қурбон берилмаса бўлмайди.

— Йўқол кўзимдан, одамхўр!

— Айтганча, — деди Сайидаъзамбой ҳеч гап ўтмагандай илжайиб. — Ҳали бекорга ўлимимни тиладингиз, бу дунёдан умидворман.

Амир Музаффар ўзини зўрға босиб, иложсиз илжайди:

— Мени ниятимни янглиш англабсиз. Сизга ва хўжангизга худодан узоқ умр тилайман.

Элчи қуллуқ қилиб чиқиб, амир ёлғиз қолди. Эсанкираган кўйи қанча вақт ўтирди — сезмади. Сўнгра нима учундир кулиб кўйди ва бирдан туриб эшикка йўналди. Ташқарига чиққанда қоронғу тушган эди. Аркнинг майдону йўлаклари кимсасиз, худди сув қуйгандек тинч эди, ҳатто девор устида турган соқчи навкарлар ҳам ҳаракатсиз эдилар. Амир қатори Аркда муқим яшайдиган қушбеги билан тўпчибоши ҳам кўринмайди. Бошқа аъёнлар-ку, кетиб бўлишган, чунки неча юз йиллардан бери мавжуд таомилга кўра, шомдан кейин қушбеги билан тўпчибошидан бўлак барча амалдор саройдан чиқиб кетишлари лозим эди... Амир Музаффар англадики, вақт хуфтонга қараб кетган. Демак, ҳамма намозга тайёрланяпти. У ой ёритиб турган йўлакдан ўтиб кўринишхонага бурилди. Қаршида ярим газлар юк-сакликда, қошига «бахт» қушлари қўндирилган тахт турарди. Бир йил Қаршида, ўн саккиз йил Карманада ҳокимлик қилган, ёшлигидан тақводорлигию хушмуомалалиги билан халқ орасида танилган Музаффар, сулола аънарасига кўра, оқ кигизга кўтарилиб, мана шу тахтга ўтқазилган эди. Ўша кундан адолатни шиорим деб яшади. Камбағалларга мурувватли бўлди, аркони давлатга қаттиққўллик қилди. Ақобирларнинг ҳашамга берилишини тақиқлади. Кимки ахлоқи бузуқ бўлса жазолади, молмулкини халқ талониغا берди. Ҳарамига канизаклар олмади, маҳрам сақламади. Унинг никоҳида тўртта хотини бор эди. У бошқа хону амирлардек бировларнинг хонадонидаги бўй қизларни тортиб олиб, номус-орини барбод этмади. Чўриларни кўпайтириб, айш-ишратга берилмади. Маликалар ортиқча пардозсиз, зеб-зийнатсиз кийинишди, ҳатто эгнидаги либосларини ўз қўллари билан тикишди. Саройдаги кундалик харажат ўн беш-йигирма тангадан ошмади. Шундай қилиб, оиласи билан дабдабасиз, ҳашамсиз яшади... Шу сабаб халқ орасида «диёнатли амир», деган ном олди. Хўш, эртага ўғли билан жанг қилса, нима деган «ном» олади? Амир бундан бир неча йил бурун, шу ерда, кўринишхонада бўлган бир воқеани эслади.

Ушанда, ҳижрий 1280 йилнинг кеч баҳорида, амир Музаффар аркони давлатни машваратга тўплади. Айтдики, «Қўқонда яна нотинчлик, оға-иниларнинг тахт талашиб урушгани камдай, рус кўшини Туркистон шаҳрини эгаллабди. Кеча чопарлар икки-та хат келтиришди. Бири амири лашкар Алимқул додходан. Бу мактубда рус босқинига қарши бирлашиш таклиф қилинган. Иккинчи мактуб Қўқон уламоларидан. Улар юртда осойишталик

ўрнатишда ёрдам беришимизни ўтинганлар. Энди қандай тадбир қўллаймиз?!» Муҳокама қизғин бўлди. Узоқ тортишувдан кейин машварат аҳли айтдики: «Ҳеч бир элни четдан келган ёв энголмайди, агарки, шу эл ичидан ола чиқмаса. Аввал Қўқонда осойишталик ўрнатмоқ керак». Уламолар фатво бердики, Худоёрхон билан Маллахон нафс балосига учраб, Оллоҳ берган бахтга ношукрчилик қиптилар. Пастарин истаклари учун тақводор мусулмонларнинг қони тўкилишига сабабчи бўлмоқдалар. Шариатни оёқости қилган ҳукмдорлар жазога лойиқдир. Биродарларимиз юртда осойишталик ўрнатмоқни сўрабдиларми, ёрдам беришимиз лозим. Ҳазрати алайҳис-саломнинг насихатларида: «Доимо Қуръонга амал қилинлар, бир-бирингизга мадақдор бўлинглар!» деб айтилгандир...

Ўша машваратда Абдумалик ҳам иштирок этганди. Қушбеги Усмонбек ёнида ўтириб, акобирларнинг баҳсини жимгина кузатувди. Мажлис тарқаб, аркони давлат кўринишхонадан чиқиб кетгач, Абдумалик унинг оёқларини қучоқлаб ёлворди: «Гадари бузруквор, бу ишни қилманг, Қўқонга қўшин тортманг, тангримни биздан қаҳри келадир». Амир ғазабланди. Ўғлининг сўзлариданмас, йўғламсираб ёлворганидан. Жирканиб, «Ўғлим, кўз ёшингизни кўйиш учун эмас, давлат ишларига арашштириб, ақлингизни пешлаш учун чақирувдим. Озроқ шошилибман. Боринг, китобингизни ўқинг», деб чиқариб юборди. Фалакнинг ўйинини қарангки, ўшанда Оллоҳни «Иннама-ал-мўминуна ихфатун — мўмин-мўминга биродардир», деган каломини буздинглар, деб Қўқон устига қўшин тортиб борган эди. Энди-чи, энди ким унинг бошига лашкар тортиб келади?

Амир ўша йили ёзни Фарғонада ўтказди. Жангу жадал бўлди. Саидаъзамбой ва уламолар «орзу» қилган осойишталикни ўрнатишди. Худоёрхонни қайта тахтга ўтказди. Куз кунларининг бирида Бухорога қайтди. Келиб эшитдики, Абдумалик ўзини саройдан узоқ тутаётган эмиш. Арқда турмай Мир Араб мадрасасининг ҳужраларидан бирида тақводор муллабачадек оддий ҳаёт кечираётган эмиш. Асосий вақтини китоблар мутолаасига бағишлаб, дунёвий ишлардан четлашган эмиш. Амир бу гапларга эътибор бермади. Ичида ўйладики, «Бу бир эркалик, ҳою-ҳавас, тезда безиб Арқга қайтади». Орадан бир йил ўтди ҳамки, ўғли саройга қайтмади. Ҳатто хазинадан пул олмай қўйди. «Тирикчилиги учун зарур маблағни дарсдан бўш пайтлари кавушдузлик қилиб топармиш», деб хабар беришди. Амир Музаффар кулиб айтдики, «Ишқилиб бачкана кавуш тикмасин, мабодо ворис бўлиб қолса халқ, «бачкана амир, деб лақаб қўяди». Аммо ичида, Баҳоуддин Нақшбандийнинг, «Дил ба ёру даст ба кор», деган таълимини эслаб, «Шукр, олган сабоғи бекор кетмабди», деб мағрурланиб қўйди.

Орадан яна бир йил ўтиб, амир айнан шу ўғлини валиаҳдликка танлади ва Карманага — бир замонлар ўзи валий бўлган шаҳарга, ҳоким этиб тайинлади. Мана энди валиаҳди билан тож талашяпти.

Амир ўртаниб кулимсиради. Ўйлаб кўрса, бирон шоҳ ўғли

билан урушиб ёки ўғил шоҳ отаси билан жанг қилиб ёруғлик кўрмаган, демак, тангрига ҳам хуш келмаган. «Йўқ, — деди — урушмайман, охиратимни куйдириб, лаънатга қолмайман!»

Амир яқинроқ бориб, ҳорғинлик чўккан кўзлари билан тахтга термулди. Қулоғи шанғиллади. Назарида, тахтнинг тўрт тарафи оқ туман билан ўралгандай, қошидаги «бахт қушлари» жонланиб, қанот қоқиб, ҳавога кўтарилгандай туюлди. Қушлар нигоҳини ундан узмай боши устида чарх уриб айланар эдилар. Йўқ, қушларнинг нигоҳи эмас, гўё отасининг, бобосининг, бобокалонининг нигоҳи эди. У чўчиб тушди. Назуанбиллоҳ! Бу не синоат? Наҳот манғит сулоласининг тугашидан башорат бўлса? Агар башорат ўнг келса, мен сабабкор бўламанми? Анави хоин, шайтони лаин Сайидаъзамбой нима деганди? «Энди кеч», дедими?.. «Салтанатдан буткул айриласиз», дедими? Дарҳақиқат, фон Кауфманнинг шартига рози бўлмасам сулҳ бузилмайдими? Сўнгра кофирлар Бухорони босмайдиларми? Дини исломни оёқости қилмайдиларми? Фуқаронинг қони тўкилмайдими? Жомда тўкилажак қон, келажакда оқадиган қонлар олдида уммондан томчилар бўлади-ку! Исломи таянчининг забун бўлишига, тақводорларни қурбон қилишга ҳаққим борми? Ахир, Иброҳим алайҳи-с-саломга — йа Иброҳиму кум ва карриб ал-қурбона — ўрнингдан тур ва қурбонлик қилгил — дейишганда, эътиқод учун, дин учун, азиз бўлган кишисини, ёлғиз ўғлини қурбон қилишга шай турмаганмиди?

Жим қолди. Юраги яна қаттиқ ураётганини пайқади. Қўлларини чўзиб тахт зиналаридан ушлади. Хаёллари айқаш-уйқаш эди. «Қизиқ, — деб ўйлади, — мабодо ўзимни-ўзим алдаб, гуноҳга ботмаяпманми? Дин, диёнатни ниқоб қилиб, тож-тахтни, ҳаловатни кўзламаяпманми?!» Бўғилиб бораётганини сезди. Қўлларини тахтдан узиб, тикланди. Сўнг кўринишхонадан отилиб чиқиб, йўлакдан югура кетди. Арк ҳамон тинч, кимсасиз, чамаси хуфтон намози тугамаган эди. Амир хосхонага кириб, эшик оғасини чақирди.

— Мирзабошига айтинг, — деди эшик оғаси киргач, — Содиқ Султонга бир хат ёзиб, чопар билан юборсин. Хатни олган ҳамон Зирабулоқда қолган навқарлар билан Самарқандга фон Кауфман ихтиёрига борсин!

— Хўп бўлади, олампаҳоҳ.

Эшик оғаси қуллуқ қилиб чиқди. Шу маҳал бир ҳол рўй бердики, дастлаб амир Музаффар нима бўлаётганини англай олмади. Кимнингдир, кишининг суяк-суягидан ўтиб кетадиган совуқ нигоҳи унга тикилиб тургандай бўлди. Бирдан оёқлари музлаб, устихони қақшай бошлади, айна пайда қулоғидаги шанғиллаш гувиллашга айланди ва миясини мажақлаб ташламоқчи бўлгандай юлқиб тарта бошлади. У қалқиб кетди ва жонҳолатда қўллари билан бошини чангаллаб олди. Бир лаҳзадан сўнг оғриқ ариб, тетик тортди...

— Бу қандай бало бўлди, худойим?!

Икки кундан бери Содиқ Султоннинг кўз ўнгидан жар воқеаси кетмайди. У ҳозир ҳам боши чопилган навкар болани эслади. Эсладию кўнгли озиб, этлари жунжикиб кетди.

— Менга нимадир бўляпти, — бироз ҳадиксираб пичирлади у. — Ахир одам ўлдирганман, чопганман, отганман, ҳатто бир сафар ғаним зобитини бўғиб, кекирдагини суғуриб олганман. Ушанда ҳам бирон туким қилт этмаганди, Энди бўлса, бир навкар болани эслашим билан қалтираб, кўзим тиниб кетяпти. Нима бўлди менга?

Унинг боши айланди. Жонҳолатда кўзларини юмиб олди. Шу ондаёқ кўз ўнгиде қўлларига бошини кўтариб олган бола пайдо бўлдию унга тикилиб югура бошлади. Бола ҳансираб чопганича жардан чиқишга ҳаракат қилар ва айна чоғда, қўлидаги бошини танасига қўндирмоқчи бўлар эди. Бироқ на йўл тополди, на боши танасига ёпишди.

— Бошимни жойига ўрнатинглар, — ҳирқирарди бола.

Содиқ Султон ёрдам бермак учун интилди. Етиб олишига икки қадам қолганда, бола югуришдан тўхтади, қўллари билан бошини ниҳоят танасига қўндирди-да, у томон ўгирилди.

— «Сиз мени ўлдирдингиз, — деб чийиллаб гапира бошладиди бола. — Мен сизга нима ёмонлик қилувдим?»

— Сизни мен эмас, душман ўлдирди.

— «Йўқ, сизлар ўлдирдингиз, бир бўлиб чавақладингиз. Нима ҳаққингиз бор одам боласини ўлдиришга?»

«Балким ростдан ҳам мен сабабчидирман», иккиланди Содиқ Султон.

«Қотиллар! Ёв ҳам, сиз ҳам қотилсиз! Қотил!!!»

Бола чангаллаб олган «бошини» алам билан у томон отди...

— Бегим?

Содиқ Султон кўзини очиб, ҳушини йиғди.

— Топшириқ бажарилди. Тошларни туширяпмиз.

Бу одам тунов кунги навкар эди.

— Сангтарош топилдимиз?

— Ишляпти, бегим.

— Табибни чорланг.

— Хўп бўлади, бегим.

— Тонг билан Бухородан чопар хат келтирди, — деди Содиқ Султон, табиб ёнига ўтиргач. — Амир, «Навкарларингиз билан фон Кауфман ихтиёрига боринг, руслар билан бирлашиб шаҳзода билан жанг қилинг!» деб тайинлабди. Хўш, бу фармони олий ҳақида қандай фикрдасиз?

Табиб сукутда эди.

— Нега индамайсиз?

— Навкарлар йўлга чиқишсинми?

— Ҳа! Фақат, Самарқандга эмас, Жомга, шаҳзода Абдумалик ихтиёрига боради.

— Бегим...

Содиқ Султон табибнинг гапини бўлди:

— Мен тангримнинг қаҳридан қўрқаман. Йигитларим элимни талаган босқинчи қолиб, ўз биродарларини қонга ботирмайди. Халқнинг қарғишига қолмайди!

Содиқ Султоннинг неча кунлардан бери уйқу қўнмаган кўзлари хира тортиб, ачиша бошлади. Тағин хаёлига навкар бола келди...

— Нега, — деб ўйлади у, — ўша боланинг боши чопилди? Кимни деб? Қўрқоқ амирни дебми? Боши бирлашмаган бекларни дебми? Нега у ёш жонидан жудо бўлди-ю, амир ўз маишатини кўзлайди. Буям етмагандай юртини босган ғаним бу ёқда қолиб, ўз ўғли шаҳзода Абдумалик устига қўшин тортади, тахт талашади? Ҳозир тахтни ўйлайдиган пайтми? Тахт топилади, лекин юрт топилгайми? Она Туркистон, кунинг кимларга қолди? Бирини душман бостириб киргандай ҳарамидан чиқмаса? Иккинчиси пусқиб ўтирса? Бошқаси ёвни ёрдамга чақирса? Сайидаъзамбойга ўхшаганлар бир ҳовуч тилла учун шаҳар дарвозасини ёвга очиб берса? Уз иниларим-чи, падаримнинг қотиллари қўлида малай! Нега бизни ер ютмайди? Эй, Оллоҳ! Заминга бир қара! Имон деганининг уйига ўт кетди-ку! Бундан кўра менга ўлим бер, Парвардигор! Улим!

Содиқ Султон ўкириб юбормаслик учун лабини маҳкам тишлади. Бўғзидан чиққан ингроққа қўшилиб хўрсиниш келди. Шўртанг кўз ёши мўйловига осилиб, лабига ёйилди.

— Бегим, — деди бояги навкар келиб, — бир йигит сизни кўрмоқчи.

Содиқ Султон бир дақиқа жим қолди.

— Чақиринг!

Навкар кетди.

— Улуғ бегим, — Содиқ Султон қаршисида ўрта ёшлардаги, белига шамшир осган, қўлида йўргакланган чақалоқ кўтарган йигит турарди. — Ижозат беринг, сўзласам.

— Сизга нима керак?

— Оқ фотиҳангиз, — йигит хиёл қизариб қўлидаги чақалоққа имо қилди. — Фарзанд кўрдик, тўнғичимиз, яхши ният билан келдим ҳузурингизга. Уғлимга ўзингиз исм қўйсангиз.

— Навкармисиз?

— Асли деҳқонман. Навкарлик замон зайли билан.

— Қаерликсиз?

— Шу ердан Галақассоб қишлоғидан.

— Исмингиз нима?

— Бобожон.

Содиқ Султон ўрнидан турди.

— Болани беринг. Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим. Эгам, ватан, эл раҳмати шу ўғлонга йўлдош бўлсин. Исмини Раҳмат деб атадик, оллоҳу акбар.

Содиқ Султон чақалоқни отасига узатди. Энди у анча тикланиб қолган, бояги титроқ, мадорсизлик ҳийла тарқаган эди.

— Қуллуқ, бегим, — Бобожон ғурур билан бекка тикилди. — Илоҳим, сиздай мард, элининг эркаси бўлсин.

— Сабр қилинг, — Содиқ Султон белидаги олтин сопли қи-

личини ечди. — Буни олинг. Иложини топсангиз, асранг. Зарурат бўлса сотинг. Фон Кауфман Содик Султоннинг қиличига катта ҳақ тўласа керак. Ақчаларни ўғлингизнинг билим олишига сарфланг.

Содик Султон билан табиб бир-бирига тикилиб қолишди.

— Амир сизни кечирмайди, бегим, — деди табиб ниҳоят тилга кириб.

— Биладан. Лекин энди жанг қилмайман, уришиб бўлдим.

— Нима қилмоқчисиз?

— Сиз карнай-сурнай чалдиринг, ноғоралар жарангласин, базм қурамыз.

Далани тўлдирган минглаб йигитлар қурол-аслаҳаларини жанг-ранглатиб, силкиниб қарсақ чалишар, карнай-сурнай, ноғора садоси, бошқарсақнинг «хумма-хумма»сига қўшилиб, оламини тутиб кетган эди.

Содик Султон қорабайир тулпорини жиловидан тортиб, табибга тутқазди.

— Ушланг!

— Бегим...

— Олаверинг! Бу жангга ўрганган, қантарилган турса ўқсийди.

— Сиз-чи?

— Шу ерда қоламан. Тангрим олдида гуноҳим кўп, уни ювмоқ керак. Балким анави масжидда яшарман...

Табиб отнинг жиловидан ушлаб кета бошлади.

— Табиб, — деди Содик Султон, — мадрасага боринг!

* * *

Тўрт йил давом этган уруш Бухоро элига таъсир этмай қолмаган эди. Давлат ишлари буткул издан чиққан, узоқ-яқин билан алоқалар узулган. Савдо-сотиқ бутунлай тўхтаб, савдогарларнинг бозори косоод бўлган эди. Косиб, ҳунармандлар ҳоли хароб, деҳқонларники улардан баттар аҳволда. Айниқса, уруш ҳаракатлари сабабли, баракаси учиб қолган хазина Россияга беш минг тилла «товон» пули тўлангач, баттар хароб бўлган эди. Аммо амир Музаффарни бу ташвишлар қайғуртиролмайди, тўғриси ўйлай ҳам олмайди, чунки кўзига ёруғ дунё қоронғу. Мана тўрт кун ўтдики, Жомдан бирор хабар йўқ...

Ниҳоят, намозшомга яқин хабар келди.

— Олампаҳо, — деди эшик оғаси, — Самарқанддан чопар келди.

Амир энтикди, кўнгли орзиқиб, шу баробарда хиёл ҳадигу хавотирда:

— Кимнинг чопари? — деб сўради.

— Сайидаъзамбойнинг.

— Хўш, Сайидаъзамбой қандоқ хабарлар юборибди?

— Фон Кауфманнинг кўшини шаҳзода Абдумалик кўшини билан тўкнашиб, бир иш чиқаролмай қуруқ қайтмоққа мажбур бўлибди.

Амир Музаффар ялт этиб эшик оғасига қаради. Кўзлари хайратга тўла эди.

— Бутун бошли рус қўшини оломондан енгилибдими?

— Шаҳзоданинг кучи тахмин қилинганидан хийла ортиқ кўринади, олампаноҳ. Бир кун олдин Содиқ Султон навкарларини Жомга, шаҳзода ҳузурига юборган экан. Тингчиларнинг хабарига қараганда, фон Кауфман ғазабда эмиш. Бухоро сулҳ шартларини бузятти, деб дағдаға қилибди. Тошкентдан генерал Абрамовнинг қўшинини ёрдамга чақирган эмиш.

Амирнинг оузига бирдан қон тепди ва бу ғазаб қони бутун танини олов олдириб юборди.

— Нима дединг? — деб бақирди у телбавор овозда. — Узи... Содиқ Султоннинг ўзи қаерда экан?

— Зирабулоқда. Кўҳна масжидда ўтириб, тоат-ибодат билан банд эмиш.

«Хиёнат, — деган фикр ярқ этиб хаёлидан ўтди амирнинг. — Яхшилик қилган кишингдан яхшилик қайтмас экан-да. Исботи мана, Содиқ Султон! Худоёрхонни айбситиб ҳузуримга келди. Ўз инимдан ортиқ кўрдим, бағримга олдим. Қушбеги этиб тайинладим. Навкарларга бош қилдим. Бироқ шунчалик яхшиликларимга қарши хиёнат? Наҳот машаққатлар билан битилган сулҳ бузулса?»

— Ҳузурумга Усмонбекни чорланг! — деди эшик оғасига. — Тезроқ!

Бир неча дақиқадан кейин Усмонбек қушбеги кириб келди.

— Эшитгандурсиз, Усмонбек, салтанатимизнинг ишонган кишиси деб ўйлаганимиз Содиқ Султон кўрнамаклик қилибди. Йигитларини ғалаёнчиларга қўшиб, тожи-тахтимизга катта хавф солган. Қилғиликни қилиб, ўзи масжидда ўлтирган эмиш. Бу бебошлик нам олиб томир отмай, қирқиш лозим. Ишончли хуфиялардан икки кишини Зирабулоққа жўнатиб. Содиқ Султоннинг жасадини Фон Кауфманга олиб бориб кўрсатсин!

— Олампаноҳ, банди қилсак-чи?

— Кейин, — деди амир, Усмонбекнинг гапини эшитмагандай. — Бухородаги қўшинни Самарқандга жўнатиб, фон Кауфманга ёрдам берсин, биргалашиб ғалаённи бостирсин!

Усмонбек индамади.

— Нега жимсиз, бек?

Амир Музаффар истеҳзоли илжайди, аммо кўзлари қонга тўлган эди. Усмонбек эътироз билдирмоқчи, ҳукмдорнинг оёқларига йиқилиб, «Содиқ Султон билан шаҳзода Абдумаликнинг гуноҳидан ўтинг, ёш жонига жабр қилманг!» демоқчи бўлди, деёлмади. Кўрқди. Амирнинг вазоҳатидан кўрқди ва:

— Хўп бўлади, олампаноҳ, — деди.

Амир Музаффар ўша кундан буён тарки дунё қилгандек на девонхонага, на ҳарамхонага борар, ҳеч ким билан гаплашмай хосхонага беркиниб олган эди. У бугун ҳам аср намозини ўқиб, аранг ўрнидан кўзгалди.

У қоронғу тушиши билан вужудида пайдо бўладиган азобли ўйлар яна бош кўтарганини ҳис этди. Юраги сиқилди, тобора

зўрайиб бораётган қўрқувдан қутулиш умидида дераза ра-
ҳига бориб суянди. Аркнинг баланд деворлари ортидаги ша-
ҳар тун пардаси ичида аста-секин ғойиб бўлиб борар эди.
Дам ўтмай тун қуюқлашиб, зулматга айланди. Аввал Мино-
раи Калон, сўнгра унинг пойидаги Мир Араб мадрасасини
домига тортди, кейин Аркни қамраб олди. Улкан шаҳар Бу-
хорои шариф гўё ҳеч қачон дунёда бўлмагандай кўздан
йўқолди. Амир бу қоронғу зулматга тикилиб тураркан, хаё-
лида «Эссизгина Бухоро», деган тушкун ўй кечди. Ич-ичи-
дан ўкирик тутиб келди, кўзига ёш қуйилди. У умидсиз қиё-
фада дераза қаршисидан нари кетиб, шоҳона тўшакка чў-
зилди. Бир зумда уни уйқу элитди. Тушида ўргимчак
ини билан қопланган хосхона турганмиш. Тўрдаги ўриндиқда
қотма гавдали одам ўтирганмиш, бошида салла йўқ, ўнг қу-
лоғида симобга ўхшаган бир суюқлик осилиб турибди.
У жимгина тикилади, аммо шу нигоҳнинг ўзи ниҳоятда оғир ва
даҳшатли. Амирнинг нафаси бўғила бошлади, турган ерида
қалт-қалт титраб, тўшак томон юрмоқчи бўлди. Шу тоб бояги
одам қулоғида осилиб турган суюқ томчини кафтига олиб, унга
узатди: «Ич...» «Заҳар?!» Хаёлига келган даҳшатли фикрдан
қочишга интилди. Бироқ оёқларига ўралиб олган ўргимчак ини
уни жойидан қимир этгани қўймас, залил одамнинг «заҳар»
тутган қўли тобора у томон чўзилиб борарди. Амир жонҳолатда
ўзини ортга ташламоқчи бўлди. Аммо на оёғини кўтара олди, на
қўлини қимирлата олди. Эшик оғасини ёрдамга чақириш учун
оғзини очди, лекин овоз ўрнига жағларидаги тишлари тўкилиб
оёғи остига тушди...

У қора терга ботган кўйи уйғониб кетди.

. . .

Тонг бўзариб кела бошлаганда Бухоронинг ғарбга қараган
Самарқанд дарвозасини от етаклаган бир киши қоқа бошлади.

— Тақсир, дарвозани очингиз!

Орадан бирмунча вақт ўтгач, бошига туркман попоғи кийган
дарвозабонлардан бири қўрғон деворидан мўралаб қаради.

— Кимсиз?

— Табибман. Очинг дарвозани!

Бевақт ороми бузулганидан оғринган дарвозабон, ҳазми
кўтарган қадар пўнғиллаб пастда, дарвозадан ўн қадамлар на-
ридаги «тўрт» томони очиқ шийпонда мудраб ўтирган дарвоза-
бегига «нима қилай» дегандек қаради.

— Ким эмиш, у ҳовлиқма?

— Табибман, деди.

Шу пайт у ер, бу ердан азон товуши эшитила бошлади.

— Ичкарига ол, намози қазо бўлмасин, — деди дарвозабегини
ва шийпондан тушиб, офтобага узалди-да, таҳорат олишга кетди.

Дарвоза очилди, от етаклаган киши ҳам девор қозиқларидан
бирига шошиб тизгинни илди-ю, шийпон орқасига ўтиб таҳорат
ола бошлади.

— Табибман денг? — деди дарвозабеги намоз ўқиб бўли-
ниб, фотиҳа тортилгач.

— Шундай, тақсир.

— Эмасам, мановга бир қаранг-чи, — деди енгини шима-
риб, билагини кўрсатар экан. — Бир-икки кундан бери қичи-
шади, қизталоқ.

Табиб дарвозабегининг билагини ушлаб қаради.

— Ришта бўлибсиз, тақсир.

— Ҳе, энасини, шу камлик қилаётувди.

— Хафа бўлманг, ҳозир даволайман.

— Э, қўяверинг, табиб, бу энағарди дарди, тумовдай бир
гап-да, ўтиб кетади.

— Пишиб қолган экан, қурти ёриб чиқибди, олиб ташлаш
керак.

Бу гал дарвозабеги эътироз билдирмади. Табиб ўрнидан
туриб хуржунидан кичикроқ қопчиқ олиб келди. Йўғонроқ
игна олиб дарвозабегига яқинлашди.

— И-и, бу жуволдизни қўлга тиқасизми?

— Чўчиманг, оғримайди, — деди табиб, дарвозабегига
далда бериб. — Тез бўлади.

У дарвозабеги билагини чангаллаб, ипдай ингичка қуртни
игна учига илдириб суғура бошлади.

— Ў, уккағар! Жулондай жилпанглайди-я, — деб ҳайрат-
ланди дарвозабеги. — Ўзиям бир газча келиб қоларов!

Табиб индамади. Яра ўрнига малҳам суриб боғлади.

— Ана, бўлди, — деди кулимсираб. — Доғ сув ичинг,
хом сув газак олдиради.

— Сизди худойим жетказди, — деди дарвозабеги ҳамё-
нини кавлаб. — Нуқра танга берайми ё жезиям бўлаверадими?

— Тилласи йўқми?

— Борликка бор, бироқ ўзимгаям керак-да.

Табиб кулиб юборди.

— Безовта бўлманг. Менга атаган жезингизни хазина ҳисо-
бига ўтказа беринг.

— Ия, уккағарди табиби. Қизиқ одам экансиз, хазинанинг
куни сизминан бизди жез тангамизга қараб қоптими. У жезга
пақат тилла танга олади, энағарлар.

— Менга рухсат, тақсир? — деди табиб, кулишиб олгач.

— Ҳовлиқманг-да, табиб, — деди норози бўлиб дарвозабе-
ги. — Пул олмаганга яраша, бир пияла саҳарлик чой ичинг.

Ҳадемай қумфон қайнайди.

Табиб ноилож ўтирди.

— Қай журтлардан сўраймиз? — деди дарвозабеги.

— Самарқанддан келяпман, тақсир.

— Копирлар у жерларда мусулмонларни қирғин қилган-
миш, чинми шу гаплар?

— Рост, тақсир.

— Ҳе, энасини бу дунёни, — деди дарвозабеги сўлиш
олиб. — Ёзуғимиз шўрми дейман-ов. Бухородаям аҳвол чатоқ.
Ҳали ғалаён, ҳали тўпаланг, тинчиганига уч-тўрт кун бўлиб қолди.

Дарвозабон қумғонни кўтариб келди, дастурхон ёзиб, чой қайтарди.

— Олинг, — деди дарвозабеги нон ушатиб, — тотиниб ўтиринг.

Иккови ҳам нонга қўл узатишди.

— Уй ичи омонми? — узилган суҳбатни улади дарвозабеги.

Табибга ёнида ўтирган содда тўпори йигитнинг сўрови ёқди-ми, кўнгли ийиди.

— Ҳовли-жой қилмаганман, болалардан ҳам йўқ — деди дардини ёриб.

— Аввал мадрасанинг тупроғини яладим, кейин уруш бошланиб кетди, хуллас рўзғор қуришга вақт ҳам бўлгани йўқ.

— Бобой-момойдан борми?

— Уларнинг қайтиш қилганига кўп йиллар бўлган, у пайтлар ўспирин эдим.

— Жетим экансиз-да?

— Шундоқ, тақсир. Тутинган акам бор эди. Мен учун отадан ҳам, акадан ҳам улуғ эди... Яқинда ўлдиришди...

— Ҳай, аттанг. Охиратини берсин, — дарвозабеги фотиҳа қилди. — Бухорога жумишминан келдингизми?

— Ҳа, Аркка кирмоқчи эдим...

— Қийин-ов...

Улар бир муддат жим ўтиришди.

— Аркка кириш зарил бўлса, — деди дарвозабеги, — мундай қиламиз. Сиз жарамди тузатдингиз, менам кунингизга жарай... Бизар асли кўнғиротмиз. Аркни қоровулхонасидаям кўнғирот ясаулбоши бор, ўзи менга хеш бўлади. Ҳар куни катта дарвозада туради. Шу жигитга хат қип берсам, оборсангиз. Мени жўнатди дейсиз, Ҳузбой кўнғирот денг, ҳайми?

— Қуллуқ, тақсир...

— Манг, манов картманния олинг, ичида жези йўқ ҳаммаси тилла, ўн-ўн бешта бор.

— Йўқ, тақсир, керакмас...

— Эҳ табиб, бу сизгамас, — деб кулди дарвозабеги, табибни гапиртирмай, — ясаулбошига. У энағар хеш бўлсаям қуруққа қайишмайди. Тилла тангани жоқтиради, занғар. Олаверинг!

— Раҳмат, тақсир. Аркка шундоғам киритишади. Ёрлимим бор.

— Ҳа-а, — деди дарвозабеги чўзиб. — Уккағарди табиби, бойнадан бери жавратгунча, «чопарман» деб айтмайсизми?

— Ўзингиз сғиз очирмадингиз-ку!

Яна кулишди.

Табиб ҳам отига миниб жўнади. Кун ёйилиб кетган бўлса ҳам шаҳарнинг чанг-тупроқли тор кўчаларида йўловчилар кам эди. От илдам юриб, бозор олдидан чиқди. Бухоро бозори улуғвор, ҳашаматли бўлмаса ҳам говжумлиги билан машҳур эди. Ҳозир бу ерда ҳам одамлар сийрак. Табиб отдан қўниб, жиловини қўлга олди-да, бозор ичкарасига кирди. Бозор ҳунармандлар растасидан бошланар эди. Кейинги расталарда чойфурушлар, сурпфурушлар савдо қиларди. Ундан нарида шойи-атласфуруш-

лар жойлашган. Кейинги расталарда Хитой, Ҳиндистон, Фаранг, Русиядан келтирилган моллар сотилар эди. Табиб дўконлар, пештахтаси бўш расталар оралаб юраркан, бундан бир неча кун илгари Самарқанд бозорида рўй берган воқеани эслади...

Ушанда Содиқ Султон билан хайрлашган табиб Самарқандга Улуғбек мадрасасига борди. Бир замонлар ўзи яшаган ҳужрага жойлашди. Унинг кўнглида биргина умиди бор эди. Қолган умрини шу ерда ўтказса, ўқиса, ўқитса эди, аммо...

Эртаси куни шаҳарда тўс-тўполон бошланиб кетди. Ўрис казаклари одамларнинг уйларига бостириб кириб кўчага қувиб чиқаришди. Кейин ҳаммани бозорга бошлаб боришди. Дўкону расталари куйиб кул бўлган бозор халойиққа тўлиб кетди. Одамлар ваҳимада қолишган, ҳеч ким уларни нега бу ерга тўплашаётганини билмас эди. Ниҳоят бозор дарвозасида от минган ҳудайчи билан икки казак зобити кўринди. Улар ортидан казак соқчилари қуршовида от-арава келарди. Бу аравага қарамоқнинг ўзи даҳшат: унинг устига ўрнатилган дор сиртмоғида одам гавдаси тебраниб турарди. Ҳудайчи осилган гавдани кўрсатиб:

— Фуқаро, — деди. — Кўряпсизми мана бу гуноҳкорни? Бу, улуғ рус тожи-тахтининг душмани бўлгани учун шу жазога мустаҳиқ бўлди! Кимда-ким рус давлатига қарши бош кўтарса, шу жазога тушгай!..

Табиб оломон орасини ёриб ўтиб, олдинроқ силжиди ва ўзидан ўттиз-қирқ қадамлар наридан ўтаётган арава дорига қараб чинқириб юборди. Дорга осилган одам — Содиқ Султон эди...

От пишқирди. Табиб хаёлини йиғиб олиб қараса, бозор дарвозаси олдида турибди. У эгарга ўтириб, отнинг бошини Лаби Ҳовуз томон бурди...

Ушанда табиб атрофидаги одамларни, «Содиқ Султон, қушбеги Содиқ Султон-ку!» деган шивирлашини эшитди. «Ҳозир, — деб ўйлади у, — ҳозир ер ёрилади, осмон ўйилади. Оломон Содиқ Султон учун қасос олади». Бироқ ер ёрилмади, осмон ҳам ўйилмади, на яшин чақнади, на кўк гумбурлади. Оломоннинг шивирлаши ўз-ўзидан тиниб-тинчиди. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Табиб атрофдаги одамларга қараб бир нарсани тушунмасди: «Ахир, яқинда Чўпонота тепалигида, Самарқандни руслардан Ҳимоя қилиш учун келган Содиқ Султонни мана шу одамлар пойандоз тўшаб, оқ қўй сўйиб кутиб олмаганмиди? Шу одамлар сизга содиқ бўламиз, кўзимиз очиқ экан, ёғий билан курашамиз», деб қасамёд этишмаганмиди? Ёки, булар бошқа одамларми? Икки ой ичида ўзгариб қолишдимми? Ичган онтларини унутишдимми? Нега ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетган? Кўрққаниданми?»

Ушанда сукут қилаётган оломонга қараб туриб димиқиб кетган эди. У ҳозир ҳам бўғилаётганини сезди. Энтикиб-энтикиб нафас олди. Изтиробли ўйлардан чалғиш учун ён-атрофга разм солди. Тагидаги от уни Лаби Ҳовузга олиб чиққан эди. Бир пайтлар қандай говжум жой эди бу ер. Лабигача сув тўлдирилган

ҳовуз четларига тошлар ётқизишиб, пиллапоялар қилинган, кўркам қайрағочлар соясидаги чойхонада улкан мис чойгумлар қайнаб турарди. Ҳовузнинг мағрибда пешайвонли Девонбеги мадрасаси олдида дарвешлар зикр тушишар, маддоҳлар қисса-гўйлик қилишар эди. Бугун эса бу ерда ҳам одамлар кам. Табиб от бошини чой бозори томон солди. Шитоб билан чой бозоридан ўтиб, китоб бозорига кирди...

«Кўрққанидан жим туришдими? — деб ўз-ўзидан сўрарди у. — Ё бошқа сабаби борми? Одамлар нега золимлар зулмидан кўрқишади-ю, охират азобидан кўрқишмайди? Ахир, бу қил-мишлари учун жавоб берадиган кун бор-ку?...»

Уша кунни табиб оломонга лаънат ўқиди. Уларнинг орасидан туртиниб-суртиниб ўтиб, томи кўйиб ўпирилиб тушган бир дўкон ичига кирди. Телбалардек ўз-ўзи билан сўзлашди, ингради, йиғлади. Қош қорайиб, оломон тарқагач, арава-дор ёнида қолган казаклар олдига бориб ялинди. Айтдики:

— Бу майитни менга беринглар, олиб бориб дафн қилай. Казаклар кўнмади.

— Йўқ, — дейишди. — Шу ерда осилиб туради, буйруқ шундай.

Табиб худони ўртага қўйиб ёлворди.

— Муқаддас китоблар ҳаққи. Таврот, Инжил, Қуръон ҳурмати хўп денглар.

Казаклар кулишди.

— Сен ёввойи, Инжилни ҳам биласанми?

Кейин казаклардан бири жасадга имо қилиб сўради:

— Киминг бўлади?

— Акам.

— Ёлғон айтасан, унинг укалари бизда хизмат қилади. Бирови — поручик, бошқаси штабс капитан.

— Тутунган акам:

Казак «тутунган» сўзини тушунмади.

— Кет, — деди. — Бўлмаса сени ҳам ўлдираамиз.

— Майли, — деди табиб, — кейин ўлдирасиз, аввал уни ерга топширай. Бўлмаса гуноҳ бўлади!

Казаклар ажабланишди.

— Сиз ваҳшийлар гуноҳни ҳам биласизми?

— Исо алайҳис-салом ҳақи рози бўлинглар, олиб кетай.

— Иса-мусангни қўй, — деди казаклар. — Пулинг бўлса бер-да, олиб кетавер, бўлмаса жўна.

— Хўп, — деди табиб, шу пайтгача топган бор-йўғини ёнидан олиб, — мана, олинглар.

— Кам-ку? — деди казаклар тилла тангаларни қора чақалардан ажратиб. — Яна борми?

— Йўқ, бори шу.

— Ҳа, майли, — дейишди казаклар «кенглик» қилишиб. — Бу бекнинг нархи шу бўлса керакки, ўз мусулмонлари олиб келиб ташлаб кетишди. Жасадни ол-да, тезроқ даф бўл...

Табиб Содиқ Султоннинг майитини мадрасага олиб борди. Ювди, кафанлади. Қуёш чиқишини кутмади. «Фон Кауфман

хабар топса, жасадни тортиб олиб қўяди», деб қўрқди. Икки-уч муллаваччани ёнига олиб, ярим тунда қабристонга боришди. Бир умр юртим деб ўтган инсонни, эл кўзидан яширинча тупроққа топширди. Ушанда табиб қабристондан чиқишга улгурмади, уни ҳибсга олиб, чоққина бир ҳовлига олиб боришди. Табиб қаерга келиб қолганини англамай, бир муддат анграйиб атрофни кузатди... Ҳовли озода эди. Турфа дарахтлар экилган. Йўлакларга куйдирилган ғишлар ётқизилган. Баланд сўрининг тагидаги чорпоёга кўрпачалар тўшалган...

Шу пайт ҳовлида қотма гавдали бир одам пайдо бўлди. Табиб келган одамга хиёл ҳадиксираб тикилди ва бирдан ранги ўзгариб, гандираклаб кетди.

— Нима бўлди? — деб сўради қотма гавдали одам.

— Ҳеч нима...

— Утиринг.

Табиб кўрпача четини қайириб ўтирди. Қотма гавдали одам ажабланиб қараб турганини кўриб:

— Усти бошим ифлос, — деди.

— Боя гандираклаганингиздан билдимки, менинг кимлигимни сездингиз, шундайми? — деб сўради қотма гавдали одам. Табиб жавоб бермай гапида давом этди.

— Тўғри топдингиз, мен — Сайидаъзамбойман. Сиз — табибсиз. Марҳум Содиқ Султоннинг содиқ гумаштаси. Яъни, рус давлатининг ашаддий душманларидан бири.

Табиб бу сўзларга ҳам жавоб бермади.

— Қабристонда нима қилаётган эдингиз?

Табиб Сайидаъзамбойга нафрат билан қаради.

— Билиб туриб сўрайсизми, тақсир?

— Мен-ку, биламан, — деди хотиржамлик билан Сайидаъзамбой, — аммо, фон Кауфман зоти олийлари қилган ишингиздан беҳабар. Билиб қолгудай бўлса, сизни ҳам дорга осади.

— Менга барибир.

— Дов юрагингиз борлигини биламан, — деди Сайидаъзамбой. — Тўғри, дордан қўрқмайсиз. Бироқ ул зоти шарифлари бошқача йўл тутишлари мумкин.

— Қандай?

— Масалан, қабрни очдириб, Содиқ Султоннинг жасадини қайтадан бозор майдонига қўйдириши мумкин.

— Бундай қилолмайди, — деб бақириб юборди табиб. — Бу ишни қилиши мумкин эмас.

— Улар учун ҳамма нарса мумкин! Фон Кауфман «Ғуноҳкорнинг жасади икки кеча-кундуз бозорда турсин!» деб фармон берган.

— Ўша зоти шарифингиз бўлган ишдан беҳабар эканлар-да?

— Ҳозирча беҳабар, табиб, ҳозирча.

— Сотасизми? — деб сўради ғазабдан юзи қорая бошлаган табиб.

— На илож...

— Аввал мени ўлдирасиз, кейин билганингизни қилинг.

— Сизни ўлдириш қочмайди.

— Охират кунидан қўрқмайсизми?

— Қўрқаман, — деди кутилмаганда Сайидаъзамбой унинг кўзларига тик қараб. — Жудаям қўрқаман. Тушларимга пулсирот кириб чиқади. Ҳар сафар қилдай ингичка Сирот кўпригидан ўтолмай жаҳаннамга қулайман...

Табиб Сайидаъзамбойга тикилиб қолди.

— Бўлмаса нега мусулмоннинг ишини қилмайсиз? — деди у ниҳоят тилга кириб.

— Бу элда мусулмонлик қоптими? — деди Сайидаъзамбой ғамгин кулимсираб. — Кеча бозорга йиғилганлар ҳам мусулмонлармиди? Дорни кўриши билан ўтакаси ёрилиб кетди. Бирортасининг нафаси чиқмади. Шуми мусулмонлик?

— Самарқанд кофирлар қўлида қарам.

— Бухорода аҳвол яхши деб ўйлайсизми?

— У ер ҳалича мусулмонобод.

— Содиқ Султонни ким ўлдирганини биласизми?

— Ким?

— Сиз мусулмонобод деган юртнинг эгаси, пок динли, муқаддас Бухоронинг амири Музаффаридинхон.

— Ёлғон, — дея ўрнидан туриб кетди табиб.

— Гумроҳ, — деди Сайидаъзамбой афтини бужмайтириб. — Фон Кауфман Содиқ Султондай машҳур бекни тириклай қўлга туширарди. Петербургга жўнатиб, жуда катта обрў оларди. Утган куни амирнинг кишилари бекни ғафлатда босиб, қулоғига заҳар томизишган. Кейин унинг жасадини Самарқандга олиб келишган. Дорга аллақачон совуган гавдани тортишган эди...

Табиб дағ-дағ титраб, қўллари билан чорпоя четини ушлаб олди.

— Давомини эшитинг, — деди Сайидаъзамбой. — Кеча оқшом Жомдаги исён бостирилди, ғалаёнчилар қириб ташланган.

— Шаҳзода-чи?

— Уни топишолмаган. Улигидан ҳам, тиригидан ҳам дарак йўқ. — Сайидаъзамбой ҳамон қалтираётган табибга қараб туриб, истехзоли илжайди. — Бу иш ҳам амирнинг кўмаги билан бўлди.

— Ўзингиз-чи? Сиз ҳам фаришта эмасдирсиз?

— Тўғри, — деди Сайидаъзамбой жиддий тортиб. — Мен ҳам гуноҳқорман. Яширмайман, Жомдаги исённи бостиришда қатнашдим.

— Сизни қандоқ ер кўтариб юрибди, тақсир?

— Анови калтабин хону амирларни-чи? Нега уларни ер ютмайди? Уларнинг гуноҳлари меникидан кам эмас. Ҳамма мени «Ватанфуруш» деб ўйлайди. Мана сиз ҳам ижирғаниб қараяпсиз.

— Ахир сиз юртга эмас, ёғийга хизмат қиляпсиз-ку?

— Бугунги Туркистонда менга ўхшаганлар кўп.

— Асл муддаонгиз ойдинлашмади, тақсир. Ахир сиз «ўзингизга ўхшашлар» ҳақида гапиргани мени бу ерга олиб келмагансиз-ку?

- Ҳақ гап, табиб.
- Мақсадга ўтайлик, тақсир!
- Ниятим, сиз билан Туркистоннинг келажаги ҳақида гаплашмоқчиман.

Табиб лолу хайрон бўлиб Сайидаъзамбойга қаради.

— Ёки, — деди Сайидаъзамбой, — юртнинг тақдири сизни қизиқтирмай қўйдими?

— Қизиқтиради, — деди табиб ҳамсуҳбатига тикилиб.

— Менга бундай қараманг, — деди Сайидаъзамбой. — Гўё ичимдаги дардларимни илғамоқчидай тикиласиз. Қандай қилиб Туркистонда сизга ўхшашлар кўпайиб кетди, деб ўйлаяпсизми?

— Топдингиз, тақсир.

— Аввал Туркистонни бу кунги ҳолига тушиб қолиши сабаблари ҳақида сўзлашсак-чи?

— Гапираверинг, тақсир!

— Сиздек мард, эътиқодли одамларни ҳурмат қиламан. Шулар сабаб, дилимдаги гапларни айтаман. Узоқ кунлар ўйлаб фикри ожизимнинг етгани шу бўлдики, бизнинг бошимизга манманлик етибди. Туркистоннинг инқироzi унинг юксалишида бўлди. Бундан минг йилча бурун, бизнинг аждодларимиз башар маданиятини кўтара бошлади. Замонлар ўтиб, улар ҳамма нарсага эришдилар. Салтанат, бойлик, маданият юксалди ва шу юксалиш бизни кўр қилди, миямизни бузди. Салтанатни боқий деб билдик, маданиятни писанд қилмадик, илмни топтадик. Кайфу сафога берилдик, ичдик, урдик, чопдик, йиқилдик, ёндик, мол-мулк талашдик ва шулар учун бир-биримиз билан урушдик. Биз бошқалардан устунмиз дедигу ўз қобиғимизга ўралдик, натижада димикдик, бўғулдик ва аста-секин чирий бошладик. Бугунги Туркистонни аҳволи шу, табиб. Юртимизнинг келажаги бўлсин, десак иллатнинг илдизини топиш керак. Иллат эса юрт оғаларида. Уларнинг ўрнига замона руҳини тушунадиган, юртга қайишадиган одамлар келмагунча Туркистонда ўзгариш бўлмайди. Мен иллатнинг илдизини суғуриб ташламоқчиман. Боягина «юртга хизмат қилмайсиз», деб таъна қилдингиз. Кимга хизмат қилай? Худоёрхонгами? Икки йилдан бери фон Кауфман қўшинини дон-дун билан таъминлаб боқиб, едириб-ичириб келаётган одам Худоёрхон эканлигини биласизми? Ёки амир Музаффарга хизмат қилайми? Унинг кимлигини боя эшитдингиз!

— Муҳаммад Раҳимхон-чи?

— Яқинда хивалик элчилар ёрлиқ олиб келишди. Муҳаммад Раҳимхон Самарқанд билан Каттақўрғонни Россияга тобе бўлганлиги билан фон Кауфманни қутлабди. Мен бундай одамлардан нафратланаман, табиб.

— Шунинг учун фон Кауфманнинг ўнг қўлиман денг?

— Ҳа...

Табиб бирдан орқага тисарилди:

— Мендан нима истайсиз?

— Ёрдам!

— Менинг қўлим билан энди кимнинг жонини олмоқчисиз?

— Сизнинг қўлингиз билан шаҳзодани сақлаб қолмоқчиман.

— Шаҳзодани?! Унинг дараги йўқ дедингиз-ку?

— Абдумаликни эмас, энди у йўқ ҳисоби. Кичик шаҳзода — Абдулаҳадни! Фон Кауфман шаҳзодани Петербургга, император саройига жўнатмоқчи. Уша ерда пажлар корпусида рус зодагонларининг фарзандлари билан ўқийди. Вояга етгач, Бухоро тахтига ўтиради, — деб гапини тугатди Сайидаъзамбой.

Табиб ўйланиб турди-да:

— У амир эмас, етакдаги қул бўлади-ку? — деди.

— Шунинг учун сизни бу ерга олдириб келдим, — деди Сайидаъзамбой. — Шаҳзода билан Петербургга боринг, ёнида бўлсангиз кимлигини эслатиб турасиз.

Табиб Сайидаъзамбойга серрайиб тикилди-қолди.

— Тўғри, — деди Сайидаъзамбой, — гуноҳларимни ювиш учун бунинг ўзи озлик қилади, лекин ҳарҳолда бирон кеча Сиротни туш кўрмасман... Хўш, розимисиз?

Табиб юмшади, бошини ирғаб, рози эканлигини билдирди. Сайидаъзамбойнинг кўзларида мамнуният акс этди.

— Билардим рози бўлишингизни, — деди қўлларини бири-бирига ишқаб. — Сизга ёрлик олиб бераман, Бухорога бориб шаҳзодани олиб келасиз. Кейин карвон билан Петербургга жўнаймиз...

Табиб айна дақиқада Регистон майдонига чиққан эди. Унинг рўпарасида, дарвозанинг пештоқиға катта соат ўрнатилган Арк савлат тўкиб турарди.

* * *

Амир Музаффар босинқираб уйғонди. Юрагининг дукиллаб уриши ўзига аниқ эшитилар эди: яна таъқиб, яна ўшанинг кўзлари. Оҳ, разил, қачонгача ўз ҳолиға қўймайди?! Унинг эти увиша бошлади. Тўйқус кеча ва ҳозир кўрган тушларини солиштирди. Кечаям тишларим тўкилиб кетувди. Демак, куним битибдимми? У ҳансираб нафас оларкан, деворни пайпаслаб ушлаганча, тўшак ёниға келди, ўзини кўрпача устиға беҳол ташлади. Кўзларини чирт юмиб, ҳеч нарса ўйламасликка тиришди. Аммо ўйламасликнинг иложи йўқ эди. «Неға таъқиб қилаверади?» деган савол миясига ўрнашиб қолганди. «Агар ёғийнинг қўли баланд келиб, юртни эгаллаган бўлса, худонинг хоҳиши. Ҳеч нима тақдирдан ташқари бўлмас». У шуни кўнглидан ўтказаётиб, бирдан кўзлари косасидан чиқиб кетгудек чақчайиб, меҳробға тикилиб қолди. Меҳробда бир жуфт кўз унга қараб турарди...

— Яна неға келдинг? — деб жонҳолатда бақирди.

— Титрашингни қара, — деди нафрат билан меҳробға жойлашиб олган кўз. — Қўрқоқ эдинг, қўрқоқлигингча ўласан.

— Мен-а, юрт соҳиби-я?

— Эсингдами, Зирабулоқ жанги? Қиличингни қинидан чиқармадинг-а? Жанг тугамай Қизилқум тарафға қочдинг...

— Юртни деб, янги қўшин тўплагани...

— Ёлғон! Жонингни асраб қочдинг, ватанфуруш. Юртни сен

хароб қилдинг. Ёдингдами, Алимқулдодхо Чимкент ёнида русларни тор-мор қилгани? Сен унга кўмак бериш ўрнига Қўқон устига қўшин тортдинг. Алимқул додхо ёғий қолиб, сен билан уришмоққа мажбур бўлди...

— Мен отамерос ерларни таги паст Худоёрдан қайтиб олоқчи эдим.

— Унда Шайхулислом Хожа Дўстни нега қатл қилдирдинг? Ибодулло Тўқсабони-чи? Сотқин Сайидаъзамбойнинг гапига кириб, элимиз устунларини қулатдинг, сўйдинг... Мени-чи, нега қулоғимга заҳар қўйдинг?

— А-ҳа, — деди амир Музаффар даҳшат билан вишиллаб. — Юрт ғамида келдингми десам, ўзингнинг хунингни сўраб юрган экансан-да? Сизлар мenden ортиқмассиз, ҳаммангиз разилсиз.

— Хунини сўраб юрган ёлғиз мен эмас. Қара, улар сен томон келишяпти.

Дарҳақиқат, меҳроб кенгайдию унинг ичидан юзлари қон гўдаклар, чавақланган ўсмирлар, хўрлаб ўлдирилган аёллар, бошлари чопилган эрлар, тириклай ёндирилган чоллар отилиб чиқа бошлади. Хона зах тупроқ ҳиди ва ирий бошлаган мурдаларнинг қўланса ҳидига тўлиб кетди. Улар бирон сўз айтмай, жимгина амирга тикилишар эди.

— Мана, сенинг қурбонларинг, — деди меҳробдаги кўз.

— Мен уларни ҳеч қайсисини ўлдирмаганман.

— Сен уларни ўз ҳолига ташлаб қўйгандинг. Эсингдами, Черняев Тошкентни қамал қилганда, сендан ёрдам сўраб элчилар келгани. Сен эса уларни ҳайдаб юбординг.

— Тухмат! Тошкентликларга кўмак бермак учун Искандарбек қушбегини жўнатганман.

— Қўшинсиз қушбеги Искандар бор-йўғи юзтача йигити билан Тошкентга борди. Унинг вазифаси қамалда қолган шаҳарликларга ёрдам беришмас, Тошкентга келган кўқонлик ёш шаҳзода Султон Сайидхонни гаровга олиб кетиш эди.

— Бир томонда Муҳаммад Раҳимхон, иккинчи ёқда Худоёрхон Бухорога кўз олайтириб турганда, Тошкентга қандоқ катта қўшин юборай?!

— Неча кунлардан буён «Юз минг кишилик қўшиним нега кетма-кет мағлубиятга учради, нега бирон марта ғаним устидан қўлим баланд келмади?» деб ўз-ўзингдан сўраяпсан.

— Худонинг хоҳиши шу экан.

— Бу гапни боя айтгансан.

— Ҳеч нима тақдирдан ташқари бўлмас.

— Буни ҳам гапиргансан. Сирдарё бўйидаги Сассиққўл деган жойда қирқ минг кишилик қўшин билан жангга чиқдинг. Душманлар лашқари сизлардан икки баробар кам эди. Бироқ, улар ғолиб келди. Сабабини биласанми?

— Билмайман, ҳамон ўйлайман, ўйимга етолмайман.

— Биладиганлардан сўраб кўрмайсанми?

— Кимдан?

— Ана ундан! — Кўз шуни деб, мурдалардан бирини имлаб кўрсатди. Амир беихтиёр ўша томонга қаради.

— Танидингми? — деб сўради кўз. — Тузукроқ разм сол... Танидинг!.. Бу уста Исмадулло... Уни янги тўп ясагани учун жаллод қўлига топширган эдинг, эсладингми?

Амир бу устани яхши эслайди...

Ўшанда айғоқчилар хабар келтиришган эдики: «Икки-уч йил Истамбулда яшаб, фаранги муаллимлардан сабоқ олган Исмадулло отли кимса Бухорога қайтиб, овропалик усталарга монанд янги тўп ясаганмиш». Уломолар айтдики: «Иблисларнинг улфати бўлган фарангилар илми ва китоблари асосида яратилган бундай қурол ҳаромдир. Бу каби ишлар тақводор мусулмонларни шаккокликка бошлағай, шу сабаб, устани жазоламоқ керак. Токи бошқаларга ўрнатилсин, мусулмонлар минбаъд фаранги илмига қизиқмасинлар!» Амир уларнинг гапларини ҳақ деб билиб, устани жазолаган эди, ҳа.

— Сирдарё бўйидаги ўша жангда, — деб гапида давом этди кўз, — ғаним тўплари қўшинни тутдай тўқди. Сендаги алмисоқдан қолган мис замбараклар ўқ отишга ҳам ярамади...

— Кейин қилган ишимга афсус қилганман.

— Бироқ, кеч афсусландинг, амир. Илм-фанни топташ тақводорликмас, хурофот. Янгини билмасми эдинг?.. Ҳай, унда Шоҳруҳ саркори нега ўлдирдинг?

— Шоҳруҳ саркор инглизлар айғоқчиси Стаддор¹ билан тил бириктириб менга хиёнат қилди.

— Қўшинни пилта милтиқ билан эмас, инглизларнинг тезотарлари билан қуроллантирайлик деса, хоинлик бўладими?

— У манмансираб кетган эди. Бухорода ҳашамга берилиш тақиқланганига қарамай, фарангилардай яшашни хаёл қилиб, ҳашаматли иморат қурдирди. Уйининг эшик-деразаларига ойна ўрнатди. Ҳамма қатори от-уловда эмас, инглизларни ароба уйида — дилижонда юришни одат қилди. Дабдабага берилди. Унинг бу қилмишлари...

— Шунинг учун одам ўлдириш керакмиди? Тинимсиз қон тўкиб нимага эришдинг? Атрофингга қара, одамлар кўзида на меҳр бор, на муҳаббат. Улар ҳатто нафратланмайдилар ҳам. Улар бефарқ, улар лоқайд. Мағлубиятга учраганингни асл сабаби шу. «Ўзгалар ерини босмоқ учун нафрат, ўз ерини ҳимоя қилмоқ учун муҳаббат керак» дейдилар. Сенинг энг катта жиноятинг одамлар кўнглида муҳаббатни ўлдирганинг, нафратни сўндирганингдир. Сенга ўхшаганларни касофати уриб Туркистон бу кунларни кўрмоқда.

— Ёлғон!

— Сиз эмасми, ягона миллатни минг бўлакка бўлиб, сен кипчоқ, сен найман, анави қорачопон, манави узунчопон деб, одамлар орасига фитна солган. Сизга ўхшаганлар эмасми, бир

---

¹ Стаддор. 1860 йилларда Бухорога элчилик ёрлиғи билан келган инглиз зобити.

кечада йигирма минг қипчоқни сўйдиртирган? Сен эмасми, яхлит мамлакатни учга бўлиб, ўзаро кўмаклашмоқ ўрнига, чопқин қилиб, муслмонлар дилида васваса уйғотган? Фаним юртни босиб келганда учала хон бирлашсангиз, Тибетдан — Хазоргача, Оқчадан — Авлиёотагача бўлган ердан лашкар жам бўларди, шунда биз билан урушмоққа кимни ҳадди сизгарди! Сиз эса, ёғий қолиб ўзаро талашдингиз. Шу тариқа низоми мамлакатни нест-нобуд қилдингиз. Хўш, бу ҳам ёлғонми?

— Бас! Жонимни олмоқчи бўлсанг ол, лекин қийнама!

— Сизлар бир-бирингизнинг гўштарингизни егунингизча, Черняев Тошкентда анавиларни бўғизлади, — меҳробдаги кўз шундай деб болалар томон ишора қилди. — Қолганлари Жиззахда, Қўқонда, Самарқандда чавақланди.

Амир Музаффарнинг юзи ғазабдан буришиб кетди, ҳирқироқ овоз билан ингранди:

— Менга сенинг ўзинг камлик қилаётганмидинг? Нега буларни ҳам бошлаб келдинг?!

— Мен бошлаб келганим йўқ, уларнинг ўзи қотилларини излаб келишди.

— Кет!.. Йўқол!.. Даф бўл, арвоҳ!..

— Кетамиз, аввал зиммамиздаги вазифани бажарайлик, кейин кетамиз.

Меҳробдаги кўзлар кўкиш тусга кириб ёна бошладилар. Сўнгра кўзлар ёнидан қўл ўсиб чиқди-да, амир Музаффарнинг юзи томон узалди.

— Юзингга қоракуя суртамиз. Бу доғ маҳшар куниям сендан кетмагай.

Мурданикидек совуқ, кўкарган бармоқлар унинг юзига теккандай бўлди. Амирнинг бутун вужуди муз қотди... Лаҳза ўтиб, жонҳолатда бақириб юборди-да, ўз овозидан ҳушига келди.

— Ҳой, ким бор?!

Остонада қўлида шам тутган эшик оғаси пайдо бўлди.

— Буюринг, олампаҳо.

— Йўл ҳозирлигини кўринг, эҳромлик матосини тайёрланг! Мен ҳажга бораман!

— Хўп бўлади...

Узоқлардан хўрозларнинг қичқириви эшитилди. Тонг бўзариб кела бошлади. Амир Музаффарнинг хосхонасига олиб кирадиган даҳлизда икки киши турарди.

— Гумонингиз тасдиқланса, шаҳзодани шу ерга олиб келамиз. Сўнги марта қачон алаҳсираган эдилар? — деб сўради қушбеги Усмонбек.

— Ҳар тун алаҳсирайдилар.

— Нималар деб гапирайдилар?

— Авф этинг, тақсир,— деди эшик оғаси,— бу гапларни айтолмайман.

— Мендан шубҳа қиласизми? — деди қушбеги Усмонбек.

— Айтсам мени телба деб ўйлайсиз.

Шу пайт хосхона эшиги очилиб, қўлида обдаста кўтарган амир Музаффар кўриниш берди. Қушбеги билан эшик оғаси

таъзим билан бош эгишди. Амир қаршисида турганларни пайқамагандай таҳоратхона томон юрди.

— Кўрдингизми? — деди эшик оғаси пичирлаб. — Қасам ичаман, қараб туриб бизни кўрмадилар.

Амир Музаффар таҳоратхона эшигини очиқ қолдириб, ичкарига кирди.

— Юринг, яқинроқ борайлик, — деди эшик оғаси таҳоратхона томон юраркан. Қушбеги индамай эргашди. Улар яқинлашганда амир Музаффар таҳорат ола бошлаган эди.

— Ё тавба, — деб юборди қушбеги Усмонбек. Негадир унинг афти буришиб, чап кўзининг ости пир-пир уча бошладди. — Офтобада сув йўқ-ку?

— Қаранг, қўлларига қаранг.

— Юзларини бунча ишқамасалар?

— Хаёлларида юз ювяпман, деб ўйлайдилар. Баъзида соатлаб бетларини ишқалайдилар. «Қўл-бетимга қозонкуя суртилган» деб, йиғлайдилар. Намоз ўқиб бўлгач, марҳумларни қақира бошлайдилар, — деди эшик оғаси шивирлагандек.

Қушбегининг эти жунжукиб кетди. «Кимни?» дейишга базўр тили айланди.

— Шайхулислом Ҳожа Дўстни, Содик Султонни... Кимники жаллод қўлига топширган бўлсалар, ҳаммасини чорлайдилар...

Қушбеги Усмонбекнинг ранги оқариб кетди. «Қон тутибди» деган мудҳиш ўй миясига урди.

— Мен билан юринг! — деди у хириллаган овозда. — Зудлик билан девонни тўплаш зарур.

Улар оёқ учида қадам олишиб, узоқлашишди.

Амир кечадан буён йиғиштирилмаган жойнамоз устида аср намозини ўқиётганда остонада қушбеги Усмонбек билан эшик оғаси пайдо бўлдилар. Улар нимадандир бетоқатланиб, амирдан кўз узмай туришар эди. Амир юзига фотиҳа тортгач, қушбеги деярли пичирлаб гапирди:

— Муҳим хабар важидан ҳузурингизга келдик, олампаноҳ.

Амир сўз қотмади, «хўш» дегандай киприк қоқмай тикилди.

— Фон Кауфман элчиси ёрлиқ олиб келди. Сарбозларингиз билан рус қўшини биргалашиб исённи бостирибди. Рус давлати олдидаги хизматингиз учун сиз ҳазрати олийларига генерал унвони берилибди.

— Шунинг учун кўк тўн кийиб олдингизми?

— Йўқ, олампаноҳ, шаҳзода Абдулаҳадни Петербургга император саройидаги ҳарбий мактабга юборишингизни сўрабдилар.

— Яна-чи?

— Ғанимларингиз Бобобек билан Жўрабек фон Кауфман хизматиға ўтибди.

— Шаҳзода Абдулмалик-чи?

— Уғлингиз шу ерда, олампаноҳ.

Шундай деб қушбеги ортига ўгирилди ва қўлини кўтариб остонада турган эшик оғасига ишора қилди. Хизматкорлар устига чойшаб ёпилган тобутни ичкарига олиб киришди-да, хона

ўртасига қўйишди. Амир Музаффар жойнамоз четини маҳкам чангаллаб, ўрнидан турди.

— Шаҳзода ўз жонига қасд қилибди, олампаноҳ...

Усмонбек амир Музаффардан кўзини узмай жим қолди. Хонага чўккан сукунат узоқ давом этди, ниҳоят амир Музаффар эшик оғасига қаради-да:

— Юзини очингиз, оғалик, — деди.

Эшик оғаси энгашиб чойшабни кўтарди. Амир Музаффар ўғлининг энгагига танғилган саллапешга, дўнг пешонасига, бурнига ва кузалган мўйловига ранги бўзариб тикилди. Қушбегининг назарида у бирпасда қариб, мункайиб қолгандай туюлди.

— Қушбеги, — деди амир Музаффар, ўғлидан кўз узмай.

— Қулоғим сизда, олампаноҳ.

— Куйдирыпти...

— Нима? — қушбеги ҳукмдорга яқинроқ келди.

— Аъзойи баданим ёняпти...

— Кўринишхонага чиқайлик, олампаноҳ, — деди қушбеги амирнинг тирсагидан тутиб. — Келинг, ёрдамлашай, ҳали жанозага ҳозирлик кўришимиз керак. Юра қолинг.

— Йўқ... Яхшиси кўкрагимдаги НАФСИ АММОРАНИ суғуриб ташланг.

— Сўзларингизни англамадим, олампаноҳ.

— Бутун танамга бир ўт чирмашиб, шунчалар куйдирыптики, чидолмаяпман.

— Мен ҳеч нарса кўрмаяпман...

— Мана, мана-ку. Кўксимдан униб чиқиб турибди-ку... Ўзим уни суғуриб ташлай олмайман... Бардошим ҳам, кучим ҳам етмайди... Нега қараб турибсиз, бек! Тезроқ суғуриб олсангизчи! Илдиз-пилдизи билан суғуриб олиб ташласангизчи!

— Алаҳсирыяпсиз, олампаноҳ.

— Оҳ, қушбеги... Қалбимдаги дард ичимга сиғмаяпти, юрагимни таталаб, тирнаб, бурда-бурда қилиб парчалаяпти... Майли, боринглар...

Қушбеги Усмонбек ота-ўғилни ёлғиз қолдириб, эшик оғасию хизматкорлар билан хонадан чиқди ва сарой йўлакларидан шитоб билан юриб бораркан, дарҳол шаҳзода Абдулаҳадни топиш ва фон Кауфман элчиси билан Петербургга жўнатиш лозимлиги ҳақида ўйларди. Мотамсаро саройнинг қайсидир кунжида ўтирган гўдак, шаҳзода Абдулаҳад, энди унинг ягона умиди эди...

Амир Музаффар тобутга яқинроқ бормоқ учун олдинга интилди, аммо буткул аъзойи баданига қўшилиб дағ-дағ қалтираётган оёқларини қимирлатишга ўзида мажол топмади.

«Яна бир хиёнат, оёғим ҳам менга бўйсунмайди-я...» Амир бўғзига тикилган ғазабдан инграб юборди, ҳамон кўлида чангаллаб турган жойнамозини алам билан чайнай бошлади. Даъфатан, ҳажга отлангани ёдига тушдию, бошини илкис кўтарди: «Саройда ортик қололмайман! Маккага, тезроқ ҳаж сафарига жўнашим керак»... Хаёлига келган фикрдан далда олдим, оёқларини судраб босганча эшик томон юришга унналди...

Замира Эгамбердиева

БИР ҚАТИМ

НУР БЎЛСАМ...

* * *

Гоҳида ўзимга аталган
Ғаройиб эртақлар тўқийман.
Қирқ битта жон сўраб тангридан,
Бир сирли дуолар ўқийман.

Билмайман, негадир баъзида
Бир жоним кўпроқдек туюлар.
Эртақлар эпкини наздимда —
Рухимга шеър бўлиб қуйилар.

Сиз суйган қўшиқни хиргойи
Қилолсам қувонгум ногаҳон.
Бу олам бунчалар чиройли,
Ўзимман ўзимга гиргиттон.

Осмонни бўлишиб олгандай
Юлдузлар сафини бузмайди.
Майсалар шамоллаб қолгандай
Қуёшдан кўзини узмайди.

Мен эса дунёга тўймайман,
Гўёки бир бахтли одамдай.
Сиз ҳақда тонггача ўйлайман,
Ўзимни унутиб бутунлай.

Майлига сесканмай қарасин,
Майсалар қуёшнинг кўзига.
Энг оғир кунимга ярасин,
Мен сабр сўрайман ўзимга.

Беражак биргина саволим —
Юлдузлар заминнинг дўстими?!
Булутлар — осмоннинг рўмоли
Офтобнинг йўлини тўсдими?!

Қисиниб, қимтиниб яшайман,
Қаролмай қуёшнинг юзига.
Бир бахтли одамга ўхшайман,
Эртақлар тўқисам ўзимга.

* * *

Гуноҳсизман, дея олмайман,
Гуноҳқорман, дейиш ҳам қийин.
Сизга кўнгул қўйган юракдан
Кечолмасам қандоқ қилайин.

Нетай, юрак ўзимники-да,
Муҳаббат ҳам меники буткул.
Фақат қайта яшамас энди,
Юрагимдан юлволинган гул.

Ярадордир кўксимдаги мох,
Нур сочишга ҳоли йўқ унинг.
Мен кулига айландим чоғи
Ишққа ўлжа бўлган умрнинг.

Гуноҳлар оз, гуноҳлар кўпдир,
Ахтараман хатарсиз жойни.
Ўзимнимас, асрагим келар
Кўксимдаги шу мажруҳ ойни.

* * *

Мен ўзим-ўзимга бир юкман,
Бағри хун, кўнглу ҳам куюкман,
Қисмати шунчалар хунукман —
Суймаган кишимга суюкман.

Ўртансам чиққудек оҳим йўқ,
Қўл чўзсам етгудек тоғим йўқ,
Бир лаҳза бахтиёр чоғим йўқ,
Мен ўзим-ўзимга бир юкман.

Бу кўнгул кўксимга сиғмайди,
Йиғласам еру кўк йиғлайди,
Муҳаббат тилимни тиглайди,
Бағри хун, кўнглу ҳам куюкман.

Кимгадир оғули ош бўлдим,
Бағри тош эмасдим, тош бўлдим,
Кимгадир кўз, кимга қош бўлдим,
Қисмати шунчалар хунукман.

Мен куйсам йўқловчи дўстлар кўп,
Тасалли бергули кўзлар кўп,
Шеър ёзсам ёзгудек сўзлар кўп,
Суймаган кишимга суюкман.

Кўнглумни осмондан кенг дедим,
Аслида ер билан тенг эдим,
Суйганим кўлидан ўқ едим,
Мен ўзим-ўзимга бир юкман.

Қизғалдоқ кўксида сиёҳдай,
Минг бора сўралган сўроқдай,
Мен энди тошларга ўртоқдай,
Ўзимни-ўзимга юклайман,
Суймаган кишимни суйгайман...

* * *

Дарду ҳасратлари кўпдир заминнинг —
Осмонни бир бора бағрига босса.
Юлдуз деб аталмиш ҳур қизларининг,
Хаста ойининг ҳам кўнглун ололса.
Кўксига қон тўлиб ёрилган тошман,
Гуллаган чоғида кесилган дарахт.
Қуёшга сирдошу ойга ёндошман,
Мен-ку мен, нимага юлдузлар карахт?!

Гоҳо соғинаман ернинг исини,
У билан пинҳона сирлашгим келар.
Чизсам ўхшатолмам қуёш расмини,
Дўст топиб астойдил диллашгим келар.

Кундузлар теграмни нурга буркаса,
Бошимни силайди меҳрибон тунлар.
Кўникса бўларкан ҳамма нарсага,
Жонланиб кетаркан барча буюмлар.

Билмам, нима экан ернинг гуноҳи,
Бағридан чиқмайди ҳеч қандай садо?!
Ҳасратлар оловга айланган чоғи —
Ёришиб кетгандек бўлади дунё.

Дарду дунёсини жон деб тинглардим,
Сирдоши бўлсам она заминнинг.
Бир қатим нур бўлсам майлига дердим,
Бағрига ботиш-чун гул ватайимнинг!

СОҒИНЧ ИЗТИРОБИ

ТУРКУМДАН

Толиққанман, чўкаман оғир,
Автобуснинг ўриндиғига.
Умидларим қолади сағир,
Армонларнинг оралиғида.

Кўзларимни юмаман беҳол,
Йўқолади йироғу ёвуқ.
Кўзларимни тимдалар хаёл,
Хаёлларим бунчалар совуқ.

Бу мискин ўй қаердан келур,
Илдизлари унинг қаерда?
Кўздан тошиб чиққан каби нур,
Эҳ, бу шўрлик сиғмайди шеърга.

Бу борлиқмас, йўқлик эмасдур,
Табиат ҳам эмасдур, ёҳу —
Кайфиятнинг интиҳосидир,
Кайфиятнинг ибтидоси бу.

Ичларимда ичкин ноласи,
Изтироб бу — илтижо демак.
Бу етим ўй дилнинг боласи,
Дилнинг кўз ёши бу — етимак.

Соғинмоқ бу — энг улуғ савоб,
Савоб — ювмоқ кўнгулдан доғни.
Тупроғини этурман тавоб,
Дарахлари содда қишлоқнинг.

2

Ғамларнинг юкини кўтариб бошга,
Онам-эй, термулган сўник куёшга,
Айрилиқ азоби — соғинчдан бошқа,
Ўзи бу оламда яна нима бор?

Тириклик бўйнига илган гулчамбар,
Қувончнинг кўйлаги бичилган камбар,
Дунё ташвишлари ортилган занбар,
Ўзи бу оламда яна нима бор?

Ойнинг рухсорида, кўнгулда ҳам доғ,
Хатардан жимирлаб тургувчи қабок,
Бир чимдим меҳру бир бўлак ардоқ,
Ўзи бу оламда яна нима бор?

Кўк мотам тутади ғариба кузга,
Япроқлар айланиб боради музга,
Тул севгию етим нафратдан ўзга,
Ўзи бу оламда яна нима бор?

Мақсудга етмади номурад тилак,
Шивирлар, пичирлар хазонли йўлак,
Менинг шу бир куюк жонимдан бўлак,
Ўзи бу оламда яна нима бор?

3

Тунларни ёпингум, кеча жандадир,
Бўғзимдан чиқмаган нолам — хандадир,
Сен йўқсан, хаёлинг лекин мандадир,
Оташ-да оташда, мен-да мендаман,
Ай, кўнгул, айт, нечун парокандаман?

Ишончдан кечдиму шубҳага бордим,
Ўзимдан зерикиб, дилимни ёрдим,
Саҳарлари чанқаб, шабнам сипқордим,
Оташ-да оташда, мен-да мендаман,
Ай, кўнгул, айт, нечун парокандаман?

Қиш яксон этмади аъмолимни ҳам,
Кўклам келтирмади заволимни ҳам,
Шукр, кўргизмади уволимни ҳам,
Оташ-да оташда, мен-да мендаман,
Ай, кўнгул, айт, нечун парокандаман?

Ёмғирлар бирла мен самодан томдим,
Қалбнинг қопқасини ортимдан ёпдим,
Юрак зиндонидан ўзимни топдим,
Оташ-да оташда, мен-да мендаман,
Ай, кўнгул, айт, нечун парокандаман?

Кечанинг бағрида шамоллар дайди,
Япроқлар бир маҳзун кўшиқлар айтди,
Мўхожир ишқ тағин кўнгулга қайтди,
Оташ-да оташда, мен-да мендаман,
Ай, кўнгул, айт, нечун парокандаман?

4

Қаердадир сокин яшамок
Бахти менга насиб этмаган.
Юрагимда ғалати бир доғ,
Ювган билан сира кетмагай.

Мени қийнар ўйларим бесас,
Мени қийнар озурда хаёл.
Менинг жисмим ила ҳамнафас
Дунё бир кун топгайдир завол.

Мен яшашдан толиқдим, тамом,
Мени асра, бекит, яшир, ўй,

Жонга тегди Шавкат деган ном,
Менга на шеър керак, на-да куй.

Нурдай оқиб киради еллар,
Хаёл учун мангу насиба.
Парда каби осилгим келар,
Деразанинг рўпарасида.

Туйғуларим гўзал эди, о,
Букун бари менга етти ёт.
Музликларда куйдиму аммо,
Ўчоқларда музладим, ҳайҳот!

Бузилган бир кошона янглиғ
Чўкаяпман тўшакка хароб.
Туб-тубига етган каби тиғ,
Кўнгул на ишқ тилар, на шароб.

Мен кетаман, бунақа боқманг,
Ҳасратим ҳам ўзимдан катта.
Она, фақат кўз ёши тўкманг.
Йўл бўлсин, деб сўраманг, ота!..

Барнобек Эшпўлатов

СОЧЛАРИНГ БИР

СИРЛИ ТОВЛАНДИ...

* * *

Сендан бошланади ва сенда тугар —
бағримда очилган азоб чечаги.
Нега талпинасан? Нималар бўғар,
наҳотки, умидлар ҳамон кечаги?!

Саҳролар сирғалди кафтимдан сағир,
ютоқиб оқдилар дарёлар мангу.
Фақат изтиробга очаркан бағир —
очуннинг ғамини кўтарган мен-ку!

Қайларда мунтазир шамоллар ётар,
неларга булоқлар қолмишлар ташна.
Кунлар ардоғингда туғилиб ботар,
муҷассам қисматлар қабосин ташлар.

Йироқ-йироқларда карвонлар сарсир,
адашар йўлидан маккор душман ҳам.
Умид чечакларин нофармон саси —
ғамгин нигоҳингни яшнатар, эркам.

Термилдим олисга, шамоллар қочди,
йироқлаб кетдилар залворли тоғлар.
Умид бўғотида полапон очди —
исмини унутган бахтиёр зоғлар.

Сенга ишонаман, ҳижронталаблар
балиқдай шўнғиган оқшомда дилга.
Ишончим қушлари ёзадилар пар
ва муборак исминг кўчади тилга.

* * *

Шунчаки майсаман, шунчаки ожиз,
шаҳидларнинг қони тўкилган қутлуғ
дала қирғоғида унаман такрор.

Бор-йўғи майсаман, барча ўликни,
улар ҳақидаги шаҳодатни кўминг,
пайдо бўлавераман, мен-да, ҳар баҳор.

Қисматим шу бўлса, менда не гуноҳ,
инсонлардан олдин туғилдим, ҳайҳот,
инсонлардан кейин ўларман яна!

Тангри лойимизни қорган маҳалда,
қўйлар, эчкилару одамлардан жуфт
танламиш ва улдир бизнинг тантана.

Хонақоҳни йиқмиш замон ва ғафлат,
меҳробларни ютмиш шафқат дариғи,
ниш ураман, не тонг, балқир хароба.

Кўксини захларга босган ошиқлар,
аслида, майсага сўзлайди ғамин,
сўнгра уна бошлар сергак бир яра.

Тинимсиз сўзлайман, сўзларим бисёр,
барчаси дўнади тиниқ шевамга,
мени унутолмас нажиб дунёлар.
Шунчаки майсаман, шунчаки тирик
туйғулардан битган абадий нола.

* * *

Илонлар никоҳдан ўтар бу кеча,
кўзлари ёнади — изларида шашт.
Арлонлар юракдан қабосин ечар,
дардли нолаларга тўлиб кетар дашт.

Кўзлар шуъласидан ёрилар ғунча,
изтироб мулкини босади шабнам.
Тантана бошлайди буюк тушунча,
шамол яланғочлар юракларни ҳам.

Кўнгулга ўрмалар писмиқ, содда сас,
йўлга тушгинг келар. Теварак ширин.
Бутоқлар севиниб олади нафас,
дунёга сочганча дунёнинг сирин.

Барча севишарди. Олам давоми
тўкилар чечаклар лабидан чак-чак.
Ишонч-ла симираб муҳаббат жомин,
кўзлари порлаган бўри келинчак.

Тошлар яшарарди. Куйларди саҳро,
тўқай ёғдуларга тўлмишди чунон.
Кезардим, манзиллар қадимий баҳра,
югурар хотирам томирига қон.

Бағримга босаман — отақолгин, тонг,
илонлар изини қопламиш севги.
Бу кеча тўрвамда қотиб қолмиш нон,
сенинг юзларингга тошмишди сепкил.

* * *

Сенга интилади дарёлар.

Тушларингни безар юлдузлар ва денгизлар.
Хушнуд капалаклар учар, чошгоҳда телбараб,
йўлларингни тўсмоқ қасдида ниятлар мисол.
Барибир, англамоқ мушкулдир,
инсон бунчалик мунтазир ишқ ҳароратига.

Жонлари қийналган кувғиндилар каби қайтарман,
бир куни остонанг сўроқлаб йироқ-йироқдан,
менга тутармисан бир қултум сув ва умид

муждасин?!

Бағримдан, орзулар кўмилган ва таъмалар кўмилган
бағримдан,
йиллар, тиллар, диллар ва эллар кечмоқдадир —
аёвсиз эргашиб кафтимга қисмоқчи беқарор қумдек.

Қари толнинг қуюқ соясида нафасим ростларкан,
узоқ ўйламоққа тутиндим.

Инсон ўзлигини кашф этаётиб, ўзгаларни кашф
этмоққа

ва ўзгалар майлича яшамоққа интилар:
ҳеч бўлмаса шу бахтсизлигим ола қолсанг-чи тан!
Бировларга гувоҳлик беролмас қари толнинг
қуюқ соясида сен ва сенинг шафқатинг ҳақида
ўйладим, гулим.

Йиллар унинг шохларини синдириши ва қуритиши
мумкин эди,

бироқ йилдан-йилга қуюқлашиб борар қари толнинг дилгир ва маҳтал сояси умидлар водийсида. Юлдузлар умид билан тўкилар ҳар окшом, сўнаётган сайёра излар жуфтани тунни эслаётган ошиғинг мисол.

Қишлоқнинг кирчил чопган болалари капалак кувдилар ва ўзларини отдилар кўҳна ариққа, изларидан боқарак сени эсларкан, чўмилгим келади лойқа сувлар ва бўтана хотиралар наҳрларида, дарёларни соғинтирган соғинч фаслида.

Очилиб-сочилиб ётибди ўзлигига сиғмаган мавсум.

* * *

Сочларинг бир сирли товланди, ёндим, бағрим дарёларга ташна қолган он. Қақраган лабларим кадардан қонди, термилдим, очунни тутмиш ҳаяжон. Борар манзилларинг тўлсин чечакка, илонлар ўпсинлар оёғинг изин. Гўзаллик сенга-да кўндоқда теккан, сенсан — ғамзаларнинг бокира қизи. Очуннинг ғамлари карвон-карвондир, бахтлиман, билганим алар шиддати. Дилим-да телбамас, сарбон-сарбондир, кезмоққа сиғади энди ҳиддатим. Дардлар давлатимиз, офтобга ташна тошлардек мунтазир борлиғим бунда. Не тонг, ҳасрат истаб борлиғим яшнар, сув истаган бола мисоли тунда. Бирров тингласанг-чи, дил фарёдини, аламдан тикилмиш эгнимда қабо. Ғамгин яраларни очади бетин сенинг рухсорингни танитган сабо. Бошига қум сочган даллидир кўнгул, юмалар дардларнинг саҳросида шод. Дедилар: уларнинг шаштига кўнгул, донишманд янтоқдек бўлгайсан обод. Денгизга талпинган дарёдир дилим, балки, балиқлардир ҳислар монанди. Изладим, камина етишган билим ғамларнинг жуфти-да йўқмиш. Қонмади — шаҳодат нурига чўлғанган жисминг, юбординг шиддатли шаробинг нечун?! Битмоққа қалбимга шаддодвор исминг симирдим сенинг ҳам соғлиғинг учун. Бизни ёлғиз қўйма, айирма ғамдан, эгизак яралмиш қалбим ила дард. Изтироб чироғи ёқилган дамдан бошлайди кўнмоққа борлиққа нур, гард.

АДОЛАТ МАНЗИЛИ

Роман ¹

«Маржонтов» туманида тергов ишларига бошчилик қилаётган Вячеслав Шарановский вилоят марказидан ниҳоятда кўтаринки руҳда, боши осмон бўлиб қайтди. Бунинг бир сабаби жумҳурият миқёсидаги тергов ишларини бошқараётган генерал кеча, вилоят марказида ўтказилган махфий кенгашда Шарановский ва унинг қўл остидаги терговчилар қўллаётган услуб, яъни бирор жиноятчини ҳибсга олишдан олдин унинг жиноятларини исбот қилувчи фактларга суяниш эмас, балки аввал ҳибсга олиб, кейин тергов давомида гуноҳини бўйнига қўйиш услубига юқори баҳо берди, бу услубни адлия фанига қўшилган улкан янгилик деб эълон қилди.

Терговчи ва прокурорлар орасида «генерал» деб ном чиқарган ва алоҳида ваколатларга эга бўлган бу одам гарчи «важохатидан ит ҳуркийдиган»лардан бўлмаса ҳам «ҳақиқат учун жонини ҳам аямайдиган, ҳеч нарса ва ҳеч кимдан қўрқмайдиган, қайтмас ва музаффар курашчи»лардан эди. Мана бир неча йилдирки, у ўзи шу услубга суяниб, бутун жумҳуриятни зир титратар, одамларнинг айтишича, вилоят катталари у ёқда турсин, балки жумҳурият раҳбарлари ҳам ундан чўчишар, бу элда аллақачон унинг айтгани-айтган, дегани-деган, хуллас, оғзидан чиққан сўз қонунга айланган эди. Бошда бу ерга келиб иш бошлаганида ўзини камтаргина тутган, «Волга» ва «Жигули»ларда юрган бу одам, кейинги йилларда бронетранспортёр ва ҳатто танкларда юришни одат қилганди.

---

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

У кеча ҳам вилоят марказига бронетранспортёрда келди. Элда тобора авж олиб бораётган қама-қамалардан юраклари безиллаб қолган халойиқ вилоят кўчаларидан тариллаб ўтган бу баҳайбат машинани кўрганида сичқоннинг ини минг танга бўлиб, ўзларини дуч келган тешикка уришди. Ватан уруши ҳақидаги кино бўлганда ўзларини томдан ташлайдиган болакайлар эса, «ғаройиб жонивор» кетидан югуришиб, айюҳаннос солишди, бири уни «танк» деса, бири бронетранспортёр дея баҳслашиб, муштлашишгача боришди.

Махфий кенгаш область партия қўмитасининг кичик залида ўтди. Эшиклар тақа-тақ ёпилди. Раҳбарлардан биронтаси ҳам таклиф қилинмади, тўғрироғи, ўнларча мотоцикллар қуршовида кириб келган бронетранспортёрни кўрганларида улар ўзлари, чамаси, ин-инларига кириб кетишди.

Энгига ўзига ярашган кулранг костюми ичидан ўқ ўтмас қалқон кийиб олган генерал катта, сермазмун нутқ сўзлади. У жумҳуриятда авж олган порахўрлик, пахта соҳасида йўл қўйилган кўзбўямачилик, қисқаси, чуқур илдиз отган салбий ҳодисалар ва бу ҳодисаларга қарши кураш йўллари ҳақида батафсил маъруза қилди.

— Албатта, — деди генерал ўтирганларга синовчан тикилиб, — биз ўз ишимизни қонун асосида олиб боришимиз даркор. Қонун — ўз номи билан қонун! Лекин биз курашаётган бу юртда давлат киссасига қўл солиб, ватанимизга миллион-миллион зарар етказган юлғичлар, мудҳиш мафияга айланган қаллоблар ва кўзбўямачилар ўз қабиҳ мақсадлари йўлида ҳар қадамда қонунни бузишаётган бўлса-чи? Умуман қонун деган нарса бусбутун ёдларидан чиқиб, унга туфлаётган бўлсалар-чи? Ва шу йўл билан давлатимиз ва халқимизнинг миллион-миллион пуллари ни ўмаришиб, мисли кўрилмаган бойлик орттиришган, шоҳона ҳаёт кечираётган бўлсалар-чи? Биз бу ҳолда нима қилишимиз керак? Хиёнат йўлига кирган мансабдорнинг қилмишлари ҳақида етарли фактларга эга эмасмиз, яъни, қонун бузилиши мумкин, дея қўл қовуштириб ўтираверамизми ё бирор қатъий йўл-йўриқ қидирамизми?

Генерал шундай деб, залда йиғилганларга синовчан тикилди. Шунда ҳар жой-ҳар жойдан:

— Йўқ, биз эски йўл билан ўғирлик ва кўзбўямачиликка чек қўёлмаймиз! — деган хитоблар эшитилди.

— Бизнинг бўшанлигимиз ва журъатсизлигимизни кўриб, қаллоблар ҳаддидан ошиб кетяпти!

— Қонуннинг ҳар бир сатрига риоя қиламиз десак, давлатнинг яна миллион-миллион пуллари ўша қаллоблар чўнтагига кетади!..

Генерал мамнун бош ирғади.

— Масалан, — деди у, ғовур-ғувур босилгач, — сиз билан биз кўриб турибмизки, жуда кўп хўжалик раҳбарлари, партия ва совет ходимлари, айниқса савдо ташкилотларидаги қаллоблар... нари борса икки юз-икки юз эллик сўм маош олганлари ҳолда шундай яшайдиларки, бундай ҳаёт инқилобдан аввалги

бойлару беклар у ёқда турсин, ҳатто унча-мунча ҳоқимларнинг тушига кирган эмас! Ўзи бек, ўзи хон дейсиз! Уйлари уй эмас, дабдабали қаср! Ўзлари қолиб, фарзандлари ҳам «Жигули»ю «Волга»ларда юришади...

Ён-веридан яна боягидай жўр хитоблар янгради:

— Фарзандлари деб қўяқоласизми, невара, эвараларигача «Волга» минишади.

Мажлис шу ерга келганда Вячеслав Шарановский ортиқ чидаб туролмай ўрнидан туриб кетди.

Генерал унга аллақандай илиқ, оталарча меҳр билан тикилиб: — Ҳа, Вячеслав? — деб сўради. — Бир нарса демоқчимисан?

— Демоқчиман! — Шарановский севикил устозининг алоҳида эътибор берганидан болаларча қувониб кетди. — Мен бу кенгашда айтилган барча гапларга тўлиқ қўшиламан. Марказий газеталарда тўғри эътибор қилинаётганидек, бу ўзи шунақа... ичидан чирий бошлаган юрт экан. Баъзиларнинг уйига кирсангиз... битта намати йўқ! Аммо чопонини тинтисангиз пахтаси орасидан юз минг чиқади!

Орқадан кимнингдир журъатсизгина ожиз овози эшитилди:

— Жудаям унчалик эмас, ўртоқ Шарановский!

Шарановский овоз келган томонга кескин бурилиб қаради. Кичкина залнинг энг охирида беш-олтита маҳаллий элат вакиллари кўзга ташланар, улар энг орқада аллақандай қисиниб, гўё шерлар даврасига тушиб қолган қуёнлардай қимтиниб ўтиришар, олазарак кўзларида гуноҳкорларча ифода шундоқ акс этиб турарди.

Шарановскийнинг узунчоқ чиройли юзига қон қуйилди.

— Мен ўз кўзим билан кўрган нарсаларим ҳақида гапир-япман! Сўзимда ҳеч бир муболаға йўқ. Керак бўлса жавоб бераман! — У буюк ҳақиқатни кашф этгандек, виқор билан ўрнига ўтирди.

Шарановскийнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, ҳозир нима деган бўлса — бунинг ҳаммасини у чуқур эътиқодига суяниб гапирганди.

Вячеслав Шарановский бу ерга келишдан аввал Россиянинг энг шимолий вилоятларида ишларди. У генерал билан ўша ерда танишган. Гарчи у маҳалда генерал ҳали бунақа довруқ қозонмаган, аммо қаттиққўл, деб ном чиқара бошлаган, Шарановский эса ҳақиқий прокурор шундай бўлиши керак, деган эътиқодда эди. Шу боисдан генералнинг эътиборига сазовор бўлиб, вилоят прокуратурасига таклиф қилинганди.

Шундан бери генерал уни кўз остига олиб қўйган, ҳатто марказга кўтарилиб довруқ қозонганидан кейин ҳам эсидан чиқармаган эди. Эсидан чиқармаган эканки, икки юз кишидан иборат терговчилар гуруҳини тузиб, бу жумҳуриятга десант ташлаганида, Вячеслав Шарановскийни ҳам ўз «қўшини»га таклиф этди, ҳозир текширув кетаётган райондаги терговчилар гуруҳига раҳбар қилиб тайинлади.

Шарановский шаҳаргача келиб, ундаги райком, ижроқўм, универмаг, ресторан ва техникум биноларини, асфальт кўча-

ларни кўриптики, аламли бир ўй кечаю кундуз унга ором бермайди: «Нега булар бундай талтайиб кетишган? Нега буларда ҳамма нарса бор? Нега бизда йўқ? Нега бизнинг аҳволимиз бунча хароб? Бунинг акси бўлиши керак-ку аслида?»

Кейинчалик, Миржалолов билан яқинлашиб, шанба ва дам олиш кунлари колхоз ва совхозларга бориб маишат қилишга одатлангандан кейин, Шарановскийнинг миясини бетиним пармалаган бу аламли ўйлар бешбаттар авж олди.

Одатда бу ўтиришлар энг катта, энг бадавлат хўжаликларнинг энг хилват, энг гўзал жойларида, серсоя боғларида, ҳовуз бўйларига қурилган шоҳона шийпонларда ўтарди. Бу ўтиришларда хўжалик раҳбарлари, бош ҳисобчи, бош агрономлар ёш болалардай чопқиллашиб хизмат қилишар, олий нав шароблар дарёдай оқар, дастурхонга бўрдоқи гўштидан пиширилган оқ шўрва, қулинг ўргилсин палов ва жигар кабоблар тортиларди. Аввал бошда бу шоҳона ўтиришлар ҳам Шарановскийнинг кўзига ёмон кўриниб юрди, аммо сал ўтмай кўника бошлади, фақат зиёфатлар эмас, зиёфат орқасидан кийдириладиган зарбоф тўнлар, қимматбаҳо совға-саломларга ҳам ўрганиб кетди. Лекин энг баҳаво, энг кўркам боғларда маишат қилган пайтларида ҳам унинг хаёлидан ўша аламли ўй, юрагига бигиздай қадалувчи ўша савол кўтарилмас эди: «Нега булар бунчалик ошиб-тошиб кетган? Нега бизникиларнинг аҳволи бунчалик хароб?»

Рост, гулгун ўтиришлар бўладиган бу кўркам боғларга етгунча Шарановский тушган машина ўнларча кўримсиз қишлоқлар, қийшайиб қолган, тиргак қўйилиб, аранг турган ғариб кулбалар, қинғир-қийшиқ тор кўчалардан ўтарди. У жазирама иссиқда кетмон чопаетган қариялар, кетмонларининг оғирлигидан икки буткиган қиз-жувонлар, бўйи фўза бўйига етар-етмас ногирон болаларни ҳам кўрар, лекин улар эсида қолмас, «даҳшатли меҳнат-ку бу» деган фикр хаёлига ҳам кириб чиқмас эди.

Кеча ҳам унинг эсига ўша сарсон бошлар тушди, салқин ҳовузлар, дарё бўлиб оққан коньяк ва жигар кабоблар хаёлида жонланди-ю, ўйлаган ўйларини мардона айта олганидан мамнун бўлиб, жойига ўтирди.

Вячеслав Шарановскийнинг оташин нутқидан кейин залда гала-ғовур кўтарилган эди, генерал беписанд, бетоқат қўл силтаб, уни босди.

— Биз бу ерда шўрлик чўпон-чўлиқ, қашшоқ деҳқонлар ҳақида гапираётганимиз йўқ, — деди у «генерал» деган номига муносиб бир қатъият билан. — Демокчиманки, баъзан вазиятга қараб иш юритмоқ лозим. Ҳадеб ҳадиксираб қонунга қарайверсак анов... катта қашқирларни қопқонга қандай туширамиз?

Генерал шундай деб, қаттиққўлликнинг энг яхши намунаси сифатида Вячеслав Шарановский гуруҳи тутган йўлни яна бир қўллаб кетди.

— На чора? — деди генерал, овози хиёл маъюс тортиб. — Албатта, бирор фуқарони жавобгарликка тортишдан аввал унинг жиноятларини фош этувчи фактлар тўплаш лозим. Бу, биз адолат посбонлари учун оддий ҳалқа, албатта. Лекин баъзан

шундай вазиятга дуч келасизки, жиноятчини дарҳол қамоққа олиб, гуноҳларини тергов давомида исботлашга тўғри келади. Мана, масалан, Вячеслав Шарановский. У бу услубга суяниб жуда катта натижага эришдики, унинг бу тажрибасидан кенг фойдаланмоқ зарур!..

Бутун бир жумҳуриятни ларзага солаётган машҳур генералнинг мақтовидан қанот ёзмай бўладими? Вячеслав Шарановский ўз маконига шу қанотда учиб келди-ю, Миржалоловнинг довдираб-дудуғланиб берган «рапорти»га кулоқ ҳам солмади.

— Кейин... кейин гаплашамиз бу гапларни! — деди у мастона жилмайиб. — Ҳозир ҳамма ходимларни йиғинг. Мажлис эмас, зиёфат ташкил қилинг! Гап бор.

— Ресторангами? — деди Миржалолов енгил тортиб.

— Йўқ. Ресторан директорининг ўзини чақириб, топшириқ беринг. Шу бинода... биринчи котибнинг хонасига дастурхон ёзсин! Айтиб қўйинг: дастурхон жойида бўлсин! Омборида яшириб қўйган нимаики яши нарса бўлса — ҳаммасини чиқарсин! Коньяклар... фақат арман коньякларидан бўлсин!

Миржалолов аскарчасига ғоз туриб, қўлларини кўксига қўйди:

— Бугун жаа... кайфингиз чоғ. Яхши гап бўлганми дейман, Вячеслав Александрович?

— Бўлганда қандоқ! Ювадиган гап! Яхши йигитсан-у, аммо мана шу... қўлларингни кўкракларингга қўйиб гаплашиш одатларингни қачон қўясанлар? Қуллик даврдан қолган одат бу!

— Хўп, хўп. Бу гапингизни инobatга оламиз, Вячеслав Александрович!

— Боринг! Буйруқни бажаринг!

Бир соат ҳам ўтмадики, район партия қўмитаси биринчи котибининг танобий хонаси чинакам зиёфатхонага айланди. Шундоқ райком биқинидаги ресторан ходимлари турнақатор бўлишиб, оёқлари ерга тегмай хизмат қилишди: тоғора-тоғора гўшт, сомса, арман коньякларини қўлдан-қўлга бериб ташишди, столларни гуллар билан безатишди.

Соат саккизда ҳаммаси бир хил кўкимтир либос, охори тўкилмаган оқ кўйлак кийиб, гулдор галстукларни тақиб олган, қора туфлилари сақичдай ялтираган адолат посбонлари — Шарановский группасида улар йигирмадан ошарди — биринчи котиб қабулхонасида жамулжам бўлишди. Куни кеча вилоят марказида бўлиб ўтган махфий кенгаш ва бу кенгашда Шарановский бошлиқ терговчилар гуруҳига берилган юксак баҳо аллақачон етиб келган, устига-устак, ичкарида уларни ажойиб зиёфат кутарди. Шу боисдан қабулхонада кўтаринки руҳ ҳоким, ҳамманинг лабида кулгу, кўзларида мамнуният порларди.

Шарановский қабулхонага роппа-роса соат саккизда кириб келди. У ёлғиз эмас, ёнида ўзидай хушқад, хушсурат ёрдамчиси, Галя деган кўхликкина ёш котибаси ва Миржалолов бор эди. Ҳамманинг оғзи кулоғида, фақат Миржалолов нимадандир безовталаниб, ичкарига мўралаб қўйди.

Оҳори тўкилмаган оқ кўйлак устидан янги кулранг костюм-

шим кийган (у кийимда ҳам севимли генералига тақлид қиларди) чехрасида камтарин табассум, ҳозир у нозир бўлганларнинг шодон олқишлари остида рўпарасидаги кўш тавақали эшикни ланг очди, очди-ю, дастурхондан мамнун бўлиб, ёнидаги Миржалоловга ўгирилиб қаради:

— Молодес, Миржалолов! Ишончимни оқлабсан бу сафар. — Шарановский бошқарган йигирмадан ортиқ адолат посбонлари орасида руслардан ташқари беш-олтита кавказликлар, яҳудийлар, бир нечта ўзбек ва ҳатто битта бошқирд ҳам бор эди. Руслар вазмин ва салобатли, ўзбеклар аллақандай тортинчоқ, журъатсиз, кавказликлар эса, аксинча бу ернинг асл хўжайинларидек ман-ман, сергап, сершовқин, сервиқор эдилар...

«Президиум столи»нинг ўртасидан жой олган Шарановский ўрнидан турди, туриши билан кулгу ва ҳазил-мутойибалар аста-секин тинди.

Шарановский, авваламбор, бу камтарин ўлтиришда ҳозир бўлганларга адолат йўлига ўзини бағишлаган довьорак генералнинг оташин саломини етказди. Қарсақлар билан қарши олинган бу хушхабардан сўнг Шарановский бирдан жиддийлашиб, кенгаш тўғрисида батафсил ахборот берди. Кенгашда унинг қўл остида ишлаётган терговчилар гуруҳига, хусусан, улар қўллаётган услубга, яъни жиноятчиларни қўлга олишдан аввал фактлар тўплаш билан бир қаторда, шубҳали қаллобларни аввал ҳибс қилиб, кейин тергов давомида қилмишларига иқрор қилдириш услубига юксак баҳо берилганини алоҳида уқтириб ўтди. Шарановский бу ҳақда қувончини ичига яшира олмай, мамнуният билан гапираркан, ўнг томонидан жимгина ерга тикилиб ўтирган муовини Михаил Доронинга бир неча бор ғолибона қараб қўйди. Еш бўлса ҳам жуда қайсар Михаил Доронин бу масалада Шарановский тутган йўлга кўпдан бери қатъий эътироз билдириб келарди.

Гарчи кўзи ерда бўлса ҳам, Шарановскийнинг ғолибона қарашларини сезиб ўтирган Михаил Доронин асабий йўталиб қўйди. Унинг рангпар юзи лоларанг тус олди. Еш, қайсар, ўзига ишонган одам, бошқа вазиятда эҳтимол, бу масалада ўз фикрини дангал айтар ёки ораларидаги нифоққа лампамой қуймаслик учун, шартта туриб зиёфатдан чиқиб кетарди. Ҳозир эса... биринчидан, жанжалнинг ўрни эмас, иккинчидан, тўғриси айтганда, ўзи ҳам генералдан пича ҳадиксирарди.

Зиёфат бошланди. Биринчи қадаҳ, албатта, совет тергов соҳасида янги саҳифа очган, жамиятда илдиз отган мудҳиш ҳодисаларга қақшатғич зарба бераётган ҳар хил қаллоблар, юлғичлар, корчалонлар, чириб-бижғиб кетган порохўрларнинг пайини қирқаётган адолат посбони-генерал учун кўтарилди. Иккинчи қадаҳни эса буюк устоз ишини жорий этишда ҳаммага намуна кўрсатаётган Вячеслав Шарановскийнинг муваффақиятлари учун ичилди. Кейин бу ишда чинакам жонбозлик кўрсатаётган терговчилар учун, ниҳоят, қилаётган хизматлари учун кўзга ташланмаса-да, ўз камтарин меҳнатлари билан умумий ишга катта ҳисса қўшаётган котибалар, хушмуомалалари, ши-

рин лутфлари, ҳусн-жамоллари билан уларнинг оғир, хатарли ҳаётларини безаб келаётган гўзал қиз-жувонлар шаънига алёрлар айтилди. Қадаҳларда кўпирган шароблар ва шаънларига айтилган алёрлардан яйраб-яшнаб кетган қиз-жувонлар, биринчи бўлиб даврага чиқишди ва эркакларни рақсга таклиф қилишди. Рақсни, ёш ва энг чиройли котиба Галяхон бошлаб берди. У полни тешиб юборгудек депсинганича, ёқимтой нозу карашма билан қилпиллаб бориб, Шарановскийни даврага тортди...

Шундан кейин нима бўлди, Шарановскийнинг ёдида йўқ ҳисоб. Галя уни ўз хонасига бошладими, ё Шарановский ўзи уни ётоғига таклиф қилдими, мутлақо эсида йўқ. Чамаси унинг хонасига боришган бўлса керак, чунки эрталаб уйгонса... ўз ётоғида ётарди. Афтидан, тепада бошланган зиёфат унинг хонасида давом этган: Шарановский ётган диван ёнидаги хонтахтада чала-чулпа ейилган бир товоқ қовурдоқ, ярим-ялчи ичилган бир-икки шиша коньяк, лаган-лаган мева-чева, очилган ва очилмаган «Боржом», «Есентуки», «Тошкент» сувлари солинган шишалар аскардай саф тортган.

Боши тарс ёрилиб кетаётган Шарановский лоҳасликдан қутилиш умидида бир пиёла коньякни нафас олмай сипқарди-да, газাগига тоқати бўлмай, яна бошини ёстиққа ташлади.

Коньяк томоғини ёндириб ўтди, салдан кейин гўё томирларига сеҳрли малҳам қуйилгандай, мияси равшанлашиб, кўнгил озишлари тўхтади.

Шарановский ёстиғи тагидан қўл соатини олди: вой бўй, соат ўн иккидан ошибди!..

У ўрнидан туриб, энди кийина бошлаган эди, эшик очилиб, кеча рақсга тушавериб, ҳолдан тойдирган ёш котибаси Галя кирди ва салом бериб, қиқирлаб кулди:

— Айиқ бўп кетинг-э, Вячеслав Александрович. Одам деган ҳам шунақа ухлайдими?

Шарановский шўхлиги тутиб Галянинг бўлиқ думбасини шاپтилади:

— Кечаси сен билан олишавериб ҳолдан тойгандирманки, қотиб қопман.

Уйинқароқ Галя қаҳ-қаҳ отиб кулди...

— Кошкийди олишган бўлсангиз! Ётоғингизга кирмасдан туриб, учиб қолдингиз-ку, ўртоқ прокурор!

Шарановский қулочини кенг очди:

— Ке, бўлмаса бу хатони тузатайлик!

— Жиннилик қилманг! Одамлар кутяпти сизни. — Галя шундай деб, деразага тутилган дарпарданинг попукли боғичини тортди: дарпарда «шар» этиб очилди. Осмондан қуйилган бир тоғора нур хонани чароғон қилиб, Шарановскийнинг кўзларини қамаштириб юборди.

Аёллардай жони қаттиқ жонзот йўқ экан! Балоям урмапти бу ўйинқароқ шўх кизга! Гўё бир қултум ҳам шароб ичмаган, гўё рақсга тушавериб Шарановскийни ҳолдан тойдирмаган! Кечагидан ҳам очилиб, қилпиллаб турипти. Унинг нафас олишлари, бўялган кўзларини сал сузиб эркаланиб туришлари Шарановс-

кийнинг ҳирсини қўзғади-ю, котибасининг «одамлар кутяпти» деган сўзлари эсига тушиб, энсаси қотди:

— Одамлар кутяпти дедингми? Қанақа одамлар?

— Кечирасиз. Одамлар эмас, битта одам!

— Бугун қабул куни эмас-ку?.. Бу одамга ким рухсат берди киришга?

— Муовинингиз... Доронин!

— Доронин?

Шарановский муовинининг номини эшитиши билан беихтиёр афт-башараси бужмайиб кетди. Шарановский гуруҳига яқиндагина қўшилган бу ёш, аммо ўлгудек қайсар терговчи, биринчи кунданоқ унинг иш услубига қатъий эътироз билдира бошлади. Айниқса, анов «Маржонтов» совхозининг директорини қамашда кўп қаршилиқ кўрсатди. Шунинг учун ҳам кечаги зиёфатда Шарановский генералнинг гапларини жўрттага такрор-такрор қайтарди, такрорлар экан, Дорониннинг кўзларига тикилиб гапирганди. Лекин шундай қилса ҳам ўзига бино қўйган бу олифта бўш келмади (у прокуратурадан эмас, ҳаммани назорат қилувчи нозик ташкилотдан келган, акс ҳолда Шарановский уни аллақачон ҳайдаб юборган бўларди), Шарановский нутқини тугатар-тугатмасданоқ зиёфатни намойишкорона тарк этди.

Шарановский буни эсладию энсаси қотиб:

— Доронин рухсат берган бўлса, ўзи қабул қилсин у одамни! — деди тутоқиб. Галя пешонасига шалолодай қўйилган тилларанг сочларини назокат билан орқасига ташлади.

— У одам кўнмаяпти! Доронин билан эмас, фақат сиз билан гаплашармиш, Вячеслав Александрович!

Шарановскийнинг лабларидаги табассум аста сўнди, гўё бу гапларга котибаси айбдордай, қовоғини уйди.

— Қанақа одам эканки, прокуратурага бўйсунмайдиган?

— Қаҳрамон! — деди Галя. — Ҳаммаёғи орден-медал! Костюмининг этагигача оқинчоқ-тоқинчоқ!

— Биламиз унақа қаҳрамонларни! Уғрилиқ ҳисобига юлдуз таққан кўзбўямачилардан биридир-да! Хўп! Нима масалада кепти? Суриштириб билдиларингми?

— Билдик. Ҳалиги... «Маржонтов» совхозининг директори бор-ку — Сувонқулов! Ушанинг иши бўйича...

«Дорониннинг иши! Жўрттага қиялпти бу ишларни! Аблаҳ!» — Асабий одимлаб дераза олдида борди, вужудини чулғаб олган титроқ билан олишиб, бино олдидаги кенг, аммо қаровсиз майдонга, сувсиз, ўлик фонтанга тикилиб турди. Ҳар кунгидек, майдон оломонга тўляпти. Яна ҳар кунги йиғи-сиғи, арзи-дод бошланяпти. Қўлларидида тўрва, елкаларига хуржун осиб олган бу ипринди-сипринди одамлар доим унинг жинини қўзғар эди! Ҳозир ҳам шундай бўлдию Шарановский шартта орқасига қайтиб, диванга чўкди.

Сўнги бир йил давомида у шахсан тергов қилаётган, ўзи қўзғаган йигирмадан ортиқ ишнинг ичида энг оғири, энг асаббужари мана шу... Суюн Сувонқуловнинг иши бўлди. Тўғриси айтганда, бошда Суюн Сувонқулов устидан тушган бир-иккита

юмалоқ хатлар, ёнғинда қолган қўйлар ҳақидаги гаплар уни кўп ҳам қизиқтирмаган эди. У кўпроқ устози генерал йўлидан бориб, осилгандан кейин катта дорга осилиш пайида эди, чунки, шундагина доврўқ чиқаришига амин эди. Шу ниятда у бу ерга келиши биланоқ вилоят қатталари, хусусан биринчи котиб Жамол Нажмиддинов ҳақида маълумот тўплай бошлаган эди. Бахти экан, ниятини худо ўзи қўллади. Усиз ҳам атрофида гап айланиб қолган Суюн бургут ҳақида: «У директор бўлмиш Нажмиддиновга катта пора берган!» деган устма-уст хат тушдию Шарановский муовинининг: «Бу гапларни аввал секин текшириб кўрайлик», деган гапига қарамасдан Сувонқуловни шартта қамади, Нажмиддиновни эса, ҳибсга олишга журъат этмади-ю, аммо зимдан иш қўзғади...

Ростини айтганда, Шарановский Суюн Сувонқуловни (одамлар уни «бургут» дейишар экан, унга қолса нега шер дейишмайди!) бир-икки кунда шундоқ синдираман, синдирмоқ тугул оёғим тагида эмакляб юрадиган қиламан, деб ўйлаган эди! Аммо бир қарашда вазмингина, ёввошгина кўринган бу йигит ўзбекнинг эшшагидан ҳам қайсар чиқди!

Шарановский уни минг кўйга солиб кўрди. Биринчи кунлари бир маҳаллар молхона бўлган кана тўла ертўлада ушлаб, кўчига бир коса сув, битта арпа нон билан боқтирди. Авраб ҳам кўрди, пўписа қилиб ҳам. Лекин синдирмоқ уёқда турсин, ҳозирча бир оғиз гап ололмади! Доронин, чамаси, бунга хурсанд! Йўқ, Доронин нима демасин, Шарановский уни синдиради! Керак бўлса ҳозиргидан бешбаттар кўйларга солади, керак бўлса отасини ҳам пичоқлашдан қайтмайдиган киссавурлар, қиморбозлар, каллакесарлар орасига ташлайди. Кеча у Миржалоловга Бургутнинг хотинини чақириб, эллик минг сўрашни топширди.

Шарановский кимни қоп деса, қопадиган, бос деса босадиган бу эшакмия Миржалолов, унинг нияти пул эмас, батамом бошқа нарса эканини ўйлаб ҳам ўтирмай енг шимариб ишга киришиб кетди.

Ҳақиқатан, Шарановский учун эллик минг сўм — пул ҳам эмас! Қизиқ халқ бўлар экан бу ўзбеклар. Булар ҳаммаси ўғри деса хафа бўлишади-ю... Шарановский қайси колхоз, қайси совхоз, қайси жойга бормасин, киссасч пулга тўлиб қайтади. Ким, қачон чўнтагига солди бу пулни — ўзиям билмай қолади. Шу боисдан у сўнгги пайтларда меҳмонга дипломат кўтариб борадиган бўлди. Дипломати боришда бўш бўлади-ю, қайтиб келиб, очса... даста-даста пул! Ҳозир йиғилган пули миллионга яқинлашиб қолди, ярмини генералга бергандаям... Ўзига ярим миллион қолади! Ярим миллион турганда эллик минг пул бўптими? Пул эмас, сариқ чақа! Шарановскийнинг нияти батамом бошқа! Мақсади, Бургутнинг хотини кўнса, пул, яъни пора бераётганда шартта босиш! Керак бўлса анов эшакмия Миржалоловни ҳам қўшиб, пора олаётган қўлларини шартта кишанлаш. Ана унда Нажмиддинов устидан қўзғалган иш ҳам жадаллашадди. Ахир Москов терговчиларига эллик минг сўм таклиф қилган Суюн бургут Нажмиддиновга миллион сўм берган бўлиши мум-

кинми?! Мумкин! Бу эса Шарановскийнинг обрўсини Иттифоқ миқёсига олиб чиқар эди.

Агар Шарановскийнинг бу нияти иш бермаса — охирги чора қолади. Шарановский яхши билади: қамоққа олинган маҳбуслар орасида шундай қайсарлари борки, улар ҳар қандай тазйиққа бардош берадилар, аммо битта нарсага — хотинларининг қамалишига дош беролмайдилар! Ҳатто Сувонқуловга ўхшаган энг қайсарлари ҳам ўша куниёқ гуноҳларини тан олиб, терговчилар истаган ҳужжатга қўл қўйиб беришади.

Миржалоловнинг айтишича, Бургутнинг хотини гапига кирмапти! Жуда соз! Эр-хотин ўзларидан кўришсин. Шарановский охирги чорани кўришга мажбур бўлади!

Шарановский кеча зиёфатдан кейин Миржалоловнинг таъзирини бериб, она сутини оғзидан келтирди. Аммо ўзиям асаби бузилиб, уст-устига ичди. Учиб қолишининг боиси ҳам шунда. Чунки... биринчи йўл, ҳарқалай, бехатарроқ, осонроқ йўл эди! Аммо... тўхта! Эҳтимол бу чолнинг келиши бежиз эмасдир! Эҳтимол кеча Бургутнинг хотини қайтиб боргач, қариндош-уруғлари маслаҳатлашиб, Миржалоловнинг шартини қабул қилишгандир. Эҳтимол шунини айтгани келгандир бу мўйсафид. Эҳтимол у Доронин билан эмас, Шарановскийнинг ўзи билан юзма-юз гаплашмоқчи бўлаётгани ҳам шундандир? Акс ҳолда... дардини Доронинга айтиб қўя қолмасмиди?..

Шарановский ногоҳон миясида ярқ этган бу фикрдан кўнгли сув ичгандай ёришиб, ўрнидан туриб кетдию Галянинг елкасига шалолодай қуйилган сочларини тўзғитиб, эркалади:

— Жа ширин забон бўп кетдинг-да, сен пучуқ! Таслим қилдинг яхши гап билан. Бор, айт қаҳрамонингга! Ҳозир чиқади де, мени!

XI

Ветеран Маржонойни қанчалик яхши кўришини энди билди. Шаҳардан кеч қайтган Маржоной дам кўзига ёш олиб, дам бўғзига келган фарёд билан олишиб, гапириб берганида, чол ҳам ўзини тутолмади. Маржоной билан Бибисорага тасалли беришга мадори етмай узоқ вақт гунг бўлиб қолди. Лекин Маржоной сал ўпкасини босиб, Бургутни озод қилиш учун эллик минг пора сўраганларини айтганида Ветеран бирдан ҳушёр тортди:

— Нима-нима? Эллик минг пора? Ким айтди буни? Уша, Москвадан келган прокурорларми?

— Йўқ, ўзимизни ўзбек. Шарановскийнинг ёрдамчиси. Улар бирга келиб тинтув қилишганди уйимизни!

— Оқ қарға, қора қарға — бари бир қарға, — деди Бибисора момо.

— Шошма, момо, шошма! — Исми шарифи нима, пора сўраган бу корчалоннинг? Биласанми?

— Исмини билмайман-у, фамилияси Миржалолов.

Ветеран, кителининг ён чўнтагидан муқоваси сарғайиб кетган

қалин дафтарчасини олиб, қалтироқ қўллари билан алланималарни ёзаркан:

— Кучинг фақат икки кўзингга етганидан фойда йўқ, болам! — деб Маржонойни койиди. — Ветеран бобонг ўлгани йўқ ҳали. Бобонг тирик экан, тагига етади бу қинғир ишларнинг! Асло бўшашма, қизгинам!

Маржоной алам билан тебранди:

— Улар тан олишармиди пора сўраганларини, бобожон?

— Тан олишадими, йўқми, уёғини бобонгга қўйиб бер, болам! — Ветеран шундай деб ўрнидан туриб, меҳмонхонага ўтди, ўзини диванга ташлаб узоқ хаёлга толди. Маржонойнинг айтгани, куёви Бургутни ҳибсдан чиқариш учун эллик минг сўради, деган гапи, ҳарчанд уринмасин, сира ақлига сиғмасди. Бу мудҳиш гапни бу ердаги эски қаллоблар айтишса ҳам майли, ветеран бунга ажабланмас эди, аммо Московдан порахўрликка қарши курашиб, ҳақиқат ўрнатамиз деб келган адолат посбонларнинг бундай шарт қўйишлари ...йўқ, Ветеран ҳамма нарсага тоқат қилса қилади-ку, бундай фириб, бундай малъунликка тоқат қилолмайди!

Ветеран котиблик давридан қолган катта чарм папкасини очди. Папка тўла жангир-жунгир орден-медал эди! Ветеран, гарчи янги костюми бўлса ҳам, урушдан қолган, рангини ажратиб бўлмайдиган эски кителени олиб, ҳаммасини битта-битта тақиб чиқди. Энг юқорисига Олтин юлдузни — бу юлдузни у Днепр дарёсини кечиб ўтишда кўрсатган қаҳрамонлиги учун олганди — қадади, унинг тагига қўш Ленин ордени, битта Жанговар Қизил Байроқ ва битта Меҳнат Қизил Байроқ орденларини, уларнинг остига Биринчи ва Иккинчи даражали Улуғ Ватан уруши, Қизил Юлдуз орденлари ва ўн чоғли ҳар хил медалларни қадади, эринмай, шошмай, ихлос билан битта-битта қадаб чиқди. Ҳар бир орден, ҳар бир медални қадаркан, уларни олишда кўрсатган жанговар ишлари, салкам қирқ йил тинчлик замонида қилган хизматлари эсига тушиб, гоҳ аллақандай жўшқин эсдаликлардан дили равшан тортиб, гоҳ нимагадир хўрлиги келиб, ўқсиб олди. Кимдан ҳам яширади? Сўнги йилларда кўплар, айниқса ёшлар орден, медалларни тақиб олган кексаларни кўрса бурунларини жийирадиган, ошқора масҳара қиладиган бўлишди. Агар кексалар дўкон-пўкондан бирор нарса олмоқчи бўлса, гарчи ҳаммаёққа «инвалидлар ва Ватан уруши иштирокчилари навбатсиз олишади» деб ёзиб қўйилган бўлса ҳам, уларни навбатсиз қўйишмайдиган, ҳатто «Ватан уруши иштирокчилари аллақачон у дунёда юрипти сен ҳалиям бу дунёда ивирсиб юрибсанми», дея ҳақорат қилиш одатини чиқаришган эди. Шу боисдан Ветеран бирор дўконда навбат турган одамларни кўрса, гарчи у ерда текинга олтин улашилаётган бўлса-да, ёнига йўламайдиган бўлди. На чора, давр ўзгарди, Ветеранга ўхшаган минглаб қариялар мана шунақа шафқатсиз, меҳр-муруватсиз бир замонга қолишди!

Ветеран кейинги пайтларда бундай гаплардан кўп ҳам ранжимайдиган бўлиб, уларга кўникиб ҳам қолганди. Бирор мак-

таб-пак-абга чақириб қолишса, орден-медалларни кўриб лол қоладиган чурвақаларга ўзи билганича яхши гапларни айтар, гул-пул беришса уларни опкелиб, Бибисора момога берар, чақиришмаса... унга ҳам ранжимас, шўрлик момо олдига нима кўйса шунга еб, бирда ёзса, бирда узоқ муддат эсидан чиқиб кетадиган «кундалиги»ни битган бўлиб, ўзини овутиб тинчгина юрарди. Аммо энди... йўқ, эндиликда бу ноҳақликларга тоқат қилиб бўлмайди. Пичоқ суякка бориб тақалди. Вожабо: ахир тўрт йил урушда этик билан сув кечиб, қаҳратон қиш кунлари белбоғдан қор кечиб жанг қилганларида, душман ўқидан вужуди илма-тешик бўлиб, жон олиб, жон берган мавридларда, бир кун келиб мана шу аҳволга тушаман деб ўйлаганмиди? Юртнинг битта гугуртига, кўрасининг битта кўзига кўз олайтирмаган кўевим ноҳақ қамалиб, кексаликда топган меҳрибон, оқ кўнгил, соддадил ҳалолимнинг фарёдини эшитаман. Суюкли қизим ва неварамнинг изтиробларига гувоҳ бўламан, деган ўй хаёлига кириб чиққанмиди? Сал кам саксон йил умр кўрган бўлса, унинг олтимиш йили шу Шўро ҳукуматининг хизматида ўтди! Аммо мана, қариган чоғида, кўзидан нури, белидан қуввати кетган бир маҳалда, қилган шунча хизматлари эвазига қайтган яхшилик шу бўлдики? Келиб-келиб энди, инқилоб бўлганига етмиш йил ўтгандан кейин, Шўро ҳукумати ўзига қулдай хизмат қилган садоқати зоҳир бир фарзандининг гапи, кафолати, далилларини инобатга олмаса? Унинг гапи қолиб порахўрликни фош қилиш ниятида Марказдан келиб, ўзлари устаси фаранг порахўрларга инонса бу ҳукумат? Бу аҳволда келгусида кимга таяниб, кимга суянади бу раҳбарлар?

Йўқ, Ветеран бундай ёвуз ишларга лоқайд қараб туролмайди. У нопоклик, ноҳалолликка қарши ҳамиша курашиб келган, энди ҳам курашади.

Ветеран шу тўхтаб келди-да, барвақтроқ туриш азмида эртароқ ётди. Лекин қани энди кўзига уйқу келса-чи? Миясини бурғидай пармалаган бу нохуш, беҳаловат ўйлар чангалидан қани қутила олса-чи.

У гоҳ эртага прокурорларга айтадиган гапларини ўйлар, хаёлан улар билан баҳсга тушар, гоҳ, аксинча, жумҳуриятда бошланган ва тобора авж олиб бораётган қама-қамаларни, ҳозиргина қизи Маржонойдан эшитган мудҳиш гапларни эслар, шунда юрагида вулқондай қайнаган исёнкор туйғулар аллақандай шубҳа ва ишончсизлик билан алмашарди. Бу ҳақда ўйларкан, негадир марҳум раҳбар эсига қайта-қайта тушарди...

Йўқ, Ветеран баъзиларга ўхшаб, марҳум хўжайинни ҳеч қачон фаришта деб ҳисоблаган эмас.

У марҳумдан кўп яхшиликлар ҳам кўрган, қаҳрига учраган даврлари ҳам бўлган. Катта хизматларини ҳам тан олади. Аммо хатоларини ҳам билади. Айниқса пахтачилик соҳасида олиб борган сиёсатини, гарчи ошқора айтолмаган бўлса ҳам, ҳеч қачон дилдан қўллаб-қувватлаган эмас. Мана, ахири бошига етган нарса ҳам шу пахта бўлди бу катта одамнинг!

Майли! Улган одамни ёмонламоқ — гуноҳи азим! Фақат

калтабин одамларгина тош отади марҳумларга! Ветеран эса... ораларидан қанчадан қанча яхши-ёмон гаплар ўтган бўлмасин, марҳумнинг вафотидан кейин, сал ўтмай, унинг жасадини қабридан чиқариб ташлаш ҳақидаги фармонни ўқиб, титраб кетди! Уни ҳаммадан кўп ларзага солган нарса шу бўлдики, инсон деган номга номуносиб бу ишга собиқ хўжайиннинг энг яқин шогирдлари ташаббускор бўлишди! Улсам ишимни давом эттиришади, юзимни ерга қаратишмайди, деган, инонган сафдошлари қўли билан қилинди бу иш!

Ветераннинг назарида, Сталин ўлгандан кейин унинг бошига мағзава тўкиш нақадар тубанлик бўлса, марҳумнинг гўрини жойидан кўчириш ҳам, худди шундай виждонга хилоф иш бўлди. Шу боисдан у жаҳл устида раҳматликнинг жойини эгаллаган шогирдлари ва «садоқати зоҳир» дўстарига бириккита аччиқ хат ёзди. У хатларига жавоб ололмади, аммо «саломларини» одамлар унга етказишди. Бу саломлардан кўрқулик эди! Мана ҳозир ҳам Ветеран қоронғи уй — меҳмонхонада шифтга тикилиб, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётаркан, бошига тушган бу кўргулик билан ўша мактублари орасида мудҳиш бир алоқа бордек туюлиб, бир лаҳза юраги увишиб кетди.

...Ветеран кирганда Вячеслав Шарановский бир қучоқ чиройли гулдаста қўйилган (Галя ҳар куни эрталаб, гулларни янгилаб турарди) катта ёзув столи атрофида қўлини орқасига қилиб, асабий айланиб юарди.

Маржонийнинг кечаги гапларидан кейин Ветераннинг тасавурида Шарановский вазоҳатидан от ҳуркигулик, юзидан заҳар томиб турган бир жаллод бўлиб туюлган эди. Йўқ, унинг рўпарасида чеҳраси тиниқ, қалин малла сочларини силлиқ тараган, эгнига оҳори тўкилмаган оқ кўйлак кийиб, бўйнига гулдор қизил галстук тақиб олган, новчагина, бўй-басти келишган бир одам, тўғрироғи, хушбичим бир йигит турарди!..

Юришда давом этаркан, Шарановский Ветеранга ер остидан бир қараб қўйди-да, беғазаб, бироқ совуқроқ товушда:

— Хўш, хизмат? — деб сўради.

Унинг совуқ овози ҳам, ўғринча қарашлари ҳам хушсурат чеҳраси, келишган бўй-бастига мос тушмас эди.

«Прокурор прокурорлигига борар экан-да!» — Ветеран ҳаяжонини босиб, аста йўталиб олди.

— Агар ижозат этсалар... ўтирсам...

— Марҳамат! — деди Шарановский юришдан тўхтамай. — Агар арзга эмас, дўстона суҳбатга келган бўлсангиз — ўтиринг, — киноя қилди у.

Унинг нозик, аммо ҳақоратомуз кинояси, бот-бот ўғринча тикилиб қарашлари, хонани бетиним айланишлари Ветераннинг юрагидаги ғалаёнга ғалаён қўшди.

У, оёқлари дармонсизланиб, эшикдан кирган жойдаги стулга гурс этиб ўзини ташлади, ташлаганда, кителининг кўкрагидан этагигача қадалган орден-медаллари бир-бирига тегиб, хонани жаранг-журунг овозга тўлдирди. Шарановскийнинг лабларида

яна бояги масхараомуз табассум пайдо бўлдию «лип» этиб сўнди.

— Хўш, қулоғим сизда, оқсоқол!

Ветеран ғазабдан дик-дик сакрай бошлаган қўлларини тиззаларига босди. У кўп йиллик ҳаёт тажрибасидан жаҳл келса ақл қочишини яхши билар, агар ҳозир юрагини ларзага солаётган ғазабни жиловлай олмаса ишни бузиб қўйишини сезиб, вужудини қамраб олган исён билан олишар эди.

— Мен, — деди у ниҳоят, — мен куёвим, яъни ўғлим Суюн бургут... Сувонкулов масаласида келдим.

Шарановский юришдан тўхтади. Унинг қалин сарғиш қошлари асабий чимирилди.

— Сувонкуловнинг иши терговда. Ҳозир жиддий тергов кетяпти. Тергов тугамагунча бир нарса дейиш қийин, оқсоқол!

— Ҳар қалай мен, Сувонкуловнинг отасиман! — деди Ветеран. У гапининг калавасини йўқотиб қўймасликка уриниб шошар, шошганидан дудуғланар, ўтирган жойида каловланар эди. — Биз ўзбеклар куёвни ўғил ўрнида кўрамыз. Бизда куёвни пайғамбар сийлаган, деган гап бор, ўртоқ Шарановский. Демокчиманки, мен, ота сифатида, ўғлимга қўйилган айбларни билишга ҳаққим борми, йўқми?

— Тергов тугамагунча ҳаққингиз йўқ! — шартта кесди Шарановский. — Лекин, ёшингиз ҳурмати... айтишим мумкин. Ўғлингиз Сувонкулов — порахўр! Ҳам пора олган, ҳам пора берган. Порани халқдан, фуқародан олган, пулни катталарга, жумладан вилоят котибига берган!

— Ғирт тўхмат бу! — Ветеранни қалтироқ босдию, овози дўриллаб кетганини ўзи ҳам билмай қолди.

Шарановский беписанд кулди.

— Тўхматми, йўқми — буни тергов кўрсатади! Аммо... ёшингиз бир жойга борган одам... ёшингизга ярашмайди-ган иш қиялсиз. Ўзингизни гўлликка солялсиз! Гўё куёвингизнинг кирдикорларини билмайсиз! Нима ишлар қилганидан, кимдан қанча пора олиб, кимга қанча пора берганидан беҳабарсиз! Туя кўрдингизми, йўқ! Бия кўрдингизми — йўқ! Аммо... мени афв этасиз, оқсоқол! Сиздай ёши улуғ одам эмас, ёш боланинг гапи-ку бу! Виждонли одамнинг сўзи эмас-ку бу, оқсоқол!

— Нима? Нима дединг? — Ветеран ёшига зид бир чаққонлик билан сапчиб турди. — Мен виждонсиз?.. Мен... бизлар... Совет ҳукумати учун курашганда... сен... сен мишиқи ҳали онангнинг курсоғида ҳам йўқ эдинг!

Шарановский Ветеранга қараб бир қадам ташлади-ю, оёқларини кериб тўхтади. Унинг юпқа қонсиз лаблари пирпираб уча бошлади:

— Сиз!.. Ўз вазифамни ўтаётган бир вазиятда ҳақорат қиялсиз мени... бунинг учун жавоб берасиз!

— Аввал сен жавоб берэсан, кейин мен! — Ветеран ҳаво етмай тамшанди-ю, гап тополмай талмовсирай бошлади.

Ё алҳазар! Кечаси ўйлаб қўйган ҳамма аламли ўйлари, айтмоқчи бўлган ҳамма аччиқ гаплари эсидан чиқди! Ҳаммаси!

У худди ноҳақ қамчи еган отдай ҳамон дир-дир титрар, титраганда орден-медаллари бир-бирига тегиб, жаранг-журунг қиларди!.. Ҳа, хотирига келди кечаси ўйлаган ўйлари!

— Яхши! Мен жавоб беришга тайёрман! Аммо сен ҳам жавоб берасан! Ҳақиқат қилгани келиб, ҳақиқатни топтаяпсанлар сенлар! Ўйлайсанларки, билганимизни қиламиз, оёқости қиламиз бу юртни деб! Қайтар дунё бу! Ҳали жавоб берасанлар бу қилмишларинг учун! — Ветеран эсига тушган гапларни қайта унутиб қўйишдан қўрқиб, тили курмалаб бўлса ҳам давом этди. — Сен... Сенлар бу элга порахўрликка қарши курашгани келасанлар-у, ўзларинг порахўрлик билан машғулсанлар. Асл порахўр сенлар! Сен!

Шарановский оёғи куйган товукдай жойида питирлаб қолди. У мияси айниган бу чолдан ҳар нарсани кутса ҳам, бу гапни кутмаган эди.

— Сен... бўҳтончи чол! — деди у, қонсиз, рангпар юзи бўғриқиб. — Нима деяпганингни биласанми ўзи? Бу гапинг, бу тўхматларинг учун ҳозир обориб севимли куёвинг ёнига тиқиб қўйишимга ақлинг етадимми-йўқми, эсини еган чол! Хўш, кимдан пора олибман: мен? Гувоҳинг борми? Исбот қила оласанми бу бўҳтонларингни?

— Исботим йўқ! Аммо биламан!

— Шунақа де? Исбот йўғ-у, аммо биладилар! — Шарановский бирдан енгил тортиб, жойига бориб ўтирди. Унинг бўғриққан юзига табассум югурди. — Менга қара, бобой? — Тўсатдан сенсираб захарханда қилди у. — Сен бу темир-терсақларингни кўп жаранг-журунг қилаверма! Уларни тақиб келиб қўрқитмоқчи бўляпсанми бизларни? Сен бу сийқаси чиққан ўйинчоқларингни қанақа қилиб олганингни билмайди деб ўйлайсанми бизни?

«Тўхта, тўхта? Нима деяпти, бу аблаҳ? Ўйинчоқ? Тақинчоқ? Қанақа қилиб олганингни билмайди деяпсанми бу ўйинчоқларни? Ҳа, сенга ўхшаб ҳаром йўллар билан олганман бу «ўйинчоқлар»ни! Нопок йўллар билан эришганман бу иззат-эйтиборларга!..

Иззат-эйтибор? Нима деб валдираяпсан, мияси айниган қоқбош? Олтмиш йил бу ҳукуматга хизмат қилиб, тариқча ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлганингда мана шу... нопок порахўр олдида хор бўп ўтирармидинг ҳозир?»

Ветеран томоғи гип бўғилганича, улкан оппоқ бошини қуйроқ эгди.

— Сизга рухсат, оқсоқол, — деди Шарановский сал юмшаб. — Бир-иккита гувоҳларни чақириб бояги бўҳтон гапларингизни протокол қилдирмагунимча жўнаб қолинг!

Ветеран яна дир-дир титрай бошлади:

— Жуда соз. Ездир ўша протоколларингни! Сен учун Ленин... — Ветеран «орден» сўзи эсидан чиқиб, яна дудуғланди. — Сен учун бу юлдуз, бу орден-медаллар темир-терсақ бўлдими ҳали? Ўйинчоқ бўлдими?

Шарановскийнинг лабларидаги беписанд киноя шўх, ўйноқи табассум билан алмашди.

— Менга қаранг, бобой? Наҳот сиздай кўпни кўрган одам... Бу сафсаталарнинг даври ўтганини билмасангиз? Қўйинг бу алмисоқдан қолган писандаларингизни! Кўриб турибмиз, билиб турибмиз, ҳамма нарсани. Кимки кўзбўямачилик, ўғрилиқ билан кўлга тушмасин, ҳаммасининг кўкраги мана шунақа темир-терсақка тўла! Хўш, сизнингча қайси хизматлари учун олган бу тақир-туқирларни!

— Ҳаммани тенг қилма!

— Тилимни қичитманг! Ҳамма бир гўр бу элда! Бўлдимми? Менинг бошқа гапим йўқ сизга. Кабинетни бўшатиб қўйинг, оқсоқол!

Ветеран қимир этмади! У ҳамон титрар, ҳамон юраги бигиз суқилгандек безиллаб оғирди.

«Аблаҳ! Бутун бир элни ўғрига чиқаришга, ҳақорат қилишга ким ҳуқуқ берди сенга? — деб бақиргиси келар, лекин тили ғулдираб, овози чиқмас эди. Хўрланган, таққирланган бир ҳолда хаёлида яна ўша ўй, ўша адамли ўйлар ғужғон урарди.

«Йўқ, бу таққир, бу хўрлик, бу адолатсизликлар бежиз эмас! Ёшлигида қилган адолатсизликлари учун қайтапти бу хўрлик, бу адолатсизлик?.. Аммо элнинг айби нима? Қайси гуноҳлари учун бу кўйларга тушди бу эл? Пахта деган балои азим туфайли қулга айлангани етмасмиди бу эл?.. Қани энди унинг ёшлиқдаги кучи? Елкасида пулемёт, Элба дарёсини биринчи бўлиб сузиб ўтгандаги йигитлик шиддати бўлсаю рўпарасида қаққайиб турган бу бетакаллуф, сурбет махлуқни тилка-пора қилиб ташласа?.. Йўқ, у куч, у шиддат қайда энди? Ёшлиқдаги бор кучинг, бор иродангни шўролар ҳукумати учун, энг ҳақгўй, энг адолатли жамият қураман, деб исроф этгансан! Юрак қўрингни шабадада совурилган буғдойдай совуриб тамом қилгансан-у, хор бўлиб ўтирибсан мана! Ҳа, меҳр-шафқат нималигини билмаган бу жаллод билан олишишга қурбинг етмайди энди!

Дарҳақиқат, қайтар дунё экан бу дунё! Ҳар ким экканини ўрар, деб бежиз айтмаган экан донолар! Мана, сен ҳам экканингни ўрдинг! Умидларинг ушалди! Интилган ҳақиқатингга эришдинг мана! Нимани кутяпсан тагин! Тур ўрнингдан, қоқ-бош!»

Ветеран, юрагини кемирган маҳзун ўйларидан гапиришга ҳам мажоли йўқ, ўрнидан аранг турди. Шу пайт кимдир эшикни шахт билан очиб, ичкарига кирди. Бу — Дмитрий Доронин эди. Ҳали замон у билан одамга ўхшаб гаплашган бу ёш йигитни кўрганида Ветеран қайта ўтиргиси келди жойига, бироқ тўсатдан ўпкаси тўлди-ю, пиқиллаб йиғлаб юборишидан қўрқиб, гандираклаганича хонадан чиқди.

Доронин чолга йўл берди-да, ер остидан Шарановскийга қаради. Шарановский мийиғида бир кулиб қўйди:

— Намунча урушқоқ буқага ўхшаб, ўдағайлаб турибсан?.. Ке, ўтир!

— Урушқоқ буқа менми ё сенми? — деди Доронин. — Бутун бинони бошингга кўтармасдан секинроқ гапирсанг ҳам бўлади-ку! Эшитган одамдан уял!

— Бақирган мияси айниган бу чолми ё менми? — деди Шарановский.

— Ҳарқалай, ёши бир жойга борган мўйсафид экан. Жилла курса ёши ҳурмати.

— Сен аввал ёши бир жойга борган бу қоқбошнинг гапларини бир эшитгин эди! Илон пўст ташлайди унинг гапларига!

Доронин жавоб бериш ўрнига қўлидаги қора папкани Шарановскийнинг ёзув столига тап этиб қўйди. Сўнг, унинг юзига қарамасдан:

— Танишиб чиқдим бу иш билан, — деди секин.

Шарановский аллақандай тоқатсизлик билан:

— Хўш? — деб сўради.

— Мен сенинг бу ишингга бошдаёқ қўшилмаган эдим, ҳозир ҳам қўшилмайман! Олдиндан айтиб қўяй: Сувонқуловга қўйилаётган айблар асосиз!

— Шунақами? — деди Шарановский, қути учиб. — Айби йўқ, де! Агар ўзи иқроор бўлса-чи?

Бу сафар Доронин ҳам заҳарханда қилди:

— Гўё мен одамларни қандай иқроор қилдирияганингни билмайман!

Шарановскийнинг кўзлари чақчайиб кетди.

— Сен эса... гўё менинг иш услубимни кимсан... генерал ёқлаётганини билмайсан!

Доронин кўзларини Шарановскийнинг пирпирай бошлаган лабларидан узиб:

— Мен... — деди секин. — Мен Сувонқулов билан гаплашдим.

Шарановский гўё даҳшатли бир воқеа содир бўлгандек, бир дақиқа бақрайиб қолди, сўнг:

— Мендан берухсат... ким сенга рухсат берди у билан гаплашишга?

— Ахир иш билан танишиб чиқишни топширдингми менга, ё топширмадингми? Топширган бўлсанг, у билан гаплашишга ҳам ҳаққим бор эди, — деди Доронин ва Шарановский гапини бўлишга уринаётганини кўриб:

— Мени кечирасан! — деб шартта сўзини кесди. — Бу пп-када менинг аризам ҳам бор.

— Қанақа ариза?

— Сен билан ишлашни истамайман. Ижозат берсанг — шу бугун жўнаб кетаман.

Шарановский бир ўйида: «Бор, боровер, тўрт томонинг қибла!» деб бақиргиси келди-ю, ўзини аранг босиб жойига бориб ўтирди, дир-дир титраган қўллари билан Дорониннинг аризасини олди-да, унга узоқ тикилиб қолди.

Йўқ, Шарановскийнинг калондимоғ, ўзини адолатпарвар ва инсонпарвар қилиб кўрсатишига уриниб юрган бу ёш терговчидан кўрқадиган жойи йўқ! Агар Доронин ўзини ҳақпарвар қилиб кўрсатмоқчи бўлса, Шарановский бу юртда илдиз отган мудҳиш жиноятларга чек қўйишга бел боғлаган.

Эҳтимол у бу олижаноб мақсад йўлида, баъзи-баъзида қо-

нундан жиндай чекинаётган бўлса — чекинаётгандир! Аммо нияти жиноятнинг пайини қирқиш унинг! Зотан Шарановский бу нарсани яхши сезиб турибди ҳозир: ё у ҳам устозига ўхшаб, гоҳида қонундан жиндай чекиниб бўлса-да, бу ўғрилар, юлғичлар, қаллобларни қийратиб, генерал каби мамлакатга донг чиқаради, ёки Доронинга ўхшаган сохта ҳақиқатпарвар йўлини тутади-ю, бир умр ипринди терговчи бўлиб ўтиб кетади! Бундай омад умрида бир марта кулиб боқади кишига! Орқасида генералдай суянчиғи бор экан, нимадан қўрқади у! Кетаман деса... нега ундан нарига бормади. Тўрт томони қибла!

Шарановский шу тўхтама келди-да, ўрнидан турди. Аммо Дорониннинг гапларидан афсус чеккан бўлиб, уф тортди.

— Ўйин қилиб нима қиласан, Дима? — деди. — Сени бўшатиш ё бўшатмаслик менинг ихтиёримда эмас, бу — генералнинг вазифасига киради.

— Қўрқма, мен генералинга бориб арз қилиб юрадиганлардан эмасман. Сен имзо чекиб беравер! Шунинг ўзи кифоя менга!

«Қани, арз қилиб кўр-чи генералга!» — ичида кулди Шарановский:

— Майли, ихтиёр ўзингда!

— Хайр, кўришгунча.

Шарановскийдан садо чиқмади.

XII

Лочиннинг бошига иш тушиб, ўқишга бориш-бормасликлари чўзилиб кетгач, Олтиной ота-онасининг олдига бориб келишга аҳд қилди.

У эрталаб кийим-кечаклари, укаларига олган совға-саломларини йиғиштирди, уларни серчўнтак, серзанжир чарм халтачасига битта-битта жойлади.

Мактабда ҳамма қизлар ҳавас қиладиган бу бежирим чарм халтачани ўқишни битирувчилар оқшомида унга Лочин ҳада қилган, Лочинга эса уни машҳур Ветеран бобоси инъом этган. Шу боисданми, бошқами, ҳар сафар Олтиной бу тасмали серчўнтак халтачани қўлига оларкан, гўё Лочин уни қайта ҳада қиладигандай, юраги беихтиёр жизиллаб кетади. Бу сафар бу туйғуга аллақандай нотинч, безовта ўйлар қўшилиб, кўнглига ғашлик тушдию тоққа ем-пем опкетаётган машина бўлса, шу бугуноқ жўнашга аҳд қилди. Бунинг учун идорага бориши керак, идорага борса, бола баҳона деганларидек, спортзалга ҳам ўтади. Шояд Лочинни, жилла курса Кумуш билан Салим қилтириқни кўрса, Лочин билан бир оғизгина гаплашса!

Олтиной Лочинларни кига борганида у билан гаплашишга ҳарчанд уринмасин, бунга журъат этолмайди, бирламчи — юраги ўйнайверади, ўйнайверади, иккиламчи — Маржоний опадан тортинади.

Лочин дадаси қамалганидан бери спортзалга қадам босмай қўйган, у ҳар куни онаси билан шаҳарга қатнайди. Бир-икки кун

муқаддам Тошкентдан Ветеран бобоси келган. Бутун вилоятга донг таратган бу одам келиши биланоқ совхозда: «Мана энди ҳақиқат қарор топади, шўролар ҳукумати учун жон бериб, жон олган бу одамнинг айтгани-айтган, дегани-деган, у ҳақиқат қилмагунча қўймайди!» — деган миш-мишлар тарқади. Шояд бу миш-мишлар рўёбга чиқса!..

Устига-устак, бугун Олтинойнинг ўнг кўзи учяпти, бетиним учяпти. Яхшиликка бу! Худо хоҳласа, шу бугун Лочинни кўради. Балки Лочиннинг ўзи ҳам уни кўриб ёрилар, тунов кунги шоирлар келган оқшомдагидай юрак дардларини тўкиб солар? Шунда Олтиной ҳам кўнглини очади. Лочиннинг изтиробларини кўриб, ундан ҳам кўпроқ эзилиб кетаётганини айтади. Йўқ, ўз изтиробларини айтиб, Лочиннинг дилини баттар оғритмайди, фақат тасалли беради, таскину тасалли! Ана, тоғда дадаси ҳам ташвишда. «Агар Суюн бургут ёнғиндан нобуд бўлган қўйлар учун қамалган бўлса, биз терговчиларга тушиб борайлик, бу ишда у эмас, биз гуноҳқормиз, қамашса бизни қамашсин, уволга қолмайлик унинг», деб салом устига салом йўллаяпти. Олтиной бу саломларни эшитиб, дам ичида дадасини ифтихор қилса, дам «отам қамалса энам нима қилади, укаларим нима бўлади?» деган ваҳимадан оёқ-қўлларигача музлаб кетади. Майли, нима бўлгандаям Олтиной Лочинни кўрмай тоққа кетолмайди, кетмайди!.. Ахир ўша оқшом Лочин айтган сўзлар қулоқлари остида ҳануз янграб турган бўлса, лабларида лабларининг ҳарорати, уни қучган, сочларини, пешонасини силаган метин қўлларининг тафти ҳамон вужудини ловуллатаётган бўлса-ю, уни кўрмай қандай кетади? Ўша кеча Лочин айтди, кўр ҳассасини бир марта йўқотади, деди. «Мен сени йўқотишимга оз қолди, лекин энди ҳеч қачон йўқотмайман, Олтиним, бебаҳо жавоҳирим менинг!..» — деди иссиқ лаблари билан қулоқларини ловуллаптиб.

Олтиной бу эсдаликлардан энтикиб, пирпираб учаётган кўзларини силай-силаё бувасиникидан чиққан эди, кўча эшик очилиб, Кумушшиби кирди.

Калта қирқилган сочлари тўзғиган, юзи бўғриққан, узоқдан чопиб келган бўлса керак, ҳансираб нафас оларди. У Олтинойни бир чеккага етаклаб, ён-верига қарай-қарай сирли шивирлашга ўтди. Кумушшибининг айтишича, Лочиннинг Ветеран бобоси ҳам Суюн бургутнинг жонига ора киролмапти. Қайтага иш аксига юриб, яна бир хавф туғилибди. Лочин жонидан ортиқ кўрадиган Қалдирғочни ҳукумат ҳисобига тортиб олиш хавфи пайдо бўпти!

Кечаси улар маслаҳатлашиб, ҳар эҳтимолга қарши Қалдирғочни совхоз марказидан анча йироқдаги Салим қилтириқнинг дадаси ишлайдиган қорамол фермасига олиб бориб яшириб қўйишибди. Аммо мол фермаси яқин, у ерда сир сақлаш қийин, қолаверса, Мансур меш кўпдан бери Қалдирғочга кўз тикиб юрган эмиш. Шуни ўйлай-ўйлай улар охири Қалдирғочни ёмон кўзлардан йироқроқ, чўпон-чўлиқдан бошқа ҳеч кимнинг оёғи етмайдиган пинҳоний жойларга яширмаса бўлмайди, деган фикрга келишибди. Бу иш ёлғиз Дамир дудуқдан бошқа (Ку-

мушбиби уни Дамир бувамлар деб айтди) одамнинг қўлидан келмайди дейишибди-да, Кумушбибини Олтинойга юборишибди. Чунки салдан кейин қорамол фермасидан тоққа туз ортилган машина кетаркан. Агар Олтиной хўп деса, шу машинада бориб, отасидан маслаҳат сўраб келиши керак. Агар отаси рози бўлса шу бугуноқ Қалдирғочни обориб, яшириб қайтишга аҳд қилишибди...

Олтиной Кумушбибидан ортиқча ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирмади, кўйлаги устидан туя жунидан ўзи тўқиган жемперини кийиб, бошига илиқ тивит рўмолини ташлади, бувисига «хавотир олманг, кечроқ қайтаман», деди-да, сумкасини елкасига ташлаганча Кумушбибига эргашди. Кўчага чиқишса, Ветеран бобонинг эски «Волга»си кутиб турибди. Рулда Лочин, ёнида Салим қилтириқ.

— Қани, кўп имиллайвермасдан тезроқ чиқақолинглар, жонлар, — деди Салим қилтириқ. — Вақт зиқ!

Лочин лом-мим демай, машинани ҳайдаб кетди. Сал ўтмай қишлоқ орқада қолиб, кафтдай дала бошланди. Офтоб эндигина чиққан, оламни аллақандай ҳарир оқиш туман чулғанган, туман орасидан олдиндаги қир бағрига жойлашган молхона кўрғони элас-элас кўзга чалинарди.

Кўрғон дарвозаси олдида сувсиз ҳовуз, ҳовуз бўйида икки туп мажнунтол сув соясидан сарғайган сочларини ёзиб, ҳазин эгилиб турарди.

Лочин машинани ҳовуз бўйида тўхтатди. Салим қилтириқ эшикни шарақлатиб очди-да, машинадан сакраб тушди. Унинг кетидан Кумушбиби (чамаси Лочин билан Олтинойни ёлғиз қолдириш ниятида) тушиб, баробар кўрғон томон югуриб кетишди. Лекин Олтиной Лочиннинг ёнида ёлғиз ўтиришдан ийманиб, машинадан чиқди. Кетма-кет Лочин ҳам тушди. У ер остидан Олтинойга қараб-қараб қўйди-да, ногаҳон овози дарз кетиб: — Олтин! Олтиной!.. — деб чақирди.

Бамисоли ёш келинчақлардай рўмолини кўзига тушириб, бош эгиб турган Олтиной аллақандай кўрқибгина унга қаради, қаради-ю, яна кўнгли вайрон бўлиб, дарҳол кўзини олиб қочди. Йўқ, бу илгариги, бирда ўта шўх, ўйинқароқ, ҳазилкаш, бирда унча-мунчани писанд қилмайдиган, суюкли Қалдирғочидан ҳам мағрур, қайсар Лочин эмас, кўзларига мунг чўккан, қаноти қайрилган бир қуш эди.

— Тунов кунги гапларим эсингдами, Олтин? — деди Лочин паст, бўғиқ овозда. — Эсингда бўлса... нега ўзингни четга олиб юрибсан? Ё ҳануз кечирмадингми мени?

Ҳа, Олтиной янглишмаган эди, бу сўзлар қаноти синган, юрагини ўқ тешиб ўтган йигитнинг сўзлари бу! Қоқинган, сурилган тулпорнинг нидоси бу! Йўқ, Олтиной уни бу ҳолатда кўрган-дан ўзи ўқ егани яхши. Ўзи қоқиниб, ўзи йиқилгани минг марта яхши бундан!

— Қўйинг, Лочин ака, — Олтиной кўз ёшлари билан олишиб, қулт-қулт ютинди. — Билиб қўйинг, мен... сиз нима қилманг, нима деманг,.. мен ҳеч қачон, ҳеч қачон сизни тарк этмай-

ман! Сиз омон бўлсангиз, сизни кўриб юрсам... узоқдан бўлса ҳам кўриб юрсам бўлди, шунгаям шукр қиламан. Бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса керак эмас менга...

— Олтиним! — Лочин қизнинг пешонасига тушган оппоқ тивит рўмолини кўтарди, унинг нам киприкларига, катта-катта қуралай кўзларига текилдию қорамтир қирмизи юзларидан, пир-пир учган лабларидан ўпди. Олтинойнинг нозик баданидан вужудига худди тўлқин янглиғ қаттиқ титроқ ўтди-ю, кўпдан буён йиғилиб қолган сассиз фарёд юрагини бир силкитди.

— Сиздан ёлғизгина илтимосим бор, Лочин ака...

— Айт, Олтиним! Тила — тилагингни!

— Истагим, тилагим шуки, бунақа... бунақа бўлманг, Лочин ака! — аранг дея олди Олтиной.

— Қанақа бўпман?..

— Худди... қаноти қайрилган қушга ўхшайсиз. Қоқинган тулпорга ўхшайсиз! Қўйинг, сиз йиқилгунча мен йиқилай! Сиз қоқинган кунни ўлди деяверинг Олтинойни! Ўлди деяверинг!..

Ёпирай, бу ўша, Лочин яқин-яқинларгача назарига илмай, ичида унинг севгисидан гоҳ ийманиб, гоҳ кулиб юрган уятчангина, тортинчоққина Олтинойми бу ё кўпни кўрган, кўпни билган доно қизми? Нима бўлмасин, Лочиннинг қучоғида ёниб, титраб турган бу маъсума қушчанинг юраги Лочиннинг юрагидан, суяги суягидан, эти этидан яралган! Лочиннинг кўзига тушган чўп гўё унинг қуралай кўзларига тушади, товонига кирган тикон унинг товонига киргандай вужуди зирқирайди бу қизалоқнинг.

Лочин юрагига қўйилиб келган чексиз меҳрдан кўнгли бузилиб, Олтинойнинг юзларидан қайта-қайта ўпди. У ҳозир қизни сира қучоғидан чиқаргиси келмас, назарида, ундан бир дақиқа ажраса ёмон бир кори ҳол рўй берадигандек туюларди.

— Атанг, — деб уф тортди у. — Бу қуриб кетгур қирчанғи «Волга» Алвасти сойдан ўтолмайди-да. Бўлмаса тоққа шу машинада бориб келақолсак бўларди.

Олтиной Лочиннинг кўлларини аста ёзиб, қучоғидан чиқди.

— Асти Қалдирғочга мингашиб кетаберсак ҳам бўларди, — деди у. — Отам нима ҳам дердилар? Бизга қилган шунча яхшиликларингиз эвазига битта отингизни асраб бермасак нима деган одам бўламиз? Асраб беради. «Алвасти сой»нинг тўқайзорига қўйиб юборса, одам боласи тополмайди!

— «Алвасти сой»да қашқир кўп.

Олтиной секин кулди.

— «Қалдирғоч» ўзини қашқирга олдириб қўймас?

Лочин нафас етмай, томоғини силади:

— Ана, келгинди қашқирлар юртни талаётир. Юртнинг қўлидан нима келди?..

Олтиной қошиқдеккина кафтини Лочиннинг оғир кафтига қўйиб:

— Кўп куйинаверманг! — деб ёлворди. — Ҳаммаси яхши бўп кетади ҳали. Сўзимга инонинг Лочин ака, яхши бўп кетади ҳаммаси!

Шу пайт кўрғонда мо'ор гувилладию дарвоза очилиб, ўқир-

ганча кўк қашқа¹ чиқиб келди. Машина вағиллаганча «Волга»нинг рўпарасига келиб тўхтади, кабина эшиги очилиб, аввал Салим қилтириқ билан Кумушбиби сакраб тушишди, уларнинг кетидан эгнига қалин фуфайка, бошига эски қоракўл телпак кийган паканагина, аммо миқти шофёр йигит тушди.

Олтиной ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган бу юм-юмалоқ йигитни кўрганда юзи ловуллаб кетди. Тоғда чўпонларга хизмат қилиб юриб, отасига ёқиб қолган бу йигит, бултур ёзда Олтиной тўққизинчи синфни битириб, энди таътилга чиққан маҳалда унга совчи юборган, ота-онаси ҳам йигитга рўйхушлик билдиришиб, Олтинойни кўп қийнашган эди.

Шофёр Лочинни ёқтирмай, ёвқараш қилди-да:

— Кабинага бир одам оламан, бошқа жўқ! — деб тўнғиллади.

— Узиям бир одам боради, — деди Салим қилтириқ. — Кабинага чиқ, Олтиной.

Олтиной баҳона қидириб, талмовсиради:

— Йўқ, йўқ, кабинада бошим айланади, юқорига чиқақоламан.

— Вой, нима деяпсан, дугонажон, — гапга аралашди Кумушбиби. — Тоғда қорбобо бўлиб яхлаб қоласан!..

Шофёр йигит оппоқ тишларини кўрсатиб кулди:

— Балоям урмайди! Қатиннинг жони қирқта, деганлар, синглим. Қани, чиқ, борадиган бўлсанг! Юкнинг устида эски кўрпа, қоп-қанор бор. Ураниб оласан!..

...Очиқ машина устида совуқ шамол гувиллар, «кўк қашқа» тезлашгани сайин шабада кучайиб борарди. Олтиной, пакана шофёр айтсин-айтмасин, устига қоп-қанор ёпинди, кейинроқ эса, ўғит ҳиди келган эски кўрпа тагига кириб олди. Яхшиям, сал ўтмай, эрталабки туман тарқаб, осмонда офтоб кўринди, офтоб кўриниши билан овляқда Маржонтовнинг худди салладор мўйсафидни эслатувчи оппоқ, улуғвор чўққилари ярқиради. Чўққилар устида паға-паға оқ булутлар сузиб юрарди. Олтинойнинг назарида кўҳна Маржонтов булутларни хушламай: «боринглар, менинг салламга ёпишавермай, даф бўлинглар! Мен, қари чол, офтобга муҳтожман, офтобга!» дея уларни ҳайдар, паға-паға оқ булутлар эса гўё унинг қаҳрли ҳукмига итоат қилгиси келмагандай, қайта-қайта айланар эди.

Олтиной бу манзарани ҳайрат билан кузатиб бораркан, тўсатдан Суюн бургут қамаладиган куни эр-хотин айтган ўлан ёдига тушиб, яна кўзига ёш қалқади:

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Эл бошига мусибат,
Келганида хусумат,*

---

¹ Кўк қашқа — самосвал.

Қалқон бўлган, Маржонтов!
Фарзандларнинг бошига
Иш тушганда шер бўлиб,
Наъра тортган Маржонтов,
Ёв келди-ку қошингга?
Ўғлонларинг бошига
Нечун сукут сақлайсан,
Бугун нечук мудрайсан?»

Олтинойга баъзан шундай туюладики, у туғилмасдан олдинок Маржонтовни кўрган, туғилмасдан турибоқ «Маржонтов» ҳақида ўлан қулоғига қуйилгану тоабат вужуд-вужудига сингиб кетган.

Олтиной нари борса уч-тўрт ёшлар чоғида отаси узун қиш кечаларида улкан ўчоқ атрофига бири-биридан митти, урушқоқ, кир-чир жўжахўрозларини йиғарди-да, бобосидан қолган эски дўмбирасини олиб, ўлан айтишни яхши кўрарди. Бу ўланларни эшитганида Олтиной ийиб кетиб, дадасининг пинжига кириб оларди-да, лаблари пичирлаб, уларни ёдлар эди. Ҳануз эсида: ўша ўланларда ҳам одамлар Маржонтовга мурожаат қилиб, ундан паноҳ сўрашар, яхшиларни қанотига олиб, ёмонларнинг додини беришини илтижо қилишарди. Ҳамон аҳвол ўша-ўша! Ҳамон ёмонлар отда, яхшилар доғда! «Ҳой, Маржонтов, нечук бу адолатсизликка чидаб, дамингни ичингга ютиб ётибсан? Нечук сукут сақлайсан? Айланайин, боботоғим?»

Олтиной, бўғилиб кетаётгандай бўлиб, устига ёпинган эски кўрпани отиб юборди...

Машина тобора ўрлаб, тобора ўнгга бурилмоқда, оқ саллала «Маржонтов» чапда қолмоқда эди. Олтиной болалигидан биларди: Маржонтов этагида, унинг серсув сойлари, кўм-кўк яйловларида кўпроқ йилқи ва қора мол боқилади, ушоқ мол, қўй-эчкилар эса Маржонтовнинг ўнг қанотидаги беҳисоб адирлар, серўт, сергиёҳ сайхонликлар, янтоқзор далаларда боқилади. Ҳар баҳор бу қир ва адирларни атри нозик доривор гиёҳлар, илдизлари ер қаърига кетадиган янтоқлар, ёвшанлар қоплайди, қир оралиғида эса сердон, сермағиз шувоқлар ўсади, шувоқзорга баҳорда бир шўнғиган кўзи кузда қўй бўлиб, думбасини аранг кўтариб чиқади. Ёзга бориб, ҳамма гиёҳлар қуриб-қовжираб қолганда беҳудуд сайхонликлардаги янтоқлар белбоққа келиб фарқ пишади, шунда унинг танасига йиғилган шарбат вужудига сиғмай, чарс-чарс ёриладию кўз илғамас янтоқзорлар гўё оппоқ нишолдага ўхшаш оқ кўпикка чўмилади.

Янтоқ пишгач, унга туялар қўйиб юборилади. Бир ҳафта ўтмасданоқ бу туялар ўрқачлари диркиллаб, янтоқ шарбатидан маст бўладию бутун Маржонтов маст-аласт туяларнинг ҳайқиригидан ларзага келади...

Олтиной кичкиналигида анов янтоқзорга уч-тўртта оқ ўтов тикилиб, уларга энг ёш, энг озода, қўл-оёғи чаққон қиз-келиндар кўчиб келишарди. Улар орасида Олтинойнинг энаси ҳам бўларди. Бу махсус тўрт ўтовнинг ихтиёрига ўн-ўн бешта энг

сара оқ туялар ажратилар, уларни соғадиган хотинлар ҳам, худди дўхтир хотинларга ўхшаб оқ либос кийишар, туяларни соғишдан аввал қўллари ва челакларни ўн мартадан ювишар эди!..

Олтиной кейин билса: бу ерда соғиладиган қимрон махсус идишларга солиниб, Мансур мешнинг ихтиёрига юборилар, Мансур меш эса уларни энг юқори идоралар, вилоят ва ҳатто жумҳурият раҳбарларига жўнатаркан.

Кейинроқ, Олтиной саккизинчи синфни битирганида унга ҳам бир-бирдан шўх, бир-бирдан ўйноқи иккита оқ туя беришди. Соғин пайти яқинлашганда ўтовларга «бўх-бўх»лаб ўзлари келадиган бу туялар Олтинойга оқ либос кийган ёш келин-чакларни эслатарди.

Олтиной бу туяларнинг сал дағал, йирик маммаларини қафтларига олиб, шиф-шиф соғаркан, хаёлан:

«Буниси Лочинга, буниси қайнатамга, буниси қайнанамга!» — деб қайта-қайта такрорлар, бу ўй, соғаетган қимронини Лочин ичиди, деган хаёл дилини илиқ бир нурга тўлдирарди.

Айтадиларким, йўловчи йўлнинг биринчи ярмида қолдирган жойларини ўйлармиш, иккинчи ярмида борадиган жойларини. Олтинойнинг хаёли аста-секин бу ерлардан узилиб, ўзи борадиган Кўкқўтон яйловига кўчди.

Маржонтовнинг кун ботиш томонида, «Алвасти сой» тепасида жойлашган Кўкқўтон энг кўркам, энг сергиеҳ яйловлардан бири, чексиз-чегарасиз бу сайҳонликларда явшан, шувоқ, кийик ўти ўсади, пастдаги «Алвасти сой» ўзанларида эса қамишлар ёзда девордай тиралиб қолади. Бу ерда дадаси бошлиқ уч оила ҳар бир қўра қўйни боқиб, қишин-ёзин, шаҳар нима, презид нима, самолёт нима билмай кун кечирришарди. Айтишларича, отаси Дарвешали ёшлигида елкаси ерга тегмаган полвон, осмонда учиб кетаётган қушни кўзламай урадиган мерган бўлган. Кунлардан бирида отаси тоғдаги арчазорларга қўйган тўрларини айланиб юриб қарайдики, туядай бир жонвор тўр ичиди алпанг-талпанг ағанаяпти. Яқинроқ борса — айиқ!

Уша пайтларда тоғда чўпон-чўлиққа тинчлик бермаётган бир айиқ пайдо бўлган экан. Дарвешали тўрига тушган бу айиқ ўша, ҳаммага кун бермай юрган айиқнинг ўзгинаси эканини биладию уни нишонга олганича яқинроқ боради. Тўр ичиди алпанг-талпанг ағанаетган айиқ уни кўриб, тоғларни ларзага солиб ўкириб юборади-да тўрни тилка-пора қилиб отасига ташланади.

Отаси қарсиллатиб икки марта ўқ узади-да, қочишга тушади. Бир пайт одамдай ҳарсиллаган овозни эшитиб қайрилиб қараса... ўн қадам нарида, чамаси, чап оёғидан ўқ еган айиқ, оқсоқлана-оқсоқлана қувиб келяпти!

Отаси яна бир марта ўқ узади-ю, жон-жаҳди билан қочади, лекин айиқ ҳам ўкирганича орқасидан қолмай қуваверади. Отаси қочаверади, айиқ қуваверади. Ахийри тепада ўтовлар кўрингунча қувиб келади-ю, кўрғондан чиққан итларни кўргандагина орқасига қайтади. Отаси кўрғондан чиққан хотин-халаж, бола-чақа, чол-кампирларга: «Ой-ой-ойиқ! Ққо-ра оойиқ! От-

дим! Ққув-ди!» дейдию юзтубан йиқилади. Шу-шу, дудуғланиб гапирадиган бўлади. Одамлар эса... Дарвешалининг ёшликда донг таратган паҳлавон, машхур мерган бўлганлигини тезда унутиб унга Дарвеш дудуқ деб ном кўйишади. Майли, бошқалар нима деса деяверсин, Олтиной учун отаси дудуқ эмас, дунёда энг ширинзабон, энг танти, энг ҳалол инсон!

Қизиқ, ўн йил дудуғланиб юрган отаси бултур кузда қўрага ўт кетганида ҳаммани лол қолдириб, тўсатдан тили ечилиб кетдию бир неча кун туппа-тузук гапириб юрди. Кейин-кейин тергов бошланди-да, яна дудуғланиб қолди...

Қиз қалбини нурга тўлдирган болалик эсдаликлари хаёлини тобора узоқларга олиб қочиб, «Кўк кўтон»дан «Алвасти сой»га кўчади... «Алвасти сой» деганлари — бир дарё сув шовуллаб ётган кенг ўзан. Ўзаннинг тупкариси — одам қадами етмаган чакалакзор, чакалакзор арчазор қирларга, қирлар аллақандай ғорларга тутшиб кетади...

Олтиной кичкиналигида бу даралар, қоронғи ғорлар ҳақида ваҳимали гапларни кўп эшитарди. Гўё «Алвасти сой»нинг тупкарисида одам борса қайтиб чиқолмайдиган чакалакзорлар, қирган киши орқасига йўл тополмайдиган зимистон ғорлар бўлармиш, бу ғорларда сочлари ер супурган алвастилар яшармиш... Улар гўё йиғлоқи гўдакларни пойлаб юриб, опқочиб кетармиш...

Олтиной бу алвастилар тушига кириб, чинқираб йиғлаб уйғонган пайтларини эслаб бир кулиб кўйди. Ажаб эмас, отаси «Қалдирғоч»ни яширсаю Лочин билан унга сал берироқдаги хилват жойларга ўтов қуриб берса... Лочин кундуз «Қалдирғоч»ни боқса, овчилик қилиб тоғдан каклик отиб тушса. Олтиной бўлса хамир қориб, уни кутиб ўтирса. Лочин отиб келган какликларни қозонга солиб, иссиқ кулчатои пишириб берса, кечалари эса, радиони вадаванг кўйиб, ёнма-ён жимгина ётиб, мунгли қўшиқлар (Олтиной негадир ҳазин куй, ғамгин қўшиқларни кўпроқ хуш кўрарди!), ўланлар, лапарлар эшитишса!

Қиз ширин хаёллар сеҳрида кўзи илинганини билмай қолди. Тўсатдан айикдай оғир бир нарса устига гурс этиб тушгандагина сесканиб кўзини очди. Бу — қоринбой шофёр эди!

Олтиной кўзини очганини кўриб, қоринбой телбанома ишшайди.

— Ҳа, гўзал какликча, ахир қўлимга тушдингми? — У шундай деди-да, чамаси Олтинойда ҳирс уйғотиш истагида кўйлагининг ёқасини шартта йиртиб, офтоб тегмаган оппоқ сийнаси, етилган шафтолидай майин, масъум кўкракларини ўпишга тутинди.

Олтиной тузоққа тушган беданадай питирлаб:

— Акажон! Қўйиб юборинг, оғажон! — деб* ёлворди.

— Топибсан қўйиб юборадиган аҳмоқни! Шунча хўрлаганларинг, тегмайман деб ноз қилганларинг етмасмиди? Ҳозир... хотиним бўласан!

Олтиной йиғлаб юборди:

— Оғажон! Қўйиб юборинг! Барибир... тегмайман сизга! —

У жонҳолатда қоринбойнинг қучоғидан чиқишга уриниб куч билан талпинди.

— Ҳозир кўрамиз, хотин бўласанми-йўқми? — Қоринбой, Олтинойга бутун оғирлигини ташлаб, ҳирс билан кўйлагини йиртишга уринди.

Олтиной икки қўллаб унинг кўкрагидан итарди-ю, гимнастикада пишган оёқларини йиғиб, бор кучи билан шофёрнинг қорнига тепди.

Қоринбой: «Ҳм! Улдирдинг-ку, даюс!» деганича, ёнбошига ағдарилиб тушди. Олтиной мушукдай абжирлик билан сакраб ўрnidан турди-да, ўзини машинадан отди. Машина ёйилиб оқаётган жилғада турган экан, уст-боши шалаббо бўлди.

Олтиной, худди қоринбой орқасидан қувиб келаётгандай, шалоп-шалоп сув кечиб, адир томон чопаркан, орқасидан шофёрнинг аллақандай аянчли, аламли овози қулоғига чалинди:

— Ҳой, Олтиной! Сўзимга қулоқ сол, шаддод қиз! Анов қамалган директорнинг улига тегаман, деб умид қилма! Ули-да қамалади, хотини-да қамалади. Менга тегасан!.. Отангга юз бош қўй бераман. Қўлингни совуқ сувга урдирмай, ўтовимнинг тўрига ўтқазиб қўяман. Қуйруқ бериб, қази-қарта бериб боқаман. Ҳой, тўхта, тентак қиз!..

Овоз ўчди, кетма-кет машина мотори гувиллади. Олтиной кўрқиб кетиб, ўзини ўнг қўлдаги қалин жийдазорга урди. Жийдазорнинг орқаси қамишзор эди. Олтиной жийдазор билан қамишзордан ўтгунча қўллари, юзлари шилиниб кетди. Хайрият, қамишзор баланд жарликка бориб тақалар, жарлик тепасида бултур ҳашар йўли билан қурилган янги қўранинг деворлари элас-элас кўзга чалинарди.

Ҳа, мана, яхши баҳона ҳам топилди. Нимага бу аҳволга тушдинг? Юзларингни ким тимдалади, кийимларинг нега шалаббо, деб сўрашса — жавоб тайёр! Билмасдан мана шу сертикон жийдазорга, жийдазордан қамишзорга кириб қолибман дейди. Шундай бўлди-ку ўзиям!

Олтиной қамишзордан ўтиб, баланд жарликка чиққанида, қўрадан берироқда, улкан тош устида хаёлга чўмиб ўтирган одамга кўзи тушди. Яқинроқ бориб қараса — отаси! Қўлидаги узун таёғи билан ер чизиб, ўй ўйлаб ўтирибди. Эҳтимол, Суюн бургутнинг бошига тушган кўргуликдан эзилиб, ўзини қўйишга жой тополмай, юраги қон бўлиб ўтиргандир?! Шўрлик отаси, тили бир ечилиб, кўрқувдан яна қайта дудуғланиб қолган қари отаси!

Олтиной хўрлиги келиб томоғи ғип бўғилди. Дарвеш дудуқ қизини кўриб, каловланб ўрnidан турди.

— Ҳой болам! Не бўлди сенга? Бу аҳволда қайдан келаётирсан?

Олтиной бирдан ўпкаси тўлиб, ўзини отасининг қучоғига отди.

Ҳибсга тушишдан аввал Суюн бургут бир кун ҳам қамоққа бардош қила олмасам керак, деб ўйларди. Йўқ, бошга тушганни кўз кўрар, деганлари рост экан! Авваламбор бошга тушмасин экан, бошга тушгандан кейин дош берар экан, ҳаммасига дош берар экан одам боласи!

Тўғриси, уни қамоқ азоблари эмас, қамалганидан кейин эл орасида тарқалиши муқаррар гаплар кўпроқ эзарди. Бургут билар, у қамалган куниеқ совхозда: «Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди, биз сутдай пок деб юрган директоримизнинг ҳам аҳволи шу экан-да, унинг ҳам миси чиқди-ку, оқ ит, қора ит — бари бир экан-да!» — деган гап тарқалишини Суюн бургут яхши англади. Англагани учун ҳам «Гуноҳим нима, қайси ёзуқларим учун қамашди мени?» — деган ўй жисмоний азоблардан ҳам кўпроқ қийнарди уни!

Дастлабки уч кеча-кундуз Суюн бургутни ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Умрида қамоқ уёқда турсин, қамоқхонанинг ёнидан ҳам ўтмаган одам, уни қамашган жой ҳақиқий ҳибсхонами, бошқаами — бунинг фарқига ҳам боролмади. Бургут ҳибсхона деб ўйлаган жой — ҳеч қачон одам зотини кўрмаган, тор ва зимистон бир ертўла эди. На нур тушадиган тўйнуғи, на ҳаво кирадиган тешиги бор, бу «қамоқхонада» титилиб кетган бир парчагина бўйра, чоклари сўкилиб, пахтаси чиққан увада кўрпа билан оғир чўян қумғондан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Бу замонавий зиндоннинг фақат битта яхши томони бор — у жуда кенг эди.

Суюн бургут дастлабки дақиқаларда худди ногаҳон икки кўзидан баравар айрилган одамдай, деворларни пайпаслаб, ҳар қадамда бир қоқилиб, ертўлани айланиб чиқди, кейин эса (инсон боласи ҳар нарсага кўникар экан!) ертўланинг у бошидан бу бошига бориб келишга ҳам ўрганди. Шу-шу уч кечаю уч кундуз бир зум тўхтамай муттасил юриб чиқди. Ҳатто «Нега қамашди, гуноҳим нима менинг?» деган савол миясига келиши билан ўрнидан сапчиб турарди-ю, яна ертўлани айланишга тушганини ўзи ҳам билмай қоларди!.. Фақат тонг чоғи бир дақиқа, икки дақиқа кўзи илинарди, холос. Шундай пайтларда негадир доим яхши тушлар кўрарди. Бирда Маржонной тандирдан узган иссиқ нонларни шарқираб оққан сойга ташлаб, тутиб еб юрган онлари, бирда тўй ва маъракаларда эр-хотин ўлан айтиб олқиш олгани, яна бирда эса сурон солиб, аросат даврадан улоқни юлиб чиққан дамлари тушига кирарди унинг. Аммо бу тушлар қанчалик ширин бўлса, ўғониб кетган онлари шунчалик аччиқ бўларди. Тўғилибдики, Маржонтов бағрида йилки боқиб, от суриб, не-не айғирларни жиловлаб, ўлан айтиб юрган Суюн бургут шундай пайтларда худди сиртмоққа илинган асов тулпордай ер депсинар, тоқати тоқ бўлиб эшикни тепар, ўзини ерга ташлаб, ертўланинг у бошидан бу бошига ағанар эди.

Ниҳоят, ҳар бири бир йилга татиган уч кечаю уч кундуздан кейин уни илк дафъа терговга чақиришди.

Тун ярмидан ошган бўлса керак, йироқ-йироқларда хўроз-

лар қичиқарар, осмон тўла юлдузлар орасида «темир қозиқ» ярқираб турар, қоқ пешонасида эса бир ҳовучгина ҳулкар митти тилла сирғалардай жимирларди.

Суюн бургут, икки ёнида икки милиционер, катта ҳовлидан ўтиб, рўпарада қоядай қаққайиб турган жимжит бинога яқинлашаркан, иккала милиционерни икки мушт билан ағдариб, девордан сакраб қочсаммикан, деган фикр хаёлида чақмоқдай чақнади. «Епирай, Маржонтов қай томонда? Унг қўлдами, сўл қўлдами? Уни кўрадиган кун ҳам келармикин, эй, Яратган Эгам?»

У ҳозир, бутун вужуди кўпкари пайтидагидай таранг тортиб, қаҳри қайнаб турганида, ёнидаги милиционерларни бир уриб йиқитишга, сўнг бир ҳатлаб девордан ошиб тушишга қурби етишини биларди. Аммо... бундай қилиб бўлмайди, бундай қилса, жазодан қўрқиб қочган, яъни гуноҳига иқроп бўлган бўлади. У эса... гуноҳи нима унинг?

Мана, рўпарада қора кўлагадай қаққайиб турган қора бинога ҳам етиб келишди.

Уни жимжит, нимқоронғи йўлақлардан олиб ўтиб, ёп-ёруғ, улкан хонага олиб киришди.

Суюн бургут хонага кирдию чироқдан беихтиёр кўзи қамашиб, пойгада тўхтади. Кўзини очганда кўрди: деразала-рига қора дарпардалар тутилган, бўм-бўш, шип-шийдам хонанинг тўрида, кўк мовут ёпилган стол орқасида ўша, тинтувга борган ёш, хушсурат, хушбичим прокурор... Шарановский ўтирар, бурчақда эса майин сомонранг сочлари елкасини, юзини қоплаган ёш жувон бошини ёзув машинкасига қўйиб мудраб қолганди.

Суюн бургут дабдурустдан нима қилишини билмай, Шарановский томон бир қадам ташлаган эди, у аллақандай ҳадисираб:

— Яқинлашма! — деб буюрди ва эшик ёнидаги стулга имо қилди. — Ўтир!

Суюн бургут ногаҳон юрагини чангаллаган хўрлик туйғусидан вужудини титроқ босди. Қамалгандан бери ором бермай келаётган, «бу не ҳақорат, бу не хўрлик?» деган ўй миясини яна бурғилади, кейин ўзини сал босиб, стулга оғир чўкди. Шарановский аста ўрнидан турди ва қирмизи гилам тўшалган полни унсиз босиб Суюн бургут томон юрди, бироқ уч-тўрт қадам йироқда тўхтаб, унга узоқ тикилди-да, машинкадан бошини кўтарган ёш жувонга буюрди:

— Ёзишга тайёрлан, Галя!

Жувон, итоаткорлик билан машинкасини тарақлатиб қўйди.

— Хўш, уч кун мириқиб ҳордиқ чиқардинг! «Меҳмонхона» ёқдимми? Дам олиш яхши ўтдимми? — деб пичинг қилди.

Суюн бургутнинг хаёлидан «жуда яхши жой экан, бирга ётсак бўларди», деган гап ўтди. У шундай деб киноя қилгиси ҳам келди-ю, бу хушқад, аммо сўхтаси совуқ билан пачакилашиб ўтиришни истамасди.

— Ҳа, оғизларига талқон солиб олдиларми, гунг бўп қолди-

лар? — овозини кўтарди Шарановский. — Жағингни оч! Бу уч кун ичида тунов кунги гаплар устида ўйладингми, йўқми?

— Ўйладим, — деди Бургут истар-истамас.

— Хўш?

— Ўшанда нима деган бўлсам — шу! Ҳаммаси тухмат!

— Шунақами? — асабий кулди Шарановский. — Бундан чиқди, меҳмонхона ёқиб қопти-да! Ёқиб қолган бўлса, тоабат қолдирайлик ўша жойда!

Суюн бургут жавоб бермади. Ертўладан совқотиб, дағ-дағ титраб чиққан одам, тирноқларидан сочларигача исёнга айланиб, вужудидан гўё ўт чиқа бошлади. Чамаси, буни сезган Шарановский нима дейишини ўйлаб, стол атрофини бир неча марта айланиб чиқди. Ниҳоят, Галяга қарамай, «ёз» деб буюрди-да, Бургутга юзланди:

— Мен умримда сен ўзбеклардай қайсар халқни кўрмаганман. Хўкиз бўп кетинглар-э!

Суюн бургут кескин бурилиб қаради:

— Агар прокурор бўлмоқ тугул... генерал бўлсанг ҳам ҳақорат қилма, Шарановский!

Шарановский, гўё Бургутнинг гапини эшитмагандай, аввалги алпозда давом этди:

— Аммо бу қайсарликдан зиғирча фойда йўқ сенга. Ўзингга жабр қиляпсан, холос! Минг ўжарлик қилма, қилган қилмишларингни инкор этолмайсан. Ҳамма фактлар бор бизда!

— Бор бўлса кўрсатинг!

— Вақти келади — кўрасан!

— Нимани кўраман?

— Шуни кўрасанки... Сен бу ерда қайсарлик қиляпсан, ҳолбуки... ҳомийинг аллақачон тан олди!

Суюн бургут кўзлари чақнаб:

— Қайси ҳомийим? — деб сўради. — Нимани тан олади?

Шарановский яна заҳархандалик билан лабини ҳимарди:

— Ўтир, ўзингни гўлликка солавермай! Мен ўша, сендан уч юз минг пора олиб, совхозга директор қилган вилоят котибини айтяпман!

Суюн бургут ўзини қанчалик босишга уринмасин, ногаҳон «Бўҳтон!» деб қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Ҳаммаси тухмат бунинг! Йўқ нарсани қандай тан олади у одам?

Шарановский, аксинча, кулумсиради.

— Йўқ эмиш, бор эканки тан олди у одам! — деди кутилмаган босиқлик билан. — Хотиржам бўл, йигит. Ҳаммаси маълум бизга! Порани қаерда бергансан, кимлар кўрган, ҳатто неча сўмликлар бўлган — ҳаммасини миридан-сиригача биламиз! Яна айтаман: иқрор бўлиб қўяқол ҳали ҳам бўлса!

«Ё, Парвардигор! Нима деяпти — раҳм-шафқат деганнинг кўчасидан ҳам ўтмаган бу аблаҳ? Нима қилмоқчи у? Нияти нима макорнинг? Пора бермоқ тугул, пора нималигини билмаган бир авом эканимга ўзинг шоҳидсан-ку, Яратган Эгам? Эл «бир сув балосидан қўрқ, бир ўт балосидан, бир тухмат балосидан»,

деб бекор айтмаган экан! Аммо, тухматдан ниятлари нима бу жаллодларнинг? Ҳаммани бадном қилиб, ҳибсда чиритиб юборишми, ё бошқа ёвуз муддаолари борми?

— Яхши! Бугунги терговни шу билан тугатамиз! Бу ёғини ёзмасанг ҳам бўлади, Галя, — Шарановский юришдан тўхтаб, кўм-кўк кўзларини Бургутга қадади:

— Охирги марта сўраяпман: гапингдан қайтмайсан?

— Қайтмайман!

— Кўрамиз ҳали: қайтасанми, қайтмайсанми? — Шарановский шитоб билан одимлаб бориб, стол чеккасидаги тугмачани босди. Дарҳол мультфильмлардаги қўғирчоқ солдатлардай, остонада бояги иккита милиция кўринди.

— Маҳбусни ўн олтинчи хонага элиб қўйинглар!

— Тушунарли, ўртоқ прокурор!

Суюн бургут, икки ёнида икки милиционер, ҳозиргина ўтишгани тор, ғира-шира йўлакка чиқди. Чиқиши билан — йўлакнинг нариги бошида, ўзи каби икки милиционер қуршовида унга томон келаётган бир маҳбусга кўзи тушди. Шу заҳотиёқ милиционерлардан бири унга:

— Юзингни деворга бур! — деб ўшқирди ва елкасидан ушлаб уни деворга қаратиб қўйди.

Бир дақиқадан кейин гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, маҳбус милиционерлар қуршовида унинг ёнидан ўтиб кетди.

Суюн бургут, гарчи милиционерлар уни деворга тираб туришган бўлсалар-да, маҳбусни кўз қири билан кўриб қолди, кўриб қолди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Азбаройи озиб, эти устихонига ёпишиб, эғнидаги кийими хомага осилгандай осилиб қолган бу одам... ўша, Шарановский айтган, Бургутдан гўё уч юз минг сўм пора олган... собиқ вилоят котиби Нажмиддинов эди!

Нажмиддинов уни кўрдими, кўрса танидимми-йўқми, Суюн бургут бунди билолмай қолди: маҳбус милиционерлар қуршовида ёнидан ўтиб, ҳозиргина у чиққан хонага кириб кетди. Суюн бургут фақат бир нарсани англади: Нажмиддинов шўнчалик хор, шунчалик ночор-нотавон эдики, у олмаган нарсасини олдим деганига шубҳа қилмаса ҳам бўларди.

Суюн бургут, кўзига ҳеч нарса кўринмай, текис ерда қоқиниб-суқиниб борарди. Бу сафар уни боя нимаси биландир унга қора калхатни эслатган мудҳиш қора бинонинг ўзида олиб қолишди. Бургут ҳамон тасодифий учрашувдан карахт, фақат хонага киргандагина, тўғрироғи, ичкарига кириши билан: «Э-э, хуш кептилар, азиз меҳмон!» деган жўр қийқириқлардан ўзига келди.

Катта бўлмаса ҳам, ҳарқалай, икки қаватли иккита темир каравот қўйилган, эски наMAT тўшалган бу хонани... ажабо, Суюн бургут уч кеча-кундуз ётган ертўла олдида жаннатнинг ўзгинаси деса бўларди!

Ерга тўшалган наMAT устида бир-биридан забардаст уч йигит чордона қуриб, карта ўйнаб ўтиришар, ўртада кир-чир рўмолчада бир даста пул уюлиб ётарди. Йигитлардан бири, белигача

яланғоч, киндигидан кўкрагигача бир эмас, бир неча жононлар сурати солинган 30-35 ёшлардаги шопмўйлов одам, моҳирона терилган фишдай текис, оппоқ тишларини ярқиратиб:

— Муллажирингдан борми, оғайни? — деб сўради. — Бўлса ўтир. Ҳурмат-эҳтиром билан аъзо қиламиз даврамызга!

Суюн бургут унинг гапига жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, мўйловнинг ўнг томонида ўтирган, бўйи пақанароқ, аммо ўзи йўғон, миқти йигит (бўрсиқнинг ўзгинаси, хаёлидан ўтди Бургутнинг) тамакидан сарғайиб кетган чиройли мўйловчасини ғалати қимирлатиб:

— Қизиксан-а, Левон, — деб кулди. — Уст-бошларига бир қараб қўй, акамларни! Бошидаги бўрки билан оёғидаги хром этигининг ўзи ўн минг туради. Қойил! Утиринг, ака! Қиттай-қиттай қилиб, ўзингизга келиб олинг, акажон! Кейин қўшиласиз даврага!

Суюн бургут яна жавоб беришга улгурмади. Учинчи қиморбоз: қош-кўзлари сурма тортилгандай қоп-қора, лабларига қизил бўёқ сурилган, хипчабел нозик йигитча Суюн бургутга қараб кўзларини сузди-да, Бўрсиққа юзланиб:

— Сира кўполлигинг қолмади-қолмади-да, Бўрсиқ! — деб жеркинди. — Яхши мезбон меҳмонни шундай қарши оладими, даюс! Аввал бундоқ ҳол-аҳвол сўрайди. Исм-шарифларини, касб-корини, насл-насабини суриштириб, танишади-билишади... Ана ундан кейин муллажирингдан гап очади, Бўрсиқ!

— Оғзингни юм, маликаи айёр! — ўшқирди Бўрсиқ. — Нима бало, бир қарашдаёқ ошиқу беқарор бўп қолдингми бу гўрсўхтага, ҳез?

Маликаи айёр Бўрсиқнинг гапига пинагини ҳам бузмай, Суюн бургутга қараб, бўялган кўзларини сузди:

— Келинг, ёнимга ўтиринг, жоним, бирга олишамиз пулга тўймас бу каллакесарлар билан!

Суюн бургут кутилмаган бу манзиратдан аранг ҳушини йиғиб:

— Мени кечиринглар, йигитлар! — деди мулоимлик билан. — Гапимга ишонинглар, ўтиришгаям, туришгаям мадорим йўқ. Жойимни кўрсатсаларинг, бирпас чўзилиб олсам...

Бўрсиқ Маликаи айёрга қараб ўдағайлади:

— Етим кўзини асрасанг оғзи бурнинг оғзи бурнинг мой бўлур, етим болани асрасанг оғзи бурнинг қон бўлур... Бу нонкўрни меҳмон-меҳмон, деб азизлайвериб бошимизга чиқариб олмайлик тагин. Ҳей, буюққа қаранг, акаси! Бу сим каравотларни ё зўр олади, ё зар! — деди у устара билан қиртишланган тақир бошини силаб. — Сиздақа мулла мирқуруқ гадолар эса... ана! — Бўрсиқ эшик ёнидаги каравотнинг тагига ишора қилди. — Ана ўша жойда ётадилар, тўғрими, Левон?

Левон бир-бирига тутшиб кетган мўйловсимон қалин қошларини учириб, таҳдид билан пўнғиллади:

— Ҳайронман! Бу хона гадолар эмас, пулдорлар хонаси эканини билишарди-ку каллаварам прокурорлар! Нега киритишди экан бу ялангоёқни?!

Суюн бургут индамай ўнг қўлдаги икки қаватли темир каравотга ўтди, этигини ечгиси келмай кир-чир чойшаб ёпилган кўрпанинг оёқ томонини сал буклаб қўйди-да, бир сакрашда юқори қаватга чиқиб олди.

Пастдан аввал ҳайратомуз ҳуштак эшитилди, кейин Бўрсиқнинг:

— Ҳо-о, ўйин кўрсатяптилар-ку, акамлар! — деган овози келди. — Ҳой, сурбет! Ҳибсхона хўжайини Левон шернинг жойи бу! Уйнашмагин арбоб билан, арбоб улар ҳар боб билан, деганлар-а?

— Майли, қўявер, — деди Левон тантилик билан. — Бирпас дам олсин. Ҳисоб-китобни кейин қиламиз.

— Қойил! Шер деса дегудек, жа-а, танти йигитсан-а, Левон! — хитоб қилди Маликаи айёр.

— Хўш, қани, банкага урадиган мард борми? — деди Левон, чамаси, Маликаи айёрнинг мақтовидан ийиб.

— Банкага урадиган мард мана биз бўламиз-да, Левоншер.

— Фирромлик қилма! — хириллади Бўрсиқ. — Банкани уришга яна бир қўл керак.

— Қайта созла, картани!

Шундан кейин овозлар аллақандай пасайиб, сирли шивир-шивирга ўтди:

— Пули бор-йўғини билмадим-у, аммо пўстини билан қалпоғи зўр экан, акамларнинг!

— Пўстинига кўз олайтирма! Кўзингни ўйиб оламан!

— Кимга тегсаям, барибир ўзим ютиб оламан қиморда!

— Кўрамиз!

— Этигини аканг қарағай оламан!

— Майли! Менинг тақир бошимга қундуз телпагиям бўлаверади!

— Ажабо, ақлинг етмадими, каллаварам! Лаш-лушини атайин бизга қолдиришган!..

— Яна битта карта берайми ё бас қиласанми?

— Бер!

— Куясан!

— Куйсам мен куяман, ишинг нима сенинг, ҳез?

«Кимларнинг ичига тушиб қолдим? Қанақа қашқирларнинг орасига олиб келиб ташлашди мени? Нима мақсадда бунақа қилишди?»

Суюн бургут шунчалик ҳолдан тойган эдики, бошим ёстиққа тегмасданок қотиб қоларман, деб ўйлаган эди, бўлмади. Бир-бирдан беҳаловат, бир-бирдан совуқ, ваҳимали ўйлар яна хаёлини занжирбанд этди. «Йўқ, у ҳеч нарсадан тоймайдиган бу каллакесарлардан, қиморга хотинларини ҳам тикишдан тоймайдиган бу шақоллардан кўрқаётгани йўқ. Бир йигитга бир ўлим! Аммо... аммо нега уни бу кўйларга солишяпти? Уни эгиб олишга кўзлари етмагандан кейин бу каллакесарларга рўбарў қилишяптими? Улардан фойдаланиб тақаётган айблари, иғвою бўҳтонларига иқрор қилдиришмоқчими?..»

Қаердадир қулоғига чалинган эди Бургутнинг: гўё Шарановс-

кийга ўхшаган нопок терговчилар ўжар маҳбусларни — тақилган айбларни бўйнига олмайдиган, изнларига юрмайдиган қайсарларни мана шундай қаллобу қиморбозлар, туққан онасини ҳам аямайдиган каллакесарлар, умрлари ўғирлигу фаҳшбозлик билан ўтадиган муттаҳамларнинг орасига ташлармиш. Дунёга келмасдан турибоқ тубанлик ва хунхўрликни касб этган йиртқичлар эса ҳар қандай одамнинг иродасини букиб, бир неча кундаёқ мусичадай қилиб, ноҳалол терговчиларнинг оёқлари остига ташлармиш!..

Суюн бургут бу мудҳиш миш-мишларга бирда ишонса, бирда ишонмай юрарди. Мана энди ишонса бўлади. Майли, бошга тушгани кўз кўрар. Йигит кишининг бошига нелар келиб, нелар кетмас, дейдилар. Суюн бургут ҳам бошга тушганини кўрар. Ким билсин, балки одамлар олдида гуноҳкор бўлмаса-да Парвардигор олдида гуноҳкордир? Эҳтимол, ўзи билмаган, ўзи ҳам сезмаган гуноҳлари бордир унинг?..

Ешлик — бебошлик экан. Ешлик чоғларида Суюн бургут у дунёни гоҳ ўйлаб, гоҳ ўйламай, Оллоҳ таолога бирда ишонса, бирда ишонмай куфрони неъматга йўл қўйган чоғлари ҳам бўлган эди, мана, энди дил-дилдан ишонди! Рости, эски шубҳалар, «қудратли Эгам нечун мени бу кўйларга солди, қайси гуноҳлари учун бу уқубатларга гирифтор этди?» деган хаёллар ҳам бот-бот кўнглида ғимирлаб қоларди. Лекин сал ўзига келгач, бу шубҳаларни дарҳол хаёлидан қувиб, яна кўкка тавалло қила бошларди. Шунда ёшлигида марҳум отаси қанча насиҳат қилмасин, ундан намоз ўқишни ўрганмагани эсига тушиб, афсус чекарди. «Агар раҳматли падарининг насиҳатига кирганида ҳозир бу фарзни бажо келтириб, юрагини каламушдай кемираётган тизгинсиз ғам-андуҳларни бир лаҳзага бўлса-да хаёлидан чиқарармиди? Андуҳ тўла нотинч дили таскину тасалли топмасмиди? — деб ўйлади у. Аммо сал ўтмай афсус-надоматлардан яна исёнкор саволларга кўчганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Ахир бу қандай ҳокимиятки, қўл остидаги энг беғубор одамларни, ёмонлик, қаллоблик, тулкилик, шумлик нималигини билмаган, гўдакдай пок фарзандларини бу ҳаромхўр қузғунлар ҳукмига ташлаб қўйса? Ҳалол инсонлар дўзах азобига ташланса-ю, бу адолатсизликдан осмон ағдарилиб ерга тушмаса!..

Суюн бургут бу ўйлар гирдобида қанча қоврилмасин, чарчоқ ўз ишини қилди. У ғафлат уйқусига кетган экан, бир маҳал кимдир этигини тортаётганини сезиб, уйғониб кетди. Хона ҳамон кундузгидек ёп-ёруғ. Боя ерда карта ўйнаб ўтирган каллакесарлар Суюн бургут ётган каравотни ўраб олган, шоп мўйлов Левоншер жон-жаҳди билан унинг этигини тортар, Бўрсиқ билан Маликаи айёр кўзлари ёниб, унинг бу ишини кузатиб туришарди.

Суюн бургут бир силтаниб оёғини Левоннинг қўлидан тортиб чиқарди-да, каравотга чўккалаб олди.

— Нима қилапсан, оғайни?

Левон ўз кучига ишонган одамларга хос беписанд совуққонлик билан:

— Этикни еч! — деб маслаҳат берди. — Каминадан бошқага муносиб эмас бунақа этик!

Суюн бургут юрак уришини босишга уриниб:

— Ечмасам-чи? — деб сўради.

— Ечмасанг, иккала оёғингни қўшиб шартта кесиб оламан! — Левоншер шундай деб қўлини қўйнига тикди-ю, ярим газ келадиган пичоқ суғуриб олди. — Ким билан ўйнашяпсан, овсар? Еч дедим — еч этикни!

Суюн бургут билакларига чўяндай бир нарса қуйилиб келганини сезиб, темир каравот қирраларини маҳкам чангаллаб олди. Вужудини эса қандайдир ўзгача, фақат даврадаги улоқни рақиблари қўлидан узиб чиққан пайтлардагина қувонч аралаш шафқатсиз шиддатли бир туйғу қамраб олди, хаёлидан эса: «Улсам шу бугун, шу каллакесарлар қўлида ўлиб қўяқолай!» деган бир фикр қуюндай чарх уриб ўтдию бор кучини йиғиб, пичоқ ўқталганича совуқ ишшайиб яқинлашаётган Левоннинг пешонасига тепди.

Тепкиси Левоннинг пешонасига эмас, оғзига тўғри келди чоғи, унинг моҳирона терилган фиштдай текис тишлари қарсиллаб кетдию яраланган айиқдай бўкирганича эшик олдидаги ҳожат учун қўйилган чўян идиш устига йиқилди.

— Хўжайинни ўлдирдинг-ку, аблаҳ! — хириллади Бўрсиқ. У орқага югуриб ўтиб, «хап сеними?» деганча Бургутнинг бошига бир мушт туширди. Бўрсиқнинг қўли чўяндай оғир эди. Телпаги бошидан учиб кетган Бургут, бир силтаниб, эгнидаги пўстиндан «озод» бўлди-да, сакраб ерга тушди. Икки каллакесар, худди ҳужумга шайланган икки қоплондай, қадларини сал эгиб, рўпарасида муштарини тугиб туришар, иккиси ҳам кўзлари қисилган, вужудлари қалтирар, важоҳатларидан одам қўрққулик эди.

Левон эса ҳамон пойгакда бўкириб, кавказча сўкиниб ётарди.

Суюн бургут ҳам қаддини эгиб, олишишга шайланди. Вужудини ларзага солган бояги ғазаб, тўғрироғи, фақат Маржонтовда бериладиган улоқларда ёки полвонлар билан беллашган чоғларидагина уйғонадиган бир шиддат юрагини боягидан ҳам жўшқин бир завққа тўлдирган, гўё рўпарасида Бўрсиқ билан Маликаи айёр эмас, Шарановский билан Миржалолов деган анов муттаҳам турар, уларни янчиб ташлашга тайёр эди.

Суюн бургут билар, агар рақибининг бошини ўнг қўлтиғига ола олса бас, ҳар қандай полвон, полвон у ёқда турсин, туяни ҳам йиқитар эди. Ҳозир шуни эслаб, Бўрсиқнинг бўйнидан олишга шайланди. Бўрсиқ, гўё буни сезгандай, Левонга ўхшаб қўйнидан шартта пичоқ суғурди.

— Яқинлашма, даюс! Нақ ичак-чавоғингни ағдариб, телпагинг ўрнига салла қиламан! — у шундай деб, тўсатдан ғалати ишвлар қила бошлаган Маликаи айёрга юзланди:

— Оёғидан ол, ҳез, оёғидан!

Бўрсиқ гапни тугата олмади. Суюн бургут бир тепиб, унинг қўлидаги пичоқни учириб юбордию бир ҳамла билан бўйинини ўнг қўли билан қисиб олди. Бўрсиқ, гўё боши сиртмоққа илинган

асов тулпордай тапир-тупир қилиб, Суюн бургутни чалиб йиқитишга уриниб кўрди. Лекин Бургут Маржонтовда ўтадиган курашлардагидек, юраги мислсиз бир шавққа, йигитлик ғурурига тўлиб, «Ҳаҳ!» деб бақирди-да, ҳамон зўр бериб типирлаётган Бўрсиқни гурсиллатиб ерга ағдарди.

Юмалаб бориб каравот тагига кириб кетган Бўрсиқ аллақандай йиғламсираб:

— Буйнимни уздинг-ку, даюс! — деб хириллади. Унинг нидоси Левоннинг зорли инграшига қўшилиб, хона аччиқ фарёдга тўлди.

Суюн Бургут Бўрсиқ билан олишаман деб Маликаи Айёр эсидан чиққан экан, бир маврид унинг: «Э, қойил!» деб хириглаб кулганини эшитиб, ялт этиб қаради. Маликаи Айёр бурчакка тикилиб олган, у сурма қўйилган кўзларини сузиб, бўялган лабларини ҳимариб, шодон ишшайиб турарди.

— Қойил! — такрорлади у, кўзини ҳамон ишва билан сузиб, — аммо ўзлари ҳам йигитмисан йигит эканлар-да, — Маликаи айёр қошларини ноз билан учириб, гўё рақсга тушмоқчи бўлгандай қўлларини ўйнатиб қилпанглади:

— Биз таслим! Шу бугундан бошлаб ҳам қалбан, ҳам жисман шайдоингиз бўлдик, жонидан! Аммо йигитмисан йигит экансиз, укаси ўргилсин!

Суюн бургут ижирғаниб тескари бурилди. Хаёлидан эса, «Нима бало, чиндан ҳам анавинақа... ҳезларданми бу?» деган фикр ўтди.

Шу пайт, йўлакда гурс-гурс оёқ товушлари, ғала-ғовур овозлар эшитилиб, занглаб кетган темир эшик ғичирлаб очилди. Хонага бир йўла икки милиционер кириб келди.

— Хўш, нима тўполон бу? Нима қилиняпти бу ерда?

Бўрсиқ бўғилиб-бўғилиб сўкинди. Левоншер инграб ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, яна шилқ этиб йиқилди.

Ҳибсхонага биринчи бўлиб кирган кексароқ милиционер, ковоғини уйиб Суюн бургутга қаради:

— Сенинг ишингми бу, Бургут?

Маликаи айёр битта-битта терилган қошларини ишва билан чимириб, кулди:

— Иш эмас, моҳирона ўйин бу! Жаноб миршаб, цирк, театр! Қойилман бу акажонимга! Отнинг калласидек юраги бор экан аммо! Юрагига мафтунман акажонимнинг!

— Сен ҳез... сен ҳезалакдан ҳеч ким гап сўраётгани йўқ! — кекса милиционер уни жеркиб ташлаб, Суюн бургутга юзланди:

— Кап-катта одам, кимсан... Маржонтов совхозининг директори... Нима бало, одам ўлдиргани келдингми бу ерга?

Суюн бургутнинг қалбида ҳамон жўш урган завқ илгариги исёнкор туйғу билан алмашди.

— Бир бўҳтон етмовди, иккинчисини бошламоқчимисиз? — бўғилиб деди у ва оёқ остида ярқираб ётган иккита пичоқни кўрсатди: — Аввал сўраб-суриштиринг — бу пичоқлар кимники? Ким қамоқхонада ётган каллакесарлар қўлига пичоқ бериб қўйди? Мақсадларинг нима? Бўҳтонга учраган ҳалол инсонларни

буколмагандан кейин уларни мана шу ифлос қиморбозлар ёрдамида тиз чўктиришми ниятларинг? Мени бу қиморбоз кисавурлар орасига ташлашга ким рухсат берди сизларга? Инсоф борми сизларда?

Маликаи айёр хайратдан дик-дик сакраб, хушнуд қийқирди:

— Яшанг! Мана шунақа гап билан ғажиб ташланг бу жаллодларни! Садағангиз бўлай, сиздай хўроз йигитнинг! — у беҳаё ҳаракатлар қилиб шундай қилпангладики, эшикда турган ёш милиционер беихтиёр кулиб юборди, мўйсафид эса муштани тугиб, айёрга таҳдид қилди:

— Ертўлани соғиниб қопсан-да, ҳез? Чакагингни тий, аҳмоқ, бўлмаса бир ўзингни зиндонга тиқиб қўяман!

— Худо хайрингизни берсин, дўзахга тиқсангиз ҳам шу акажоним билан бирга тиқинг, жон гражданин милиционер!

Кекса милиционер унга жавоб бермай Суюн бургутга:

— Ўғриси зўр келса, қози муттаҳам бўлур... — деди. — Оғзингдан чиққан гапларни қара! Уят сенга, Бургут, уят. Қани олдимга туш, Суюн!

Суюн бургут ерда ётган пўстинини елкасига ташлаб, қалпоғини бошига қўндирди-да, индамай эшик томон юрди. Йўлакка чиққанида орқадан Маликаи айёрнинг ингичка, зорли овози эшитилди:

— Каминани ҳам опкетинглар. Гўрда бўлсаям шу акажоним билан бирга ётай, жаноб миршаблар!

XIV

Дунёда мавҳумликдан ёмон нарса йўқ экан. Маржоной бун мана энди бошини юз эшикка уриб, эри тўғрисида бировдан бир оғиз аниқ гап эшитолмаганидан кейин билди. Боз устига, қишлоқда Суюн бургут «Маржонтов» совхозига бошлиқ бўлиш учун хўжайинларга катта пора берган экан, деган миш-мишлар тарқади. Чамаси, бу гапни Мансур мешнинг ўзи ва ҳамон отдан тушса ҳам эгардан тушмай юрган югурдаклари тарқатишди. Эри Мансур мешнинг ўрнини эгаллагандан кейин Маржоной билан саломлашмайдиган бўлган собиқ директорнинг бу малайлари энди ҳар сафар тўхтатиб салом берадиган одат чиқаришди, «бай-бай-бай, ёмон бўпти-да бургутга!» дея ҳамдардлик билдиришадиган, тасалли берадиган бўлишди. Аммо улар Маржонойдан кўнгил сўраш учун эмас, билъакс, дилини хуфтон қилиш ниятида шундай қилаётганлари кинояларидану гапларининг сохталикларидан шундоқ кўриниб турарди. Ахир, Суюн бургутнинг қамалганидан улар хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Бургут ҳибсга олинган куннинг эртасигаёқ унинг ўрнига келган Мансур мешнинг жияни Суюн бургут ҳайдаб юборган бу югурдакларнинг аксарини аввалги лавозимларига қайтарди, улар яна собиқ директорнинг «шахсий чойхонаси»да елиб-югуриб, дастурхонида пашша бўлиб олишди.

Шу-шу, Маржонойнинг кўзига олам тор кўриниб, уйдан чиқишга ҳам ийманадиган, гўё эри эл-юрт олдида чиндан ҳам

катта гуноҳ қилгандай, одамлардан ҳайқадиган, ҳеч кимни, ҳатто таниш-билишларни ҳам кўргиси келмайдиган, уларнинг таскину тасаллиларини ҳам эшитишни истамайдиган бўп қолди. Рост, ёмонлар бор жойда яхшилар ҳам бўлар экан. Чин юракдан куйиниб гапирувчилар ҳам оз эмас эди. Лекин, барибир, кўнгил бир синса ёмон экан, гўё дарз кетган кўзадек, ўрнига келтириш қийин экан уни! Ким билсин, эҳтимол эрининг боши узра айланган қора булутлар тарқаса яна ҳеч нарса кўрмагандай бўп кетар. Аммо ҳозир... бор кучи икки кўзига етадиган, сал нарсагаёқ ўзини тутолмай, ўксийдиган бўп қолди. Яхшиям, момоси билан Ветеран бобоси кеп қолган экан. Бибисора момо, гарчи, қизи билан набирасининг ҳолини кўриб, ич-ичидан эзилса ҳам кўпни кўрган кампир, Маржонийни ёнига ўтказиб қўйиб, бот-бот койирди. «Сабр қил, болам, сабр таги сариқ олтин» деганлар, ҳаммаси яхши бўп кетади, ҳақиқат эгилса эгилади, бироқ синмайди, ҳали кўрасан, бўтам, бугун қувониб юрган душманларинг юзи шувит бўлади, бугун куйинган дўстларининг боши осмонга етади, сабр қил, қизим!» — деб тинимсиз насиҳат қиларди. Лекин бардошли момонинг бу насиҳатлари Маржонийни кўп ҳам овута олмас, балъакс, кўнглидаги ярани баттар тирнар, она-боланинг дардлашуви ҳар сафар кўз ёши билан тугарди, холос. Бу ҳам етмагандай, Ветеран бобоси шаҳарга бориб прокурорлар билан учрашиб қайтганидан кейин юраги ёмон бўлиб, тўшакка ётиб қолди...

Авваламбор, бандасининг бошига иш тушмасин экан, иш тушса, бир-бирини судраб келаверар экан!.. Ветеран бува бир ҳафта гоҳ нари қараб, гоҳ бери қараб дегандай, уларни жуда қаттиқ шоширди. Яхшиям дўхтирлари жуда тажрибали кекса одам эди, чолнинг бошидан кетмай, бир ҳафта деганда уни «бери қаратиб» берди.

Эри билан бувасининг ташвишлари етмагандек, Лочин ҳам Маржонийни кўп қийнади. Йўқ, у кучи фақат икки кўзига етган онасидек, йиғлаб сиқтамади. Маржонийга ўхшаб, ўзини ҳар томонга урмади. Ургиси келган тақдирда ҳам, ҳали ёш, қаёққа ҳам борарди, кимга арз қиларди? Бироқ, отаси қамалдию гунг бўлди-қолди!..

На энаси, на момосига дарди-дунёсини айтиб ёрилар, на уларнинг панду насиҳатларига қулоқ соларди! Тўғрироғи, қулоқ соляптими, йўқми, агар қулоқ солаётган бўлса, уларнинг гапларига розими, рози эмасми — ҳеч нарсани билиб бўлмас эди. У бобоси билан момосининг панду насиҳатларини, Маржонийнинг илтижоларини жимгина эшитарди-ю, лом-мим демасдан ўрнидан туриб кетаверарди. Узиям, сал кундаёқ кўзлари ичига ботиб, ранги сомондек сарғайиб, оғайниси Салим қилтириқдан бешбаттар озиб кетди! Яхшиям, шу оғайнисию анов... умрлари узоқ бўлсин, икки қизалоқ — Олтиной билан Кумушбиби бор экан! Шулар келгандагина Лочинга хиёл жон киради, гунг ҳолатдан чиқиб, гапга қулоқ соладиган бўлади. Улар бирдан Лочиннинг хонасига яшириниб олиб, сирли режалар тузишади, чама-си, юқори ташкилотларга хатлар ёзишади, бирдан қаёққадир

гумдон бўлишиб, тонготар қайтишади. Кейинги пайтларда ота ташвишига яна бир ташвиш қўшилди: ҳукумат «Қалдирғоч»ни тортиб олармиш деган гап тарқадию тўрталови (илоё Оллоҳ қўллағай уларни!) кечаю кундуз бирга бўп қолишди. Гўё ҳукуматнинг қўли етмайдиган жой бордек, «Қалдирғоч»ни қайгадир обориб яшириб келишди, сўнг бу ишларидан ҳам кўнгиллари тўлмай, Олтинойни тоққа, Дарвеш дудуққа юборишди.

«Қалдирғоч» атрофида гап айланиб қолгандан бери Маржоной Миржалоловнинг айтганларини кўп эслайдиган бўлди. Эслаши билан ўшанда бу сўхтаси совуқ одамнинг таклифини рад этиб тўғри қилдимми, йўқми, деган ўй кечаю кундуз миясидан чиқмай, оромини йўқотди.

Рад этгани ҳам майли, бу гапни Ветеран бувасига айтиб нима қиларди? Буваси бу гапни эшитиб, қони қайнаб кетдию эртасига ёқ шаҳарга отланиб, чамаси, ишни бешбаттар чалкаштириб келди.

Ундан кўра Маржоной ўшанда Миржалоловга: «Майли, оғажон, бир ўйлаб кўрай, қариндош-уруғларим билан бир маслаҳатлашиб олай, бир-икки кун муҳлат беринг менга, оғажон!» деб қўяқолса бўлмасмиди?..

Бироқ ундай деса... сўраган пулинг кафанлигинга буюргай Миржалолов ўн минг, йигирма минг эмас, эллик минг деди-я, уялмай-нетмай. Бу пулни эшитган одам эси чиқмай бўлармиди? Бироқ кейин ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Миржалолов айтгандай бу ёқда «Қалдирғоч» ҳам бор экан. Уни ўттиз мингга олишса, қолган йигирма мингини қолган-қутган қўй-пўйларни, сигир-пигирини сотиб, қолаверса, қариндош-уруғларидан қарз кўтариб бўлса ҳам, тўпласа бўлар эди-ку! Рост, бу гапни Лочинга қандай айтади? Бунини Маржоной ўзи ҳам билмайди! Бироқ, наҳот тулпорини отасидан афзал кўрса Лочин? Наҳот тушунмаса? Йўқ, тушунади! Отаси учун битта эмас, мингга «Қалдирғоч»дан ҳам воз кечади ўғли! Ахир отаси бу бўҳтонлардан соқит бўлиб, қамоқдан чиқса... бунақа тулпорлардан битта эмас, ўнтасини олиб беради ўғлига! Отаси мол-дунё у ёқда турсин, жонини ҳам аямайди-ку Лочиндан?

Маржоной, ўйлай-ўйлай, ахийри ўғлига кўнглини очишга аҳд қилди. Бироқ ўғлига ёрилиб, унинг розилигини олишдан аввал Миржалоловга учрашмасдан илож йўқ. Ким билсин, бургага тузоқ қўйишга қодир бу одамга инонса бўладими ё унинг айтганлари шунчаки бир илмоқми? Айниқса, Ветеран буваси бориб келгандан кейин... нима гап бўляпти у ёқда? Ўз сўзларида туриптими улар ё айниб қолишдими?

Маржоной кечаси шуларни ўйлаб, мижжа қоқмай тонг отирди. Эрталаб, ўғлига бувасининг эски «Волга»сида шаҳарга обориб келишини илтимос қилди.

— Авваламбор, отангдан хабар олайлик, бугун овқат оладиган кун, у-бу бериб келайлик, қолаверса, анов прокурорларга яна бир учрашсам, дейман, ўғлим, — деди Маржоной.

Лочин онасининг гапини ёқтирмай:

— Тунов куни учрашиб, қон бўп чиққанингиз озми? — деди

кўрслик билан. — Яна нима гапингиз бор у ифлосларга айтдиган?

— Энди... ётиб қолгунча, отиб қол, дейдилар. Туяга «чуҳ» деган ҳам мадад, болам.

— Сиздан кейин бувамлар бориб, қай аҳволда қайтдилар? Аранг опқолдик бир ўлимдан. Сабоқ бўлмапти-да бу? — Лочин шундай деб ўдағайлади-ю, Маржонойнинг лаблари пирпираб уча бошлаганини кўриб, сал юмшади:

— Отамдан хабар оламан десангиз, майли, эна! Бироқ анов... прокурор-прокурор деганларингизни қўйинг! Бас! Шунча ҳақоратлаганлари ҳам етар! Кеча Ветеран бувамлар айтдилар, Московга бораман, дедилар, ҳақиқатни ўша ёқдан қидираман, дедилар. Агар рози бўлсангиз мен ҳам бирга бориб келардим, энажон!

Маржоной алам билан бошини сараклатди.

— Московидан ҳам ўрғилай! Москов-Москов деймиз-у, ҳамма бало ўша томондан келяпгани билан ишимиз йўқ! — деди у ва ўғлининг отасиникига жуда-жуда ўхшаб кетадиган шиддатли, қайсар нигоҳидан нигоҳини олиб қочди:

— Майли, болам, бобонг билан яна бир маслаҳатлашиб кўрайлик. Борсанг бориб келарсан. Ишқилиб, бугун мени шаҳарга обориб келақол, ўғлим.

Лочин ниманидир ўйлаб, пешонасини ишқади.

— Эртага қилсак-чи шу ишни, эна?

— Нега? Бугунги ишни эртага қолдирма, дейдилар-ку болажоним.

— Чунки бугун... Олтинойни кутяпмиз. Тоққа кетган. Кеча келиши керак эди, келмади. Биласиз-ку, «Қалдирғоч»ни бу ерда асраб бўлмади, эна.

Маржоной бошини қуйироқ эгди. У эндигина, «Қалдирғоч» деганда ўғлининг овози алам аралаш аллақандай чексиз бир меҳр билан янграб кетганини эшитганидагина, боя ўйлаган ўларини унга айтиш қанчалар қийин бўлишини англади, англади-ю: «Отаси-чи? Отасининг қисмати нима бўлади, бу аҳволда?» — деган ўй юрагини ўқдай тешиб ўтди.

«Йўқ, Суюн бургут шу дамда қафас ичида қовурилиб ётганида, Маржоной Москвадан ҳақиқат кутиб, тақдирга тан бериб ўтиролмади бу ерда! Майли, «Қалдирғоч»га тегмаса тегмас, ҳовли-жойи бор, бисоти, топган тутгани бор — барини сотиб бўлса ҳам кутқариб олади уни!»

«Майли, болам, у ёғи бир гап бўлар, — деди у ёлвориб. — Нима бўлсаям, бориб келақолайлик шу бугун...»

Лочин индамай бош ирғади: «Майли...»

Шу пайт дарвоза аста, журъатсизгина тақиллади. Лочин энгилгина одимлаб бориб, дарвозани очди.

Остонада... Олтиной турарди!

Оёғида пошнаси баланд, бежирим этикча, эгнида энгил оқ кўйлак устидан кийилган хипча бел қора барқут нимча, учлари елкасига ташланган оқ шойи рўмолни негадир қошларигача тушириб олибди!

Ҳар сафар (сўнгги пайтларда айниқса) Маржоной бу истараси иссиққина, уятчан қизни кўрганида, дили ўз-ўзидан гўё шуъла тушгандай ёришиб кетарди. Ҳозир ҳам шундай бўлдию:

— Ке, қизим, — деди унга далда бериб. — Келақол бу ёққа!

Лочин эса сохта дағаллик билан:

— Намунча бошингни эгасан? — деди, мийиғида кулиб, — намунча яширасан юз-кўзингни? Еч рўмолингни!

Олтиной икки юзи лов ёниб:

— Қўра ёнидаги жийдазордан ўтаётиб... ҳаммаёғимни тир-наб олдим, — деди болаларча соддалик билан.

— Хайрият, бошинг омон қопти! — кулди Лочин.

Олтиной Маржонойнинг ёнига келиб сўрига омонатгина ўтирди. Унинг айтишича, отаси бугун кечқурун келади деган бўпти, келиб, «Қалдирғоч»ни ўзи олиб кетадиган бўпти. Маржоной билан Лочинга салом айтибди, фақат отаси эмас, тоғдаги барча чўпон-чўлиқ Суюн бургутнинг ғамида куйинаётган эмиш. Керак бўлса борайлик, дейишипти. Суюн бургут бошимизга иш тушганда бизга кўкрагини қалқон қилиб тутган эди, энди биз ҳам бу яхшилигига яхшилик билан жавоб берайлик, дейишипти... «Қалдирғоч»ни бўлса... «Алвасти сой»нинг тупкарисида одам тугул, қашқир боролмайдиган чакалакзорлар бор. Ўша жойларга обориб ўзимиз боқамиз, ўзимиз қараймиз, дейишипти...

Йўқ, яхшиликка ёмонлик деган гаплар ҳам унча тўғри эмас экан. Яхшиликни қилавергани яхши экан одам боласи! Мана, яхши одамлар кўп эканки, Суюн бургутнинг яхшилигини эсларидан чиқаришмапти!..

Маржоной тўсатдан кўзига фил-фил ёш олиб, қизнинг у юзи, бу юзидан ўпди. Олтинойнинг сўзлари, чамаси, Лочинни ҳам тўлқинлантириб юборган эди, бироқ у буни билдиргиси келмай, ўрнидан турди.

— Майли, эна, мен эса машинага қарай. Шаҳарга тушадиган бўлсак... барвақт бориб, барвақт қайтайлик! — Лочин шоша-пиша ҳовлидан чиқди, бироқ Маржоной тўрва-халталарини йиғиштириб бўлмасиданоқ қайтиб кирди.

— Сизни анов... мешқорин сўраяпган эмиш, — деди у, хушламай. — Бир кеп кетсин, деяпган эмиш.

Маржонойнинг юраги негадир «шув» этди.

— Ким айтди?

— Анов... телба масхарабози кеп кетди. Вақти бўлса ҳозир келақолсин, деяпган эмиш! — Лочин шундай деб, бир ғижиниб олди. — Нима қиласиз, бориб келасизми ё?..

— Билмасам... — Маржоной каловланди. — Ҳайронман. Нима иши бор экан менда?

— Билмасангиз борманг! — шартта кесди Лочин.

— Ҳайронман. Борсам... бир бало, бормасам... тагин бир бало... Шўримиз қурсин.

— Бўлмаса ров бориб, ров қайтинг! — деди Лочин. — Шаҳардан барвақт қайтишимиз керак! Мен машинани шайлайвераман!..

Офтоб арқон бўйи кўтарилган, лекин ҳарорати сезилмас, Маржонтовдан эсаётган ғир-ғир шабада дарахт шохлари, япроқлари билан ўпишиб ўйнашар, бу шабада Маржонойнинг юзкўзларини силаб-сийпаб, кўнглидаги ғалаённи хиёл босгандай бўлди.

Мансур меш, дарвозаси ёнбошига қурилган нақшинкор шийпоннинг тўрида, қат-қат кўрпачалар устида ёнбошлаб ётарди. Қаппайган қорнига енгил оқ чойшаб ёпиб, пешонасини ҳўл латта билан боғлаб олган Мансур меш нимаси биландир шафқатсиз тўлқин қирғоққа отиб юборган улкан балиқни эслатар, ўзиям ҳаво етмай тез-тез ҳансираб нафас оларди.

Одатдагига хилоф «чойхона»да ивирсиб юрадиган гумашталар кўринмас, қирмизи гилам тўшалган усти берк сўрининг пойида унинг сеvimли қизиқчиси — Девонаи ростгўй хўжайинига қимиз шопириб ўтирарди.

Маржоной кўриниши билан Мансур меш, худди бўрдоқи қўйдаи оғир тебранди-да, йўғон оёқларини хонтахта тагига чўзиб, қўш болишга суяниб ўтирди. Девонаи ростгўй абжирлик билан сапчиб туриб, унинг елкасига яна бир болиш қўйиб берди. Гарчи, ҳаво ҳали исимаган бўлса ҳам, Мансур мешнинг жир босган, бўғриққан юмалоқ юзи, сарёғ солинган тўрвадай осилган қат-қат бақбақалари, босволди қовундай туксиз ялтирбошини реза-реза тер қоплаган, ўзиям, одатдагига зид, аллақандай бемажол, ҳорғин, касалманд кўринарди.

— Кел, қизим Маржоной, кел! — Мансур меш шундай деб, Маржонойга хонтахтанинг чеккасидан жой кўрсатди-да, бошини бурмасдан масхарабозига буюрди:

— Сен, бор, қимизингни ичқарига опкириб шопиравер! Девонаи ростгўй қимиз тўла ёғоч корсонни кўтариб, ҳовли томон йўналаркан:

— Ўзлариям жа эркатой бўп кетяптилар-да, — деб пўнғиллади. — Дам ёш хотинини йўқотган чолдай бир лаҳза даф бўлсам питирлаб қоласиз, дам...

— Бор, бор! Аскияндиям тузи қолмади, девона! — деди Мансур меш. — Сендай қизиқчидан ўзим ҳам тузукман!.. Битта гап билан этигимга тиқиб қўяман сендай масхарабозни!

Девона бошини ликиллашиб, қиқирлаб кулди:

— Бу гапингизда жон бор, хўжайин! Битта эмас, қорни тиламчининг тўрвасидай шалвираб қолган тўртта масхарабоз сиғади бир пой этигингизга!

Девона кетгач, Мансур меш, жир босган қовоқлари тагидан аранг кўринган қисик кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди, чамаси, бу сукут ҳорғинликдан эмас, йўқ, у кўнглидаги қандайдир бир гапни айтолмай қийналар, чайналар эди.

— Мен биламан, синглим, — деди у ниҳоят чўзилиб кетган сукутни бузиб. — Сенга қийин бўлди. Бошингга оғир иш тушди. Бошига иш тушган одам ҳаммадан ҳадиксирайдиган бўлади. Мана, сен ҳам менга ишонмайсан. Уйлайсанки, эринг Суюнжон-

нинг бошига тушган савдоларда каминанинг ҳам қўли бор деб, гумон қиласан! Аммо бандаси кўрмаса ҳам, яратган эгам кўриб турибди: Эрингга, Суюнжонга қасдим йўқ менинг! Ростим: ўшанда менга билдирмай зимдан иш юритганидан хиёл ранжиганман, бу рост! Сабаби мен ўзим ҳам уни ўрнимга мўлжаллаб юргандим, қизим...

Мансур меш Маржонойнинг жавобини кутиб, анча жим қолди. Маржонойдан садо чиқмагач, овози дарз кетиб, давом этди:

— Майли, болам, кўриб турибман, менинг гапларимга инонмайсан...

— Мени кечирасиз, тоғажон, — деди Маржоной. — Шаҳарга тушмоқчи эдим.

— Шунақа де? Яхши гап. Яхши насиҳатларингизни йиғиштириб қўйинг-да, ниятингизни айтиб қўяқолинг, ниятингиз эса... демоқчисан-да. Тўғри тушуниппанми сўзингди!

— Йўқ, йўқ, — ёлворди Маржоной. — Сизнинг яхшиликларингизни ҳеч қачон унутмаймиз, тоғажон!

— Агар шу гапинг рост бўлса, — деди Мансур меш, овози дўриллаб. — Агар яхши маслаҳатимга инонсаларинг... гапнинг пўст калласи: «Қалдирғоч»ни сотинглар менга!

Бир нуқтага қадалиб ўтирган Маржоной ялт этиб қаради. Мансур меш у қараши билан худди туятовонларидай улкан, сержун панжаларини хонтахтага тираб, бир тебранди-да, яна ўзини ёстиққа ташлади.

— Худо шоҳид! — деди у, бошини сарак-сарак қилиб. — Ниятим холис менинг! Яхшилик тилайман сенларга, яхшилик. Сабаби: ҳамманинг кўзида чўп бўп турипти бул от! Анов терговчилар ҳам кўзларининг остига опқўйган уни! Эринг Бургут бул отни менга «Волга»сига алмаштириб олган! Турама? ¹ Тура. «Волга» йигирма минг турса, йигирма мингди, ўттиз мингди санаб бераман сенга! Сен уни эринг йўлига жарат, болам! Эр керакми, от керакми сенларга?

«Нимага шама қияпти илоннинг ёғини ялаган бу баттол? Тулпорларингга анов терговчилар ҳам кўз тиккан, дегани нима дегани? Миржалолов билан тили бирми бунинг? Сотмасаларинг тортиб олишади демоқчими бу такаббур туллак?»

— Ҳа, сўзингга сўк солиб олдинг? Қари билганди пари билмас, дейдилар!

— Раҳмат, — деди Маржоной, нима дейишини билмай. — Сизнинг маслаҳатингизга юрар эдим, бироқ... Ўғлим жонидан ҳам ортиқ кўради бу отни...

Маржоной бу гапни айтишга айтди-ю, пушаймон бўлиб лабини тишлади. Мансур меш ўрнида бетоқат тебраниб, гўё ҳозиргина Маржонойнинг кўнглидан ўтган ўйларни билгандай:

— Отасини-чи? — деб сўради. — Улингга битта от ўз отасидан азиз бўлдида энди? Бул қандай фарзандки, уни дунёга келтирган отадан битта отни афзал кўрса?

¹ Турама — тўғрими?

Маржоной каловланиб ўрнидан турди.

— Майли, мен бир ўйлаб кўрай, тоғажон. Уғлим билан, Ветеран бувам билан бир маслаҳатлашиб олай.

Мансур меш:

— Майли, ўйлашсанг ўйлаш! — деди истар-истамас. — Аммо-лекин кимдинг жони оғрийди Бургутга? Сенинг жонинг оғрийди! Сенинг сўзинг керак менга, болам! Аммо шу бугундан қолдирмай жавобини бер!

Маржоной, кўз олди зимистон, худди ёв қувгандай, ўпкаси томоғига тикилиб бир-биридан ваҳимали ўйлар миясида яраланган қушдай чарх урарди: «Бу шум ният нима демоқчи ўзи? Ўйласанг — ўйла, аммо шу бугун жавобини бер дегани нимаси? Жавобини бермасанг ҳукумат барибир тортиб олади, ундан кўра вақт борида сотиб қол, демоқчими? Эринг битта «Волга»га олган бу «Қалдирғоч»ни! Шу гапни анов... турқи совуқ Миржалолов ҳам айтган эди-ку! «Қалдирғоч»ни бу қари тулкига сотса, у ёғини ҳам ўзи тўғриламасмикин? Миржалоловлар билан ўзи гаплашиб, эрининг мушкулини осон қилиб бермасмикин? Ё бунинг ҳаммаси шунчаки бир ўйинми? Минг зўр бўлмасин, осмонга устун эмас-ку бу қари бўри ҳам? Не-не одамлар хор бўлаётган бу телба-тескари замонда бу шумтаканинг қўлидан нима келади? Бироқ... йўлга юрмай бўлармикин? Унда тўнини тескари кийиб, эрининг умрига завол бўлмасмикин? Энди кимга боради? Кимдан маслаҳат сўрайди? Маслаҳат сўрайдиган биттаю битта одам — Ветеран бобоси бўлса, у ҳам шаҳарга бориб, прокурорларга учрашиб қайтгандан бери тўшак ёзиб ётиб олди! Дўхтурлар кўриб, юраги чатоқ, қон босими ошган деб, кўрқитишди. Барибир унга айтмаса бўлмас, бобосига ёрилмаса кимга ёрилади? Бошини қайси деворга уради?

Ветеран буванинг эски «Волга»си дарвоза олдида турар, Лочин кўринмас, шўрлик момо, ер искагудек куймаланиб, кечаси Маржоной билан бирга тайёрлаб қўйган тугунларни машинанинг юкхонасига жойлар эди. Маржоной чопқиллаб бориб, момосининг қўлидаги тугунни олди, уларни ўзи жойлади. Ичкаридан Лочин чиқди. Онасига аллақандай ҳадик билан қараб:

— Ҳа, нима деди мешқорин? — деб сўради.

— Ҳа, шу, — деди ўғлига қарашга юраги дов бермай. — Отангнинг ишларини сўради.

— Мехрибон бўп қопти-да! — Мийиғида кулди Лочин. — Кетдикми?

— Ҳозир, бирров бобонгни кўриб чиқай!

Ветеран бобоси деразалари «Маржонтов»га қараган, қишда илик, ёзда салқин бўладиган кенг хонада алмисоқдан қолган эски сим каравотда ётарди. Уйга Маржонойдан олдин кирган Бибисора момо куймаланиб, чойнакдан совуқ кўк чой қуйиб бермоқда эди. Ветеран Маржонойни кўриб бошини «шилқ» этиб ёстиққа ташлади-да, кўзини юмди. У бор-йўғи уч-тўрт кундаёқ ўзини жуда олдириб қўйган, юзидаги кишини ўзига ром қилувчи шиддатли, ўктам ифода болаларча ожиз, ногирон ифо-

да билан алмашган, икки лунжи ичига ботиб, узун бурни совуқ урган турпдай қорайиб, сўррайиб қолганди.

Маржоной беихтиёр юраги «шиғ» этиб, каравот олдига бориб чўкка тушди.

— Тузукмисиз, бобожон?

Ветеран кўзини бир очиб, қайта юмди.

— Мени қўябер, болам! Сени анов... иллонинг ёғини ялаган қоринбой чақирган эмиш. Нима деди у қари шақал?

Маржоной бобосининг ўқ еган қушнинг нигоҳидай ногирон нигоҳидан кўзини олиб қочаркан, Мансур мешнинг айтган гапини ҳозир унга айтолмаслигини англади.

— Ҳа, шу... ҳол-аҳвол сўради. Куёвингизнинг ишларини суриштирди.

— Куёвимнинг иши энди шу қари ғаламисга қопти-да? — Ветеран оғир хўрсинди-ю, тўсатдан дағ-дағ титраб: — Йўқ, шўро ҳукумати йўқ энди! — деб хитоб қилди. — Эсиз бу ҳукуматга бағишланган ярим аср умрим!.. Бу ҳукуматни деб, жонини ҳам, қонини ҳам аямаган каминадай одамлар оёқости бўлса-ю, умри бино, уни каламушдай кемириб келган муттаҳамларга қолса кунимиз? Инсоф нималигини унутган, имон ва диёнат нималигини билмаган шу баттол ҳаромхўрлар ҳал қилса тақдиримизни. Эсиз умрим, эсиз умрим.

Бобонинг киприксиз юмуқ кўзларидан икки томчи ёш сизиб чиқди.

Бибисора момо пиёласи қўлидан тушиб, чолининг ёнига ўтирди, қоқсуяк қўллари билан унинг серажин, дўнг пешонасини силади.

— Ҳой, сизга не бўлди, Бетеран? Кеча дўхтир айтмадима, ёмон нарсаларни ўйламай тинч ётинг демадима? Сизга не бўлди, айланайин Бетеран?

Ветеран кампирнинг титроқ кафтини ушлаб, секин силади, аста лабига босди.

— Кечир мени, моможон, сен ҳам кечир, болажоним!

Маржоной ўрнидан аранг туриб, эшиккача зўрға етиб борди-да, юрагининг қаъридан кўтарилиб келаётган фарёд билан олишиб, икки қўли билан оғзини босди.

* * *

Шаҳар ўша-ўша, райком биносини ҳамон уч-тўртта милиционерлар қўриқлаб туришар, қамоқхона дарвозасида ҳам, худди аввалгидай, тугун кўтарган аёллар, чол-кампирлар, болалар тирбанд эди.

Лочин онасини қамоқхона олдида қолдириб, устози билан учрашгани кетди. Маржоной эрлари, фарзандлари, қариндош-уруғлари қамалган аёлларнинг аламли дийдиёларига беихтиёр шоҳид бўлганича уларнинг кўз ёшларини кўрганида ўзи ҳам кўзига филт-филт ёш олиб, навбат кута бошлади. Навбат катта, овқат олаётган тўйнуққа ҳали узоқ эди, лекин энг ёмони — навбат келган тақдирда ҳам тугунини олишадими, ё бир баҳона

топиб қайтариб беришадими — буни олдиндан ҳеч ким айта олмас, кўплар олиб келган овқатларини топширолмайд, аросатда қайтиб кетишарди. Гоҳи-гоҳида дарвоза устига ўрнатилган радиокарнай орқали баъзиларни навбатсиз чақириб қолишар, шунда навбат кутиб турганлар орасида норози овозлар, ғалағовур бошланарди. «Хатто ҳибсхонада ҳам адолат йўқ, шу ерда ҳам ошна-оғайнигарчилик!» деб нолишарди одамлар.

Тўсатдан Маржоной радиокарнайда ўз исм-фамилиясини эшитиб, дик этиб чўчиб тушди. У янглишмадимми, деб ўйлаган эди, йўқ, янглишмаган экан, иккинчи бор унинг исмини айтиб чақиришди.

Маржоной ёнидаги аёллардан ийманиб, узр сўради-да, навбат кутаётганлар сафини айланиб ўтиб, туйнукка яқинлашди, шу пайт, туйнукча ёнидаги эшик очилиб, қорачадан келган ёшгина бир милиционер: «Ичкари кириг!» — деб ишора қилди унга.

Маржонойнинг юраги орқасига тортиб кетди: «Нимага чақиряпти бу йигит? Тинчликми ўзи? Ё худойим-эй!» деди ичида ва мажолсизгина одимлаб ичкарига кирди.

Ичкарида, туйнук олдидаги кир-чир стол орқасида, қовоғидан қор ёққан баджаҳл милиционер рўйхат билан тугун қабул қилмоқда, тўғрироғи, бировларнинг тугунини қабул қилиб, бировларнинг тугунини эгасининг илтижоларига қулоқ солмай, бақириб-чақириб қайтариб бермоқда эди.

Ёш милиционер ўнг қўлидаги эшикчани очиб, Маржонойга кириг, дея имо қилди. Маржоной ҳамон оёқлари қалтираб, ичкарига кирди. Бу — торгина хона бўлиб, унинг деразаси ҳам йўқ, шифтида миттигина чироғ милтираб турар, ўртада пастаккина овқат столи билан иккита ёғоч курси турарди.

Ёш милиционер Маржонойнинг қўлидаги тугунини олиб, столга қўйди-да, товушини пасайтириб:

— Мени танимадингизов? — деб сўради.

Маржоной бу йигитни қаердадир кўрган, унинг чеҳраси кўзига иссиқ кўриниб турар, бироқ эслай олмас эди.

— Мен Дарвешали аканинг жияни бўламан, — деди милиционер.

— Қайси Дарвешали?

Милиционер кулди.

— Чўпон Дарвешали-да! Одамлар уни Дарвеш дудуқ дейишади. Эрингиз кўп яхшилик қилиб, қамоқдан олиб қолганлар тоғамларни.

Маржоной бирдан елкасидаги тоғ қулагандай бўлиб, енгил нафас олди.

— Энди гап бундай, опагон, — деди ёш милиционер. — Эрингиз... Бургут акамлар соғ-саломатлар. Қўрқманг. Аммо... руҳи жуда тушкун. Чамаси ўзидан кўра кўпроқ сизларни ўйлаб, изтироб чекаяпганга ўхшайдилар. Гапнинг қисқаси, икки оғизгина хат битиб беринг. Биз соғ-саломатмиз, ташвиш тортманг, ўзингизни ўйланг, тўполок қилманг, деб! Мана сизга қоғоз-қалам... — Милиционер ён чўнтагидан муқоваси титилиб кетган эски блокнот билан миттигина қалам олиб, столга ташла-

ди. — Аммо хатингиз жуда қисқа бўлсин... биров кириб қолса борми? Мен эшикда пойлаб тураман.

— Шошманг, укажон! — деди Маржоной унинг сўзини бўлиб. — Тўполон дедингиз... Қанақа тўполон?

— Ҳа шу... адолат талаб қилиб... Эрингизни биласиз-ку, опажон!

Маржоной кўзлари мўлтираб:

— Кўришишнинг иложи йўқми? — деб сўради.

— Ҳозирча йўқ. Езинг-ёзинг, аммо қисқа қилинг. Соғ-саломатлигингизни билдириб, бардам бўлинг, сабр қилинг, деб нақаз берсангиз бас, бошқа гапнинг ҳожати йўқ. Тезроқ ёзинг, мен эшикда қоровуллик қилиб тураман, — Дарвеш дудуқнинг жияни оёқ учида юриб, қўшни хонага чиқиб кетди.

Маржоной ҳарчанд уринмасин, қалам ушлаган қўлларидаги титроқни тўхтата олмас, гирдикапалак ўйларини йиғиб ололмас эди. Суюн акаси қамалгандан бери ўйлаб келган ўйлари, кечалари тонг отгунча хаёлан қилган илтимослари, йиғлаб айтган гаплари, берган маслаҳатлари — ҳаммаси эсидан чиққан эди! Ногаҳон ёш милиционернинг (умридан барака топсин, худо уни қайдан етказди?) «Эрингиз ўзини эмас, чамаси сизларни ўйлаб изтироб чекапти», деган гаплари эсига тушди, тушиши билан тор хонада, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётган, озиб-тўзиб кетган эри кўз олдига келди, келдию хаёлан унинг оёқлари остига чўккалаб, худди унга гапираётгандай тавалло қилиб, ёлвориб пичиради:

«Суюн акажон! Худо ўзи қовуштирган ҳалол жуфтим маним!

Сизга нима бўлди, Суюн акажон? Бизни ўйлаб тўлғанар эмишсиз, бизни ўйлаб қовурилар эмишсиз. Билиб қўйинг, сиз тўлғонсангиз биз ўн чандон кўпроқ тўлғонамиз, сиз қовурилсангиз биз юз чандон кўпроқ қовуриламиз, кулсангиз куламиз, йиғласангиз йиғлаймиз. Бизни ўйламанг. Узингизни ўйланг! Сиз тирик экансиз, мен ҳам тирикман, агар Сиз... сизга бир нима бўлса мен бир кун, бир соат ҳам яшолмайман бу дунёда. Илоё Яратган Эгам мадад бергай сизга! Оллоҳга топширдим сизни, Оллоҳга топширдим, Оллоҳга топширдим...»

Маржоной томоғи ғип бўғилиб, имзо чекишга ҳам мажולי келмай ўтирган эди, эшик секин очилиб, Дарвеш дудуқнинг жияни кўринди.

— Тайёр бўлдими, опажон? — деди у шивирлаб.

— Тайёр, укажон, — Маржоной киприкларидаги ёшларни сидириб ташлади. — Бу яхшилигингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин... Жавобига қачон келай?

— Бир ҳафтадан кейин. Бугун қайси кун? Шанбами? Келгуси шанба хабар олинг!

Ҳа, тунов кунги ўйлари тўғри чиқди Маржонойнинг. Фақат ёмонлардан иборат эмас экан бу дунё, яхшилар ҳам кўп экан, кўп экан!

Маржоной, гўё эри озодликка чиққандай, гўё ҳозиргина қоронғи кўринган олам тўсатдан ёришиб кетгандай туюлиб, қамоқхона дарвозасидан қушдай енгил тортиб чиқди.

Лочин, навбат кутаётган халойиқ орасидан онасини тополмай, талвасага тушиб, кўзлари аланглаб турган экан, Маржонийнинг ҳибсхонадан чиққанини кўриб, унга қараб талпинди:

— Нима бўлди? Нима қилиб юрибсиз у ерда?

Маржоний ўғлининг бошини эгиб, пешонасидан ўпди:

— Яхши гап бор, болам. Йўлда айтиб бераман.

Лочин Ветеран бобосининг эски «Волга»сини тарақлатиб учуриб бораркан, Маржонийнинг гапларини эшитиб, хушнуд кулди:

— Отам молодес, тўполон қилаётган бўлса! Суюн бургут бургутлигини қипти-да! Отам ўрнида бўлсам мен ҳам шундай қилардим!

Она-бола, ҳар бири ўз ўйи билан банд, узоқ жим қолишди.

Офтоб овлоқда элас-элас кўринган Маржонтов устига ёнбошлаган, тоғнинг қорли чўққилари нимаси биландир олтиндан жило берилган кўҳна гумбазларни эслатар, кечқурунги ҳаво куз ҳавосидай майин, сўлим эди. Эҳтимол, Маржонтовга салқин ҳам тушгандир? Қиз-жувонлар, эҳтимол, камзул кийиб, рўмол ўраб юргандир? Маржонийнинг ёдига илк келинлик кунларида, тоғ бағрида ўтган масъуд дамлар тушиб, дилини тизгинсиз ҳазин бир туйғу чулғаб олдию беихтиёр эрининг тунов кунги аламли ўлани хотирасида жонланди.

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ургилайин, Маржонтов,
Дўст келганда меҳрибон
Ёв келганда қатағон
Қирғин келди қошингга
Фарзандларинг бошига
Нечук сукут сақлайсан?
Нечук гунгсан, Маржонтов?..»*

Қандай беғубор, бахтли кунлар эди у кунлар. Қандай беғубор! Ҳамма қиз-келинчаклар, турмуш қурган ёш жувонлар у ёқда турсин, ҳатто ҳали эрга тегмаган қизалоқлар ҳам — ҳамма ҳавас қиларди Маржонийга. Охудай эркин эди у! Бошқа йигитлар ёш қаллиқларини қизғанса, Суюн бургут сира қизғанмас, кечалари бирор овулда йиғин бўлса, Маржонийни ўзи бошлаб бораверар, даврага тортиб, бирга ўлан айтиб, ўйинкулгини қиздиргани-қиздирган эди.

Биринчи йиллар, у Маржонийсиз бир он, бир дақиқа ҳам туролмас эди. Маржоний бир жойда қиз-келинчаклар билан гурунглашиб сал кеч қолса, Суюн бургут тўсатдан от суриб келарди-да, дугоналарини дув қочириб, уни отига ўнгариб опкелар эди! У улоққа борса ҳам, кўпқарига борса ҳам, ҳатто курашларга ҳам бирга олиб борарди Маржонийни.

— Сен ёнимда бўлсанг, кўнглим тўқ бўлади, Маржон! — дерди Суюн акаси уни эркалаб. — Ғайратимга ғайрат қўшилади. Сен ёнимда бўлсанг ҳар қандай даврани ёриб чиқаман! Улоқни

мен оламан-у, соврини сеники! Қўрқма! Дилингда худодан омад тилаб туравер, Маржоним, дури гавҳарим!

Бундай суронли улоқларда айюҳаннос солган минг кишилиқ тўда орасида от суриб, олишиб кетаётган эрни кўрганда қайси хотин юрагини ҳовучламайди? Қайси хотин секин кузатиб тура олади?

Маржоной қир-адирда йиғиладиган тумонат одам орасида туриб, пастда, тоғ этагида минг чавандоз орасида қамчисини тишлаб, сурон солиб кетаётган эрини кузатаркан, ҳар сафар минг ўлиб, минг тирилади! Оллоҳга шукр, аксар ҳолларда улоқни давранан Суюн акаси юлиб чиқарди, чиқардию оқ кўпикка чўмилган отини суриб келиб, улоқни Маржонойнинг оёғи остига ташларди. Шунда адирда тўпланган тумонат халойиқнинг жўр қийқириғидан Маржонтов ларзага тушарди...

Маржоной қишлоққа кираверишдаги толзорни кўрганидаги-на бу ширин хаёллар оғушидан чиқди, чиқди-ю, тўсатдан Мансур меш эсига тушиб, ўғлини елкасидан қучди.

— Жон болам, толзорга бур машинангни! Бирпас тўхтайлик. Кўнглим озяпти.

Лочин хушламай:

— Секинроқ ҳайдайми? — деб сўради.

Маржоной ўғлининг хаёли «Қалдирғоч»да эканини сезиб, бир дақиқа иккиланиб қолди. Бироқ унга ёрилмай туриб, жавобини кутаётган Мансур мешга нима дейди? Нима деб жавоб беради?

— Бир пиёла чой ичиб олай, жон болам.

Лочин индамай, рулни бурди. Эски машина маст туядай лапанглаб, қийшайиб, япроқлари тўкилиб қолган қари толлар орасида тўхтади.

Лочин юкхонадан термосни олиб орқа ўриндиққа, онасининг ёнига ўтирди, бир қўли билан энасига чой узатиб, бир қўли билан уни секин қучди.

— Бир нарсадан ташвишдасиз? Нима бўлди? Очиғини айтинг, айтаверинг, энажон!

— Ҳозир, болам! — Маржоной бир ҳўплам чой ичсам, ўзимни сал босиб оларман, деб ўйлаган эди, йўқ, юраги томоғига келиб тиқилаверди, тиқилаверди.

Лочин бетоқат бўлиб:

— Хўш, нега чўзасиз? Айтинг гапингиз бўлса! — деди ўдағайлаб.

— Айтсам... боя Мансур тоғанг бир сўз айтди.

— Тоғам эмиш! Хўш? Айтаверинг: нима дедилар суюкли тоғамлар?

— У киши айтдиларки... «Қалдирғоч»ни менга сотинглар, деб маслаҳат бердилар у киши.

Маржоной ўғлига ўғринча бир қараб қўйди. Лочин гўё уни қучган қўлига чўғ теккандай, онасининг елкасидан тортиб олиб, нарироқ сурилиб ўтирди.

— Ўргилиб кетдим бунақа маслаҳатдан! Худди шу гапга чақирганини билувдим-а, боя. Сиз нима дедингиз?

— Мен... узил-кесил бир жавоб беролмадим. Аввал ўғлим билан гаплашай, ўғлим нима деса... шу бўлади, дедим!..

— Яхши айтибсиз! «Қалдирғоч»дан айрилгунча ўлганим яхши менинг! Кетдик!

Маржонной Лочинга тармашиб тўхтатди, ўғлининг кўзларига илтижо билан тикилди:

— Шошма, тойчоғим! Ахир... гап отангинг тақдири устида кетяпти-ку!

— Биласиз, отам учун жонимни ҳам аямайман. Бироқ, отамга нима дахли бор «Қалдирғоч»нинг? Очиғини айтинг ниятингизни!

— Очиғини айтсам... бир одам ваъда берди. — Маржонной нафас етмай, кўйлагининг тугмасини ечди. — Айтдики... эллик минг сўм берсаларинг... отангни қамоқдан чиқарамиз, деди.

— Ким у?..

— Бир одам...

— Агар тузоқ қўяётган бўлса-чи у одам?

— Улиптими? Прокурор!

Лочиннинг қошлари ғазаб билан чимирилди:

— У қанақа лаънати прокурорки, бегуноҳ одамни порахўрликда айблаб, ўзи пора олса? Инониб бўлмайди бунақаларга, энажон? Ишни бешбаттар чигаллаштириб олманг тагин?

Маржонной ютиниб-ютиниб, аранг гапирди:

— Наҳот битта от... сен учун отангинг қисматидан азизроқ бўлса, болажоним?

— Энажон! — деди Лочин уф тортиб. — Нега тушунишни истамайсиз? Мен «Қалдирғоч»ни қизғанаяпганим йўқ. Лекин, сиз қаёқдан биласиз прокурорнинг асл мақсадини? Нияти ёмон бўлса-чи, деяпман, холос.

— Мен ҳам ўйладим буни, болам. Эрталабдан бери ўйла-япман. Бироқ нима бўлгандаям... ётиб қолгунча, отиб қол, деган-ку эскилар! Биз ҳам бирор йўл қидирмай, индамай ўтираве-рамизми? Шояд фойдаси тегса... Отанг қутулиб чиқса, битта «Қалдирғоч» ўрнига ўнтасини оберади-ку сенга, болажоним!

Лочин бирдан бўшашиб, энасини бағрига босди:

— О, энажон, энажоним маним! Бўпти, сиз айтганча бўла-қолсин. Отам учун бир от эмас, минг от садаға! — деди Лочин, томоғи ғип бўғилиб.

— Умрингдан барака топ, болам. Шундай дейишингни билувдим. У дунёю бу дунё розиман сендан...

Маржоннойнинг гапи бўғзида қолди. Шу пайт яқиндаги катта йўлда мотоциклнинг пат-пати эшитилди-ю, таққа тўхтади. Унинг ўрнига бўралаб сўкинган йўғон овоз, қарсиллаб синган таёқ ва аччиқ кишнаган от товуши келди.

Лочин: «Қалдирғоч!» деб қичқирдию толзорга шўнғиб, катта йўл томон чопди.

Маржонной юрагини ҳовучлаб, ўғлининг кетидан югурди.

Шаҳарга борадиган катта йўлнинг қоқ ўртасида уч ғилдирак-ли мотоцикл тўхтаб турар, мотоциклга арқон билан бўйнидан боғланган «Қалдирғоч» олдинги оёқларини ерга тираб, уни юргизмай қўйганди!

Чамаси, «Қалдирғоч»ни олиб кетгани келган иккита милиционернинг бири рулда ўтирар, иккинчиси қўлидаги йўғон таёқ билан боши-кўзи демай отни қарсиллатиб урар, улардан юз қадамча орқада... Салим қилтириқ, ундан сал орқароқда Олтин-ной билан Кумушбиби югуриб келишарди.

Шитоб билан отилиб борган Лочин «Қалдирғоч»ни ураётган милиционернинг ёқасидан ушладию бир силташда ариқ томон улоқтириб юборди. Милиционер беш-олти қадам нарига аланг-талпанг учиб борди-ю, қўлларини лапанглатганча чалқанча йиқилди. Лекин Лочин унга қайрилиб ҳам қарамасдан отининг бўйнидан кучоқлаб олди. Даҳшат ичида ўғлининг орқасидан чопиб борган Маржонной аниқ кўрди: «Қалдирғоч»нинг оғзи қоп-қора қон, кўзларидан тирқираб ёш оқар, тулпор худди безгак тутган одамдай дир-дир титрарди!.. Жонивор қонли лабларини Лочиннинг юзига, бўйнига суркаб, ҳансираб нафас олар, тинимсиз пишқирир, Лочиннинг юз-кўзлари ҳам қоп-қора қон бўлган, унинг вазоҳатидан одам кўрққулик эди!

Маржонной жон-жаҳди билан ўғлига тирмашди.

— Болам! Онагинанг ўргилсин, болажоним.

Шу пайт мотоциклда ўтирган милиционер ерга сакраб тушди-да;

«Хой, даюс, кимга қўл кўтаряпсан?» деганича Лочинга ташланди. Маржонной ўғлини қўйиб юбориб, унинг йўлини тўсди: — Жон болам! Кечиринг буни, жон болам. Ёшлик қилди!

Тўсатдан орқадан тарс-тарс ўқ овози эшитилди. Аччиқ кишнаб осмонга сапчиган «Қалдирғоч» олдинги оёқлари билан мотоциклнинг ўриндиғини яна қарсиллатиб тепди...

Маржонной даҳшат ичида орқага қаради. Боя Лочин улоқтириб юборган милиционер кўзлари олазарак: «Отаман! Ҳозир отиб ташлайман бу зўравонни!» деганича, боши узра тўппончасини силкитиб, яқинлашиб келарди.

Маржонной биринчи милиционерни ташлаб унга қараб талпинди, бироқ оёқ остидаги тошга қоқилдию гандираклаб кетди. Яхшиям, Салим қилтириқ етиб келиб ушлаб қолди...

Шундан кейин нима бўлди? Маржонной бир зум ҳушидан кетдим, бошқами — яхши эслай олмай қолди: Салим қилтириқ уни бир чеккага олиб чиқиб ётқиздим, қизлар келишиб бошида гиргиттон бўлишдим, юзига сув сепиб, хушига желтиришдим...

Маржонной кўзини очса... катта йўл одамга тўлиб кетибди! Кишлоқ томондан яна бир милиционер от чоптириб келяпти! Аввалги икки милиционер Лочинга ёпишяпти. Бироқ одамлар ўртага тушиб, милиционерларга ялиниб-ёлворишяпти!..

Маржонной яна кўз олди қоронғулашиб, хотираси хиралашди. Кейин эшитса, одамлар Лочинни милиционерлардан ажратиб олишибди. Милиционер «Қалдирғоч»нинг бўйнига арқон солиб, катта йўлдан ўтаётган юк машинасига боғлаб судраб кетишибди. Шатакка олинган, аёвсиз қамчиланган «Қалдирғоч», худди онасидан айрилган бўталоқдай, орқасига, одамларнинг қўлидан чиқишга уриниб, бўзлаб йиғлаётган Лочинга қарай-қарай, узоқлашиб кетганмиш...

Маржоной иккинчи бор кўзини очганда... юзи қоп-қора қон Лочин («Қалдирғоч»нинг қони!) яраланган қушдай питирлаб, ҳамон одамлар билан олишарди!

Маржоной хаёлан: «Болажоним, болажоним-ов!» деб қич-қирган бўлдию ўрнидан туришга интилди, бироқ кўкрагида қаттиқ санчиқ сезиб, Олтиной билан Кумушбининг қўлига «шилқ» этиб йиқилди...

XVI

Дарвеш дудуқнинг жияни овқат олиб кирганда Суюн бургут узунига икки одим, кўндалангига нари борса бир ярим қадам келадиган, нимаси биландир қудуқни эслатадиган каталакда деворга суюнганча хаёлга толганди. Бу ҳолида у худди оёқда тик туриб уйқуга кетган отни эслатарди...

Яхлит темирдан ясалган залворли эшик ғичирлаб очилганда Суюн бургут зилдай оғир киприкларини аранг ёзиб, милиционерга қаради-ю, кўзини юмди. Милиционер қўлидаги бир товоқ қарам шўрва билан бир-икки тўғрам қора нонни бетон супачага қўйди-да, секин шивирлади:

— Овқатга қаранг, ака.

Суюн бургутдан садо чиқмади. У ҳатто кўзини ҳам очмади. Милиционер ёпиқ эшикка бир қараб қўйди, сўнг қўйнидан икки букланган қоғоз чиқариб, товоқнинг тагига қистирди.

— Овқатга қаранг, Бургут ака! Товоқ тагида Сизга хат бор...

Суюн бургутнинг кўзлари ярқ этиб очилди. Рўпарасида тунов кунни уни қиморбоз-каллакесарлар даврасидан олиб чиқиб кетган ёш, хушсурат милиционер турарди! Қош-кўзлари биланми, очиқ, қорамағиз чеҳрасидаги ёқимтой табассуми биланми, Бургутга ёқиб қолган бу йигитча ўша кундан бери унга хайрихоҳлик билдирарди. Бургут йигитчани бир сафар Дарвеш дудуқнинг қўрасида кўрганида дудуқ уни «жияним», деб таништирган эди. Чамаси, тоғасига қилган унинг яхшилигидан бохабар бўлса керак, йигитча қўлидан келганча яхшилик қилишга уринар, овқатни эшик туйнугидан узатмасдан, ичкарига кириб, супачага қўйиб кетар, бошқа назоратчилардай «сенсираб» жеркиб гапириш ўрнига ҳар сафар:

— Яна овқатга қарамабсиз, ундоқ қилманг-да, Бургут ака, ўзингизга ўзингиз жавр қиляпсиз, — деб койиб қўярди.

Суюн бургут кўзини очиши билан йигитча овозини боягидан ҳам пасайтириб:

— Мен ҳозир навбатчиликни топширяпман, — деди. — Опамлар сизга овқат опкелган эканлар, дуои салом айтдилаэ. Хат ёзиб берувдилар, товоқнинг тагига қўйдим. Жавоб ёзаман десангиз... мана сизга қалам-қоғоз. — Милиционер қўйнидан бир варақ қоғоз билан чинчалоқдеккина қалам олиб, товоқнинг ёнига қўйди. — Индин яна навбатчи бўламан. Жавоб ёзсангиз, ўшанда опкетаман. Аммо эҳтиёт бўлинг. Опамларнинг хатларини... яхиси чайнаб ичингизга ютиб юборақолинг. Қалам-қоғозни яшириб қўйинг!

Дудуқнинг жияни Бургутдан жавоб кутиб турди, аммо Суюн бургут кўзини ҳам очмади.

— Асло руҳингиз тушмасин, Бургут ака! — деди милиционер, тўсатдан овози титраб — Худо бор тепада. Ҳаммаси яхши бўп кетади, ака! — У оёқ учида юриб катакдан чиқди. Суюн бургут шундагина товоқ тагидаги бир парча қоғозни олиб, дераза ўрнига ясалган дўппидеккина тўйнуқ олдига борди. Мактуб Маржонойнинг дастхатига ўхшамаган, чамаси, қўли қалтираб ёзилганидан, ҳарфлар, сўзлар қинғир-қийшиқ эди.

Суюн бургут, гўё олдига қўйилган овқатни бир ямлаб ютган одамдай, хотинининг мактубини бир кўз югуртиришдаёқ ўқиб чиқди-ю, унга тўймай қайта ўқишга киришди. Назарида, хат калта, жуда калта туюлди Бургутга. Мактубда яна нималардир, яна қандайдир гаплар бўлиши керак эди! Гўё у кутган гаплар сатрлар орасига яширингандай, хатни қайта ўқиди, учинчи марта, олтинчи, саккизинчи, юзинчи марта ўқиди, сўнг, бутун вужудида беадад бир ҳорғинлик сезиб, тагин деворга суянди-да, тагин кўзини юмди.

Йўқ, хат эмас, юракни тилка-пора қилувчи аччиқ бир фарёд эди бу! Энг ёмони — Бургутнинг ҳамма ниятларини, кечадан бери ўйлайвериб қатъий қарорга айланган совуқ ва пинҳоний мақсадини билиб ёзилган, бу мақсадни синдириш азда битилган мудҳиш бир мактуб эди бу!

«Сиз билиб қўйинг, — депти. — Сиз тирик бўлсангиз мен ҳам тирикман, депти, сизга бир нима бўлса, мен бу дунёда бир кун ҳам турмайман», — депти. Епирай? Бошига тушган бу маломат, бу хўрлик, бу ҳақоратларга дош беролмай қолган Бургут, ўйлай-ўйлай, ахир пировардида чорасиз қарорга келганини қайдан билдиркин, қайдан сездикин у?

«Азизим, ёлғизим маним, ўзинг ёзганингдек, яратган эгам қовуштирган вафодор ёрим, бебаҳо гавҳарим, дури-садафим маним! Сенинг олдингда гуноҳқорман! Сен дунёда ҳуснда тенгсиз, ақлда ягона эдинг. Ким билсин, мен бадбахт, ўшанда, ёшликда сенинг азиз бошингни айлантириб, опқочиб кетмаганимда, бугун, эҳтимол, катта олима ё машҳур шоира, эл ардоқлаган бахтиёр аёл бўлармидинг? Менга тегиб нима кўрдинг сен шўрлик? Дунёда энг вафодор маъшуқа, энг инсофли хотин, менга текканингдан пушаймон эмаслигингни хатингдан билдим. Қамоққа тушибманки, сенинг олдингда гуноҳқор эканимни ўйлайвериб адоий-тамом бўлган эдим, хатинг армон тўла юрагимга малҳам бўлди, дардларимга таскин берди. Бунинг учун мендан қайтмаса Оллоҳдан қайтгай, олтиним. Аммо гуноҳқор эрингни кечир, бебаҳо садафим, дуру гавҳарим! Мен қалам билан эмас, кўзёшларинг билан ёзилган хатингни ўқиганимдан кейин ҳам, ўйлаган ўйларим, қилган аҳдимдан қайтолмайман, қайтолмайман. Кеча терговда бу йиртқиқларнинг яна бир разил ниятларини билиб қолдим, агар улар бу мудҳиш мақсадларини рўёбга чиқарадиган бўлишса...»

Суюн бургутнинг юмуқ кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. У олазарақ бўлиб, бир темир эшик дарчасига, бир девордаги

дўппидеккина тешикка қаради, бир ўйи шитоб билан чопиб бориб, бошини темир эшикка ургиси келди. Ё эшик синар ё боши тарвуздек тарс ёрилиб, бу азоб, бу хўрлик, бу ҳақоратлардан бир йўла қутулиб қўяқоларди! Аммо... йўқ, у ҳали Маржоннойга айтадиган гапларини охиригача айтолгани йўқ, унга ёзадиган хатини ёза олганича йўқ!..

Энг муҳими, кўзининг нури, бу ёлғон дунёга келиб, кўрган биттаю битта қувончи, бахти саодати Маржонной билмоғи даркор! Узини мусулмон деб билган бари инсон борки, куфри азим, кечирилмас гуноҳ деб билган бу йўлни танлашга нима мажбур қилди? — буни билмоғи, охиригача билмоғи лозим Маржонной, акс ҳолда уни кечирмайди, у дунё-бу дунё кечирмайди!..

Кечаси алламаҳалда Бургутни яна терговга чақиришди. Бу сафар уни анов москвалик жаллод Шарановский эмас, ўз ҳамюрти, аммо баттолликда ундан қолишмайдиган Миржалолов сўроқ қилди.

Тағин эски ҳаммом, эски тос, тағин ўша: Нажмиддиновга катта пора бергансан, деган куракда турмайдиган бўхтон! Фақат битта фарқи шу бўлдики, бу сафар уни собиқ биринчи котибга рўпара қилишди!

Суюн бургут асабини айниқса қаттиқ қақшатадиган бу тунги терговга бораркан, бир неча дақиқадан кейин Нажмиддинов билан юзлашиб хаёлига ҳам кириб чиқмаган эди.

Ҳатто Бургутнинг радиясидан кейин аллақандай қутуриб кетган Миржалолов: «Опқир, анов, лапашангни!» деб бақирганида ҳам бу «лапашанг» Нажмиддинов бўлиб чиқишини тасаввур этмаган эди.

Ҳақиқатдан, тунов кунни Бургут янглишмаган, ўша кеча, гарчи йўлакда уни деворга қаратиб қўйишган бўлса ҳам ёнидан ўтаётганида таниб қолган одам... Нажмиддинов эди!.. Йўқ, бу Суюн бургут яхши билган, ҳамиша ўзига оро бериб, башанг кийиниб юрадиган, бўй-басти келишган, сал кам йигирма йил бутун вилоятни ёт деб ётқизиб, тур деб турғизиб юрган Нажмиддинов эмас эди. У билган Нажмиддиновнинг аянчли сояси эди, холос!

Чамаси, собиқ биринчи котибни аёвсиз дўппослашган бўлса керак, оёғини аранг судраб, аранг юриб кирди, ўзиям кўзлари ичига ботиб, юзи қонталашиб, эгнидаги кир-чир кийими сомони тўкилган бўш қопдай шалвираб қолганди!

Тўрда, Шарановскийнинг ўрнида кеккайиб ўтирган Миржалолов ер остидан Нажмиддиновга қадалиб қаради-да:

— Утир, маҳбус! — деб буюрди. Сўнг, ўрнидан туриб, худди устози Шарановскийга ўхшаб, кўлларини орқасига қилганича, хонанинг у бошидан бу бошига бориб кела бошлади. Унинг хатти-ҳаракатларида, қовоғини уйиб, гўё чуқур хаёлга толгандай, залворли қадам ташлашларида ҳам устози Шарановскийнинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари шундоқ акс этиб турарди! Чамаси, у ўз мавқеидан, одамларни қийноққа солиш, азоб бериш ҳуқуқидан, ўзи каби бандалар устидан ҳокими мутлоқ

бўлганидан боши осмонда экани Шарановскийнинг юзида, шафқатсиз мовий кўзларида, ҳар бир сўзида шундоқ кўриниб турганидек, Миржалоловнинг ҳам юзида, гапида, қилиқларида шундоқ кўриниб турарди.

Ногаҳон у юришдан тўхтаб:

— Ҳўш, маҳбус! — деди, собиқ котибга қарамай. — Кечаги берган кўрғазмаларингизга иқрормисиз? Яъни, бу одамги «Маржонтов» совхозига директор қилишда уч юз минг сўм пора олганингизни тасдиқлайсизми?

Хонага кирибдики, Бургутга бирор марта қарамаган Нажмиддинов, боши ҳам:

— Тас... тасдиқлайман! — деди эшитилар-эшитилмас, ногирон бир товушда.

— Тасдиқласангиз гапириб беринг! Бу одам сизга қачон, қаерда берган бу порани?

Ажабо: шу тобда стулда аранг ўтирган бу шўрлик, мажруҳ одамга нисбатан на нафрат сезарди Суюн бургут, на қаҳр, на адоват! Аксинча, унга қарашдан ийманар, қараса юраги безиллаб оғирди.

— Гапиринг чайналмасдан! — бақирди Миржалолов.

Нажмиддинов аллақандай саросимага тушиб ўтирган стулини Бургутдан нарироққа сурди-да:

— Ҳа шу... — деб гўлдиради, — бултур кўкламда, «Маржонтов»да учрашганимизда... сой бўйида олганман.

Миржалолов Суюн бургутга юзланди.

— Эшитдингми?

Суюн бургутдан садо чикмади. У ҳам Нажмиддиновга қарашга журъат этмас, назарида, кўзи-кўзига тушса Нажмиддинов ўтирган жойидан йиқилиб тушадигандек туюларди.

Миржалолов тоқати тоқ бўлиб:

— Эшитган бўлсанг... гапир! Жавоб бер! — деб ўшқирди.

Суюн бургут кишанли қўлларини мушт қилиб тугди.

— Аввалги сўроқларда нима деган бўлсам шу! — деди юрагидаги пўртана билан олишиб. — Мен ҳеч кимга пора берган эмасман, пора ҳам олган эмасман! Тамом-вассалом.

Миржалолов столи гурсиллатиб муштлади:

— Қирчанги эшшак бўп кет-э, даюс!

Суюн бургут асов отдай дир-дир титраб:

— Ҳақорат қилма! — деди секин, аммо секин эшитилган бу бўғиқ овоздан кўрққулик эди. — Қўлингдан келса... анов тўппончанг билан шартта отиб ташла! Аммо ҳақорат қилма инсонни! — У шундай деб, ўтирган жойида тошдай қотиб қолган собиқ биринчи котиб томон ўгирилди:

— Сизга нима бўлди, Жамолиддин ака? Йигирма йилдан бери вилоятга дағдаға солиб юрган одам... қандай қилиб бу аҳволга тушдингиз? Бу... бу жаллодлар билан олишиб, уйдирма гапларни, куракда турмайдиган ғирт бўҳтонларни ўз ёқаларига ёпиштириш ўрнига... олмаган порани олдим дейсиз? Узингиз етмагандек менинг бошимга ҳам мағзава тўкасиз. Сизга нима бўлди, Жамолиддин ака? Эркакмисиз ё?... — Суюн бургут гапи-

ни тугатмаган ҳам эдики, Нажмиддинов каловланиб ўрнидан турди-да, маст одамдай гандираклаб бориб Бургутнинг оёғи остига гурс этиб йиқилди, йиқилдию кўз ёшидан бўғилиб:

— Кечир мени, укажон! — деб ингради. — Кўриб турибсан-ку, аҳволимни! Худо ҳеч кимнинг бошига солмасин мен кўрган азобларни!

— Бас! Бу порахўр қолиб, бизга тўхмат қиларсан ҳали? — Миржалолов шундай деб эшикда турган назоратчига юзланди-да, ерда юмалаб ётган Нажмиддиновга ишора қилди:

— Олиб кет бу латтачайнарни! — У шитоб билан юриб дераза рўпарасига борди ва то эшикда қаққайиб турган милиционер собиқ котибни ўрнидан турғазиб, елкасидан турта-турта хонадан олиб чиқиб кетмагунча чурқ этмади. Сўнг, сал юмшаган, аллақандай ёлворган овозда:

— Аҳволини кўрдингми, Бургут? — деб сўради. — Агар шу одамнинг куни бошимга тушмасин десанг... ўжарлик қилма, йигит!

Суюн бургут мийиғида кулди:

— Ҳезалак эмас, йигит бўлганим учун ҳам такрор айтаман: бўйнимга оладиган гуноҳим йўқ менинг!

— Оласан бўйнингга! Гувоҳларимиз кўп ҳали!

— Чақиринг ўша гувоҳларингизни!..

— Чақирамиз! — деди Миржалолов. — Аммо билиб қўй, у шундай гувоҳки, ўзинг пушаймон бўласан кейин!

«Бу аблаҳ нима деяпти. У қандай гувоҳ эканки, мен пушаймон, бўламан? Нимага ишора қиляпти бу қаллоб?»

Суюн бургутнинг юрагига аллақандай ноаниқ, мавҳум, совуқ бир шубҳа ғимирлаб кирди-ю:

— Марҳамат, чақиринг! — деди хиёл бўшашиб.

Миржалолов буни сездими, бошқами, заҳарханда қилди:

— Хотиринг жам бўлсин, — чақирамиз! Аммо шуни билиб қўйки, биз уни сен билан юзлаштиришдан аввал... сен ётган каллакесарлар камерасига ташлаймиз! Левон шерлар бир кеча-даёқ... абжағини чиқаришади унинг! Ана ундан кейин юзлаштирамиз икковингни!

Суюн бургут юрагида ҳамон ғимирлаётган мудҳиш шубҳа билан олишиб:

— Кўриб турибман, ҳеч нарсадан қайтмайсанлар сен нокаслар! — деди ҳансираб. — Одам боласининг хаёлига келмайдиган ишлардан ҳам қайтмайсанлар тубан ниятинг йўлида! Аммо... агар қўрқмасанг... мард бўлсанг... ҳезлик қилмай очигини айт менга, ниятинг нима?

— Хўп, айтаман! — деди Миржалолов рангидан қони қошиб. — Бу гувоҳ... ўз жуфти ҳалолинг... Маржоной!..

— Нима? — Суюн бургут аста ўрнидан тура бошлади-ю, чайқалиб кетиб, аранг деворга суяниб қолди.

Миржалолов гарчи Суюн бургутнинг қўли кишанланган бўлса ҳам, ундан тайсаллаб, биқинидаги тўппончасини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Ҳа, эсингга тушдимми? Бултур кўкламда «Маржонтов»да

бу порахўрга пул бераётганингни хотининг ҳам кўрган! Биз одамгарчилик қилайлик деб, ҳозирча қўлга олмадик хотинингни. Аммо сен қайсарлигиндан қайтмасанг, қамашга мажбур бўламиз хотинингни ҳам!

— Аблаҳ! — Суюн бургут қўлидаги кишанларни шақир-шукир қилиб, ўтирган стулига тирмашди.

Миржалолов ранги девор, ўнг қўли билан тўппончасига ёпишди:

— Қимир этма! Отиб ташлайман! Итдай отиб ташлайман!

— От, қонхўр, от! Бу юрганимдан ўлганим яхши менинг!

Миржалолов унга жавоб бермай, пойгакда қаққайиб турган милиционерга:

— Опкет бун! — деб ишора қилди, сўнг Суюн бургутнинг орқасидан хириллади: — Бир кун муҳлат сенга! Ужарлик қилмай ўйлаб кўр аммо!

Шундан кейин Суюн бургутнинг хотирасида қандайдир бир бўшлиқ пайдо бўлди-ю, Миржалоловнинг хонасидан қандай чиққани, узун тор йўлакларда кимларни кўргани, бу қудуқдай тор, совуқ катакка қандай қайтиб келгани — биттаси ҳам эсида йўқ!

Бир маҳал ҳушига келиб қараса... нимаси биландир ўриснинг тобутини эслатадиган мана шу ўз катагида ётибди... Дарвоқе бу ерга қачон келди? Қанча вақт ўтди? Анов бешафқат жаллод берган фурсатга қанча қолди? Бир кун муҳлат бераман, ўйлаб кўр, деганди. Бир кун нимага керак Бургутга? Нимасини ўйлайди?

Ёв ёмон, аммо ўзингдан чиққани ундан ҳам ёмон дегандек, ёвузликда устози Шарановский, ҳатто устозининг устози анов мудҳиш генералдан ҳам ўтиб кетган бу жаллоднинг олдидан чиқмасданоқ нима қилишини ўйлаб қўйган Суюн бургут!

Миясини еган қари қашқир! Айтган гапини қаранг унинг. Ё пора берганига иқрор бўлармиш ё Маржонойни анови калла-кесарларга емиш қилармиш! Ё ҳазар, алҳазар! Наҳот бу гапларига ўзи инонса бу қузғун? Наҳот Бургут жонини асраш учун Маржонойни, Оллоҳ ўзи қовуштирган жуфти ҳалоли, бу ёлгон дунёга келиб кўрган биттаю битта қувончи, бахту саодатини оч қашқирларга ем қилиб қўйса? Бундай қилиб асраган жонини кўчада дайдиб юрган итларга ташлар Суюн бургут?

Буни хаёлга келтиришнинг ўзи даҳшат-ку Бургут учун!

Девордаги туйнукдан тушиб турган хирагина шуъла батамом сўниб, шифтда ярқираб турган чироғ ўчганига қараганда, тонг яқин. Анов қузғуннинг олдидан чиқмасдан турибоқ кўнглига туккан аҳдини амалга оширадиган пайт келди. Бу иш шундайки, бу ишга қасд қилган одам уни чўзаверса, ҳарчанд довюрак бўлмасин, иккиланиб, қўли қалтираб қолиши мумкин. Жон ширин деб бекорга айтмаганлар!

Суюн бургут белини пайпаслаб, киндиги тагини ушлаб кўрди, жойида турибди!..

Бургут дастлаб қамоққа тушган кунлари, бу кенг жаҳон кўзига тор кўриниб, зимистон ертўлада у ёқдан-бу ёққа эмак-лаб, ер чангаллаб тимискиланиб юрган пайтларида қўлига синчалоқдеккина бир темир тушганди. Ушанда бургут «бир кун

кунимга яраб қолар», деб уни шимининг белидаги кавакка яшириб қўйган эди. Бу катакка тиқишганидан кейин эса, кўзига уйқу келмай, тўлғаниб ётган маҳали, уни мана шу бетон тобутга чархлай-чархлай пичоқдан ҳам кескир бир ханжарга айлантирган эди...

Суюн бургут мана энди нима қилишини ипидан игнасигача ўйлаб қўйди. Қачон, қандай ётади, ўзи чархлаган бу ажал қуролни қандай ишлатади... Оллоҳ ўзи кечиргай. Ҳа, ўлимдан эмас, ёлғиз Оллоҳдан кўрқади у. Ким билсин, эҳтимол Яратгучи бу савдоларни синамоқ учун солгандир унинг бошига? Аммо, норасо бандангни ўзинг кечиргайсан, Яратган Эгам. Бу қандай синовки, на адолат бўлса унда, на ҳақиқат!? Ҳақ ва адолатни қарор топтирадиган подшоҳлар эса нопок, ноҳалол инсонлар ёнини олиб, ҳалол, покиза, аммо ночор, нотавон мўминларни хору зор қилса? Қўй оғзидан чўп ололмайдиган ғарибу ғураболар устига чиқиб тепишса, ўзлари қолиб, бола-чақаларигача исканжага олишса? Ҳатто жуфти ҳалолларининг номусига тегишдан ҳам тойишмаса?

Бу ўйларим шаккоклик бўлса, Ўзинг афв этгайсан, аммо бандаларинг бошига тушган бу синовларга ким дош бера олади, эй, Яратган Эгам?

Ҳа, Суюн бургут эсини егани йўқ, у билади, жазм этган иши ҳар бир мусулмон учун (алҳамдулиллоҳ, у мусулмон!) гуноҳи азим эканини дил-дилидан англайди. Аммо... бошқа йўл қолмасан чора? Хом сут эмган бандангман, ўзинг яратдинг, ўзинг кечиргайсан, яратгучим! Сен ҳам кечир, Оллоҳ ўзи қовуштирган хасмим, жуфти ҳалолим, бу дунёга келиб топган бирдан-бир бахтим, бебаҳо Маржоним, олтиним, дуру гавҳарим, кечир, кечир, кечир...

Мана, айтадиган гаплари ҳам тугади... Умрида ҳеч қачон бундай самимий гаплашмаган, ҳасратлашмаган эди, дарди-дунёсини тўкиб, бундай ёрилмаган эди. Тўғриси бунга ҳожат ҳам бўлмаган, қуш тилини қуш билади, деганларидек, улар бир бирини гап-сўзсизоқ тушунишар, нигоҳлари нигоҳлари билан тўқнашгандаёқ билишар эди дилларидаги, тилларидаги ниятларини!..

Ҳа, Маржоной тушунади, Маржоной кечиради уни. Фақат... ўғли, кўзининг оқу қораси, Лочин!.. Унга нима ҳам дея олади Бургут? Деганда тушунармикин, кечирармикин ўғли?..

Алвидо, Лочин! Алвидо, ўғлим! Сени худога топширдим, онангни сенга! Сен ҳам отангни афв эт, болажоним! Авф эт, афв эт...

Суюн бургутни совхоз шаҳарчасига дафн этишга рухсат беришмади. Унинг жасадини кечаси алламаҳалда қопқоғи миҳланган оғир тахта қутида олиб келишди. Олиб келган одамларнинг орасида милиционерлари кам, аксарияти башанг кийинган, келишган ёш йигитлар эди. Уйда кўтарилган фарёд, қий-чув, йиғи-сиғи — ҳеч нарсага қулоқ солмай, ими-жимиди дарҳол кўмасанлар, ҳатто жаноза ҳам ўқимайсанлар, хуллас, элга овоза қилмайсанлар, деб оёқ тираб туриб олишди. Халойиқ йиғилди.

Доду фарёдни эшитиб бир зумдаёқ ҳамма ёқни одам босди. Наники ҳовли, кўча ҳам элга тўлиб кетди. Суюн бургутнинг жасадини олиб келган бойваччасимон йигитлар аввал тўпланган юртни ҳам писанд қилмай, ўдағайлаб кўришди, аммо йиғилган эл ҳам бўш келмади. «Бир бегуноҳ, беайб, покиза мусулмонни бесабаб, беёзиқ жувонмарг қилганларинг озми? Энди уни расм-русмимизни ҳам бажо келтирмай, жаноза ҳам ўқиттирмай, пинҳона кўймоқчимисанлар! Инсоф борми сенларда? Мусулмонмисанлар ўзларинг ё кофирмисанлар?»— деб ғалаён кўтаришди.

Суюн бургутнинг суягини олиб келган пўрим бойваччалар шундан кейингина сал паст тушиб, мурсога ўтишди. Қарияларнинг маслаҳати билан Суюн бургутни Маржонтовга, ўзи кўп йил ишлаган йилки фермасининг ёнидаги кичик қабристонга дафн этадиган бўлишди. Шундан кейин қўтини бузиб, ундан Суюн бургутнинг жасадини олишди, ювиб-тарашди, мархум энаси ўз кўли билан тўқиб, тўйларида инъом этган улкан патгиламга ўрашди, сўнг жаноза ўқиб Маржонтовга олиб кетишди. Бургутни ўзи яхши кўрган сой бўйидаги арчазорда дафн қилишди. Тумонат одам йиғилди, Суюн бургутни ерга бериб бўлгач, эски удум бўйича: «Халойиқ! Қандай одам эди Суюн бургут!» деб сўрашганда тоғу тошга сиғмай кетган эл жўр бўлиб: «Яхши одам эди, мард йигит эди, Суюн бургут!» деб ҳайқирди. Бу ҳайқириқдан Маржонтов ҳам йиғлади-ёв, Маржонтов ҳам силкинди-ёв!..

Дафн маросимининг учинчи куни элга қора ош берилди. Қора ошдан кейин қариндош-уруғлар ҳам тарқашди. Фақат Маржонтой билан Бибисора момо катта ўтовда, уч-тўртта энг яқин аёллару Лочиннинг дўстлари қолди.

Лочин билан Ветеран бува холироқ жойга тикилган бошқа ўтовда туришар эди. Кеча Ветеран буванинг юраги яна ёмон бўлиб, уни ҳам шаҳар касалхонасига олиб кетишди. Бугун қора ошдан кейин, эл тарқагач, Салим қилтириқ билан Кумуш ҳам қайтадиган бўлишди. Улар Лочин билан хайр-хўш қилишгани киришганда у ўтовнинг тўрида, шифтдаги туйнукка тикилиб ётарди. Лочин уч кундан бери шу ҳолатда қимир этмай ётар, на саволларга жавоб берар, на гапирарди, гўё отаси ўлгандан кейин тилдан қолиб, гунг бўп қолган эди. Ҳатто отасини мазорга қўйиб қайтгач, энг яқин қариндошлари билан момоси ва энасидан кўнгил сўрагани кирганида ҳам на бўғзидан нидо чиқди, на кўзидан ёш! Утов тўла хотин-халаж, негадир ҳаммаси бирдан Лочинга қараб талпинишди. Лочинни бағирларига босганларича, Суюн бургутни йўқлай-йўқлай, уввос тортиб йиғлашди. Бибисора момо, қадди дол, куймаланиб келиб, неварасининг бўйнига осилди, бошини сараклаб, алланималарни айтиб, унсиз йиғлади. Лочин шунда ҳам ҳайкалдай қотиб тураверди, фақат энаси Маржонтойни кўргандагина дош беролмади! У аввал энасини танимай қолди. Эғнида... этаги ер супирган узун кўк кўйлак, бошида бир томонга оғиб қолган кўк рўмол, юзлари кўмирдай қорайиб кетган Маржонтой дастлаб

унга ёнғинда қолиб, барча шоҳу бутуқлари куйиб, сўппайиб турган ёлғиз арчани эслатди, назарида, бу ёнғиндан энасининг фақат кўзлари қолган, лекин бу кўзларда нам йўқ, улар худди қуриб қолган бутуққа ўшарди... Уни айниқса энасининг сочлари ларзага солди. Энасининг ҳамиша қалдирғочнинг қанотидай ялтираб турадиган қоп-қора, майин, гўзал сочлари бир кечадаёқ қордай оппоқ оқарган эди! Лочин буни кўрдию бўғзида туриб қолган фарёдни тутолмади, момосининг бағридан отилиб чиқиб, энаси томон талпинди, унинг олдига тиз чўкиб, оёқларини қучоқлаб олди... Бу унинг сўнги фарёди, сўнги ожизлиги бўлди... Шундан бери тили соқов, қулоғи қар!

Мана, ҳозир ҳам у гўё энг қадрдон оғайниси Салим қилтириқ билан Кумушбибини кўрмагандай, шифтдаги туйнукдан кўзини узмай ётаверди. Салим қилтириқ билан Кумуш бирпас унга жимгина тикилиб ўтиришди.

— Лочин,— деди Салим.— Биз хайрлашгани келдик...

Лочин қимир этмади. Кумушбиби бирдан овози дарз кетиб:

— Лочин,— деди ёлвориб.— Бунақа қилмагин-да, Лочин! Ҳамманинг бошида бор бу ўлим. Ҳеч ким... Ҳеч ким устун бўлган эмас бу дунёга! Ҳаммамиз кетамиз бир кун!— деди у файласуфона, дедию гапини тугатолмай ҳиқиллаб қолди. Лочин. лом-мим демай тескари ўгирилди-да:

— Раҳмат! Йўлдан қолманглар. Бораверинглар!— деди аллақандай совуқ, бўғиқ овозда. — Мен... мен сенлардан розиман. Сенлар ҳам рози бўлинглар.

Салим қилтириқ бирдан ҳушёр тортиб:

— Лочин!— деб хитоб қилди.— Сенга нима бўлди? Нима деяпсан, Лочин?

Лочин бетоқат қўл силтади:

— Айтяпман-ку, сенларга рухсат деб, раҳмат деб...

Кумушбиби рўмолининг учини оғзига босиб, югурганича ўтовдан чиқди. Салим қилтириқ бир нарса демоқчи бўлиб, бир-икки тамшанди-ю, гапиролмади, орқасига қарай-қарай Кумушнинг кетидан чиқди.

Улар чиқиши билан олам сукутга чўмди, гўё атрофда тирик бир жон йўқдай, ҳаммаёқ жимжит. Йўқ, ана, бу сукутни бузиб, нимадир патиллади. Движок! Ўтовда чироқ ёнди, ёниши билан нариги ўтов томонда болачаларнинг хуррам қийқириғи янгради. Қаердадир от кишнади, ит акиллади.

Лочин ўрнидан турди. Ўтов тирқишидан ташқарига қаради. Қоронғи тушипти. Қўшни ўтов ҳам жимжит... Фақат ўтов орқасидаги ўчоқларда олов ёняпти, аллақандай аёллар ғимирлашиб юришипти. Улар орасида Олтинойни танигандай бўлди. Чамаси, аёллар овқат пиширишяпти... Лочин негадир оёқ учида юриб, жойига қайтди. Ёстиғи остидан қалин дафтар, чўнтагидан қалам олиб, хонтахтага қўйди, бироқ ўйлаган нарсасини ёзиш ўрнига яна туйнукка тикилди. Туйнукда илк юлдузлар, йўқ, янги туғилган кўзичоқлардай маъсум, беғубор ногирон юлдузчалар милтирарди. Лочиннинг назарида, бу ногирон юлдузлар уни чоралаётгандай, ўз ёнларига чақираётгандай туюлди...

Лочин қўлига қалам олди.

«Энажон! Энажонгинам!

Гуноҳқор ўғлингизни кечиринг. Шу кеча мен сизга айтмасдан олис йўлга отландим. Адолат қидиргани сафарга чиқдим. Бу йўл жуда узоқ бўлади. Балки бир неча йиллар, балки ўн йиллар кетар адолатни тиклаб, отамнинг номини оқлашимга. Чунки мен ўз юртим у ёқда турсин, Москов ҳам ҳақиқат қилишига ишонмай қолдим. Эндиликда, мен керак бўлса, Миллатлар Ташкилотигача бораман (этибор беринг, энажон: «ёзаман» деяпганим йўқ, «бораман» деяпман!) Қандай қилиб, дерсиз? Йўлини топаман. Хорижга чиқадиған кемаларга матросликка ёлланиб бўлсада, океанлардан қайиқда сузиб ўтсам-да, йўл топаман! Демокриманки, бошимга не савдолар тушмасин, отамнинг номини оқлайман, унинг ҳалол инсон эканини исботламай, адолатни тикламай қайтмайман. Унгача сиз сабр-тоқат билан кутинг ўғлингизни! Эсингиздами, энажон, бир куни адабиёт дарсида сиз рус шоири Симоновнинг «Мени кутгил ва мен қайтарман» деган шеърини ўқиб бергандингиз. Бу шеърда урушда юрган солдат ўз ёрига муржоат қилиб айтадики, «мободо мен дом-дараксиз кетсам, ҳатто эринг ўлди, деган қора хат олсанг ҳам — бунга ишонма! Бутун эл, ҳатто тўққан онам инонса ҳам, сен инонма бу гапларга, мен тирик қайтаман, албатта қайтаман», дейди ўша солдат. Шеър бизга жуда ёққан эди. Бироқ сиз ўшанда айтган эдингиз: бу гўзал шеърдаги ўлди, деган гапга бутун эл, ҳатто онам инонса ҳам, сен, яъни севгилим, инонма, деган сатрлари унча тўғри эмас, чунки, урушда юрган, эр йигит ўлипти, деган гапга ҳамма, ҳатто солдатнинг севикли ёри инонса ҳам, она инонмайди, шоир шу ерда жиндак хато қилган, дегандингиз?.. Қиссадан ҳисса шуки, сизга ҳам «ўғлингиз Лочин оламдан ўтипти», дейишса — инонманг, зинҳор-базинҳор инонманг, энажон! Модомики юртимизда ҳақиқат йўқ экан, мен уни бошқа жойлардан қидираман, Бирлашган Миллатлар Ташкилотигача бораман, аммо адолатни топмай қайтмайман. Сиз эса... биламан! Ноинсоф эмасман, биламан: сизга қийин бўлади, энажон. Жуда қийин бўлади — ҳаммасига кўзим етиб турибди! Аммо бундан бошқа йўлим қолмаса нима қилай? Узингиз айта қолинг: нима қилай, энажон?»

Лочин дафтар-қаламини шоша-пиша ёстиғи тагига яшириб, қулоғини динг қилди. Яқин жойда итлар вовиллади, сўнг энгил шарпа эшитилди. Сал ўтмай, қўлида патнис, Олтиной кирди.

Гўё Лочин билан аллақачон қовушгандай, гўё бу оилага келин бўлиб тушгандай, гўё қайнотасига мотам тутаетгандай кўк кўйлак кийиб, бошига кўк доқа рўмол ташлаб опти. Бу либос унинг чехрасига юракни жиз этдирувчи маъсум бир маъюслик бахш этибди. Узиям, тўлин ойдай юмалоқ юзи хиёл чўзилиб, катта-катта кўзлари бўталоқнинг кўзларидай мўлтираб қопти!

Қиз, қўлида баркаш, бир-икки қадам юрди-ю, чалқанча етиб олган Лочинга бир дақиқа термулиб турди. Ундан садо чиқмагач, «култ» этиб ютинди-да, яна қушдай энгил одимлаб, орқасига тисарилди. Шунда Лочиннинг аллақачон яхлаб, бир парча

музга айланган юраги ногаҳон «шиғ» этди, қайнаб келган меҳрдан кўнгли ийиб:

— Олтин... Олтиной!— деб чақирди. Олтиной қайрилиб қаради, қуралай кўзлари умид билан, болаларча илинж билан мўлтиради.

— Олтиной... Илойим, бахтли бўл!..

Олтинойнинг жовдираб турган кўзларидаги умид ҳадик ва кўрқув билан алмашди.

— Сиз, нима... нималар деяпсиз, Лочин ака!— деб сўради тўсатдан ўпкаси тўлиб.

Лочин чайналди.

— Ҳа, шу... Сен яхши қизсан деяпман, Олтиной! Дунёда энг сулув қизсан, Олтиной! Бахтли бўл, бахтли бўласан деяпман...

Олтинойнинг қўлидаги баркаш ерга тушиб, даранглаб кетди.

— Қўйинг, бунақа деманг, Лочин ака! Илтимос, қўрқитманг одамни!— Олтиной лаблари пир-пир учганича, ташқарига отилди.

Лочин қизга айтган гапларидан пушаймон бўлиб, унинг бу гапи ҳам, боя Салимларга «мен розиман, сенлар ҳам рози бўлинглар», деган сўзлари ҳам, уларнинг кўнглида хавотир уйғотиши мумкин-ку, дея, ўзини койиб узоқ ётди.

Назарида Олтиной ўтов тирқишидан:

«Йўқ, Лочин ака!— деб шивирлагандек бўлди.— Сиздан бошқа ҳеч кимни демайман. Сизсиз бу ёруғ дунё қоронғу мен учун! Сизсиз дўзах у, мен учун! Бир ёққа кетмоқчи бўлсангиз бирга олиб кетинг, акажон!»

«Бунинг сира иложи йўқ, Олтиной. Менинг манзилим узоқ, йўлим хатарли, Олтиним!»

«Майли, бошга тушгани кўз кўрар, Лочин ака! Фақат ташлаб кетманг. Ташлаб кетсангиз, дунёда энг бахтиқаро қиз мен бўламан. Ундан кўра ўлдириб кетинг, мени! Ўлдириб кетинг!»

Лочин сапчиб турди. Чамаси, кўзи илинган экан.

Яна ҳаммаёқ жимжит, сокин. Ўтов шифтидаги чироқ ҳамон чарақлаб турибди. Афтидан вақт тун ярмига яқинлашган шекилли, дарахтлар нотинч гувилляпти! Лочин чироқни ўчирмоқчи бўлди-ю, ўчирмади: ўчирса нариги ўтовдагилар хавотирга тушиб, хабар олгани келишлари мумкин. Лочин ниманидир эслаб-эслаб олмай пешонасини ишқади: Ҳа, хат!

Хат ёстиқ тагида эди! Йўқлаб келишса кўриб қолиб, оламни бошларига кўтаришлари мумкин! Лочин хатни ёстиқ остидан олиб, кигиз тагига яширди-да, зимистон қоронғуликка шўнғиди.

Шамол кучайган, ўтов теварагидаги дарахтлар нимадандир зорланиб, нола чекиб увиллар, осмондаги булутлар худди қашқирдан ҳурккан қўй галасидай, шитоб билан жануб томон шошилар, осмоннинг очиқ жойларидаги юлдузлар гўё ҳовучлаб сочилган тилла тангачалардай ярқирар эди.

Шундоқ рўпарада, қоронғида қовоқ солиб турган Маржонтов устида уч кунлик беҳолгина ҳилол элас-элас кўзга чалинарди.

Маржонтовга кўзи тушиши билан хонадонлари бошига қора

кун тушган оқшом отаси билан энаси бўзлаб айтган ўлан ёдига келди:

Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!
Оғир кунда таянчим,
Қора тунда суянчим!
Ёв келди-ку қошинга!
Фарзандларинг бошига —
Иш тушди-ку, Маржонтов.
Ўғлонларинг ошига —
Оғу тушди, Маржонтов.
Нечун сукут сақлайсан?
Қалдирғочинг қалдираб,
Ғанимларни қувмайсан?
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!..

Йўқ, Маржонтов ҳам, боболарга мадад берган, ёв келганда қалқон бўлган Маржонтов ҳам бугун гунг, сассиз, соқов!

Лочин кўзи қоронғуликка ўргангунча ўтов ёнида турди, кейин, атрофига қарай-қарай, бир-бир босиб, қабристон томон йўналди. Лекин қанча эҳтиёт бўлмасин, қўрадаги сезгир итлар акиллаб бошлади. Лочин қоронғуда туртиниб-суртиниб, қалин арчазор орасида тимирскиланиб бораркан, итлардан бир-икки таси орқасидан қувиб келишди, уни таниб, думларини ликилла-тиб, оёқларига сурканишди. Лочин «қайт-қайт» дея секин койиб, уларни аранг орқага қайтарди-да, йўлида давом этди.

Ана, қабристон ҳам кўзга чалинди. Қабристондан узоғи билан икки юз-икки юз эллик қадам нарида одамлар «Шайтон дара» деб ном қўйган тубсиз дара! Қаърида не-не сирли ҳангомалар, не-не мудҳиш фожиаларни асраган бу зимистон даранинг тубида бир дарё сув оқади! Ўтовдай-ўтовдай тошларга, чўнг қояларга урилиб, улоққа тушган тулпордай оқ кўпикка чўмиб, қутурган шердай наъра тортиб оқади. Дунё дунё бўптики, унга йиқилган на от, на одам, на йиртқич ҳайвон топилган! Ҳаммаси изсиз, ном-нишонсиз йўқолган, йўқолаверган! Ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч нарсани топган эмас бу ёвуз дарадан! Аммо қариндошини йўқотган одам қариндошидан, молини йўқотган молидан умидини узган эмас! Унинг, Лочиннинг умиди ҳам шунда! Ҳаммаси «Мени кутгил ва мен қайтарман!» деган анов машҳур шеърдагидай бўлади.

Лочин уч кеча-кундуз ухламай, ахир пировардида шу йўлни топди. Бу дунёдан кетса ҳам энасининг юрагида умид шамини ёқиб кетяпти! Дунёда фарзандини йўқотган ҳамма эналардай, Лочиннинг энаси ҳам уни кутади, токи қариб, бу бевафо, норасо дунёдан кўз юмгунча ўғлидан умидини узмай кутади, кутаверади. Энаси учун ўйлаб топган биттаю битта тасалли шу! Бошқа йўл бўлмаса, на чора?

Мана, бор-йўғи беш-олти қабрдан иборат кичик гўристон!

Отасининг қабри энг юқорида, тарвақайлаб ўсган иккита кекса арча ўртасида. Маржонойнинг тилаги билан ёнида унга ҳам жой қолдиришган. Лочин тепасига улкан харсангтош қўйилган отасининг гўри ёнига чўккалади, чўккалар экан, тиловат қилишни билмаслигини эслаб, яна ўзидан ранжиди.

«Отажон! Малъун бўҳтончилар сабаб, азиз бошингиз устида қора булутлар айлана бошлаганида айтган васиятингиз ҳамон ёдимда. «Ўғлим! Сени худога топширдим, энангни сенга!» дегандингиз ўшанда. Ўйламангки, инонган ўғлим сўнгги илтижомни ҳам бажо келтирмади деб! Аммо... гуноҳкор фарзандингизни афв этинг, отажон! Бошқа чорам қолмади! Сизга қилинган бу адолатсизлик, бу ҳақорат ва хўрликлардан кейин мен учун ҳаром бу дунё! Афв этинг, отажон! Ахир сиз дош беролмаган бу таҳқир, бу ноҳақликларга мен қандай дош берай, отажон?..»

Лочин қабр тошини силаб, гўё отасининг пешонасидан ўпаётгандай, уни қайта-қайта ўпди-да, гип бўғилиб, ўрнидан турди. Қўра тарафда яна итлар ҳура бошлади: шошмоқ керак!

Лочин олдидаги қалин арчазорга шўнғиди, кафтлари, юз-кўзларига минг тикон бўлиб қадалган игнали шохларнинг оғригини ҳам сезмай, юқориға, «Шайтон дара»га қараб ўрлаб кетди... Орқада, кўрғон томонда, ҳамон итлар хурарди. Бир-икки жойда чироқ милтирарди.

Лочин қадамини тезлатди. Ишқилиб, дарага етиб олса бас! У ёғи, худо мадад берса... бир оний иш!..

Орқада итлар тобора қаттиқроқ хурар, қандайдир овозлар элас-элас қулоққа чалинарди. Мана, хайрият, Лочин ўзига «Адолат манзили» деб ном қўйган «Шайтон дара»га ҳам етиб келди, келди-ю, ёвуз даранинг совуқ нафасидан сесканиб, жар ёқасида тўхтади. Дара, тўғрироғи, унинг кўз илғамас, тубсиз, зимистон қаъридаги асов дарё гўё уни ўз бағрига чорлаётгандай аллақандай сирли шовуллар, кишини ўзига ром қилувчи мафтункор садо тарқатиб, бетиним гувиллар эди!

Лочин бир силтаниб танасини кўйлагидан жудо қилди, тугмаларини дўланадай дув тўкиб, шимидан ҳам апил-тапил озод бўлди, қоронғида тимирскиланиб катта бир тош топди-да, уларни боғлаб, қулочкашлаб дарага отди.

Мана, ондан тугилгандай бўлди-қўйди. Энди бир сакраса бас — юрагини тилка-тилка қилаётган бу андух, бу ноҳақ, норасо дунёнинг барча азоб-уқубатларидан қутилади-қўяди!

Тўсатдан, улкан бир қора соя Лочиннинг ёнгинасидан физиллаб ўтди-да, шитоб билан орқасига бурилиб, оёқларига урилди.

Қоплон! Ажаб ҳол! Марҳум бобосининг садоқатли қари бўрибосари! Аллақачон юролмай қолган, умрининг сўнгги дақиқаларини кечираётган бу қари ит уни қандай қувиб етди? Қандай топиб келди? Ниманинг аломати бу? Ё қоплон эмас, Лочинга дўмбира чалишни ўргатиб, улоқларга опичлаб юрган сеvimли бобосининг беҳаловат руҳими, безовта арвоҳими бу?

Шу пайт арчаларни гувиллатиб эсаётган довул орасидан аёл кишининг:

— Ло-чи-ин! Жон ўғ-лим! — деган чинқириви қулоққа чалин-

ди. Унга: «Ака-жон? Акажоним-эй!» деган яна бир фарёд кўшилди. Энаси! Энаси билан Олтиной!

— Кетсанг... энангни кўмиб кет, жон болам! Аввал ўз кўлинг билан гўримга кўмиб кет!..

«Ё ҳозир, ё ҳеч қачон!..»

«Кечиринг, энажон! Аммо ўғлингиз бу золим дунёда туролмайди! Суйган отасини хор қилган, ундай ҳалол, мард, танги инсонлар оёқ ости бўлиб, Мансур мешдай қора қузғунлар даври-даврон сурган бу дунё, бу юрт ўғлингизга ҳаром, энажон. Кечиринг!»

Қоплон гўё Лочиннинг шафқатсиз ниятини сезаётгандай, оёқлари остида ҳамон чарх урар, «Қайт бу мақсадингдан, қайт!» дегандек зорли гингшир, одам боласидай ялиниб, ёлворар эди.

Лочин, худди қишда дарёга шўнғишга чоғланган одамдай, бир жунжикди-ю, ўзини зимистон ўпқонга отди.

Қоплон аянчли акиллаганича жар бўйида қолди. Овлоқдан, жуда овлоқдан, осмон қаъридан итнинг овозидан ҳам зорлироқ, юракни зир титратувчи сас келди:

«Болам-ов! Бўтам-ов!..»

Тўхта! Нима қилиб қўйдинг, аҳмоқ? Туққан онангни бўзлатиб нега бу қабиҳ ишга жазм этдинг?! Тўхта! Наҳот тўхтаб бўлмаса энди? Наҳот қўлга илинадиган ҳеч нарса бўлмаса бу ўпқонда? Ахир... шайтонлар макон қурган бу дара четларида ўсган дарахтлар қайда? Епирай, қачон тугайди бу дара, бу азоб, бу даҳшат? Ё... боболар айтган бу бебақо дунёдан анов гўзал боқий дунёга ўтдимиз у? Утиб, қуш бўлиб учиб юрибдимиз?

Лочин оғриқни ҳам ҳис этмади.

Ногаҳон тоғлар қарсиллаб ёрилдию мисли кўрилмаган бир машъал ярқ этиб ёнди, у бутун атрофни, суюкли Маржонтовнинг оппоқ чўққисини, наинки Маржонтов, бутун оламни чарогон қилиб ёритди, ёритди-ю, шу заҳоти сўнди-қолди.

Тошкент, 1988—1991 йиллар

ОЙ УЛКАН АДРГА ТАШЛАЙДИ ЭТАК

Ҳаёт Турди

Тун сирлари

I

Япроқлар шивирлаб тинар бир лаҳза,
Қадамимдан шарпа юлқийди шамол.
Оппоқ ёғдуларга суяниб аста,
Соқчи симёғочлар суради хаёл.

Ҳовлингда тўзғиган минг қат оқ абр,
Бўсағанг саҳнидан туман тарқалар.
Юрагим қулайди — узилган сабр,
Дарвозанг остида занжирбанд хатар.

Деразангни чертиб қулар ушоқ тош,
Сесканиб тушади синглинг ва онанг.
Сен, сира сир бермай, қуйи солиб бош,
Эшикка чиқасан топиб баҳона.

II

Тоғлик салқинларда тўш очган гўша,
Дам олар бош қўйиб туннинг ёлига.
Яқинлашиб келар бегона қадам,
Жимликка суяниб турибмиз, мана.

Бўсаларнинг таъми сачраган кеча,
Ой улкан адрга ташлайди этак.
Нафасини узоқ тутиб ичида,
Қийналиб кетади энг яқин куртак.

* * *

Тупроқ эмас, ерда дард қат-қат,
Ғам лошлари ётар қалашиб.
Бу дунёдан ўтади бевақт,
Ойнинг икки нури адашиб.

Тонгни кутдим, келтирар деб бахт,
Нурлар кетди тунга ютилиб.
Мени унут, олдинроқ, барвақт,
Бахт топарсан мендан қутулиб.

Кунлар ўтар паришон, ғариб,
Унутгайман жамолинг қадрин.
Сени қучдим бу кеч соғиниб,
Танамдан илондек ажралди заҳрим.

* * *

Дарахтлар баргида чўқир ҳавони,
Шохлар сирларимдан эгилар оғир.
Қайноқ ёшларимни шимиган, ичган,
Ер остида адашиб ёрилган томир.

Бундан юзларимни ўгириб айтай,
Мен кетиб қоламан кунлар оралаб.
Хотирни юз йилга қолдириб, қайтдим,
Барибир, эслатди шохчалар қараб.

Не қилай, йўл экан очиғин айтсам,
Кўпдан айри бир йўл сололмадим, мен.
Гоҳи ер ости, гоҳ ҳаводан қайтдим,
Ҳам юз йил олдинлаб кетолмадим, мен.

У йўллар пойимдан узилиб қолди,
У кунлар ортимдан йўртишган тева.
Бу йил, бу дарахтлар серҳосил бўлар,
Менинг сирларимдан туғишар мева.

Гулшан Абдуназарова

* * *

Кийдириб муҳаббат тожин бошимга,
Тортинмай, ийманмай келгин қошимга,
Адойинг бўлойин бир қарошингга,
Мадад айла, сабру ҳам бардошимга,
Кел, муҳаббат, кўрсат гулдек юзингни.

Кўзларинг чоғланиб турар қочмоққа,
Фуруринг йўл қўймас кўнгул очмоққа,

Интиғман, мен сенга меҳрим сочмоққа,
Соғинчдан чиройли кўйлак бичмоққа,
Кел, севганим, кўрсат гулдек юзингни.

Муҳаббатдан қалбим чўғланмоқдадир,
Чўғи алангага боғланмоқдадир,
Севги нашъасидан тоғланмоқдадир,
Васлингни кўргали чоғланмоқдадир,
Кел, суйдугим, кўрсат гулдек юзингни.

* * *

Кўнгул куйса, қуёш чироқ бўлолмас,
Юрагим қайғудан йироқ бўлолмас,
Субутсиз зот, зинҳор, Широқ бўлолмас,
Бунча куйдирмасанг, эй фалак?!

Муҳаббатнинг мулки ўртаниб вайрон,
Ишқ розин сўйлаган тилим-да ҳайрон,
Меҳр, вафоданмас, жафодан бийрон,
Бунча куйдирмасанг, эй фалак?!

Ҳижрон ғамин аччиқ кечаларида,
Изғирин садоқат гўшаларида,
Тентирайман қисмат кўчаларида,
Бунча куйдирмасанг, эй фалак?!

Дарз кетиб осмоннинг чоки сўкилар,
Абрнинг кўзидан ёши тўкилар,
Айрилиқ дардидан кўнгул букилар,
Бунча куйдирмасанг, эй фалак?!

Баҳриддин Садриддинов

«Қутадғу билиг»

Сўз тиғдир, боболар қолдирган, эссиз,
Бу қадим шамширни яхшилаб қайранг.
Топиб олсин бир кун болаларингиз,
Ният қилиб, бундай юракка қаданг.

Энди осмон соғинч, армон ҳам кўзда,
Аёлғу ибодат томирда бедор.
Минг йиллик уқубат йиғласа сўзда,
Демак, инграётган тирик қасос бор.

Кўксимда тўлғанар бир кескир шамшир,
Осмоним, кўёшга яна бир дўғил.
Мен қушга айланай, шеър қолсин сағир —
Шамширимни тутсин қани пок ўғлон...

* * *

Шаҳарларда ўсган дарахтлар —
ким қачонлар қишлоқдан келиб,
чорраҳалар, йўллар четида,
шундоқ, қолиб кетган болалардир!
Эналари чақиради,
(эшитмайди гўдаклар),
оталари касал бўлса,

симёғочдан сўрашар...

Бетонли уйларга санчиб ҳайратин,
улар қўлларини кўкка чўзишган —
бир ёлғон айтишган кўёшга, ойга.
(Буларнинг новдасин кесишган безаб,
тиллари ҳам кесилганми, оҳ!..)
Қайтсак,

энди уят,

дейишар улар,

қайтсак, кулар дерлар,

ялпиз, ёвшанлар.

Амаллар, хотинлар... бўғзидан тутган,
ҳар кўйга ўйнатар тутунли шамол,
шаҳарлик бўп кетган бу дарахтларни —
менинг жўраларимни!

Муҳаббат Бобомуродова

* * *

Кўнглум қафасига қамалган қушсан,
Панжаларинг доғли, қанотинг — ситам.
Тунлари адоқсиз — ўнг келмас тушсан,
Азобсан, саробсан, қайғусан хуштам.

Инграб қутулмоққа излайсан чора,
Атрофинг ўраган хиёнат — фироқ.
Умидинг порадира, ҳеч битмас яра,
Гўёки ёғдусиз, хира бир чироқ.

Бош кўйгум бағрингга, ширин оҳимсан,
Қисинсам юпанчим, тоғдек суянчим.
Сигинаман сенга, қиблагоҳимсан,
Ғамбода кўнглумда ёлғиз қувончим.

Сендан кечолмасман, илинжим ўзинг,
«Ўзимники» бўлган илк севинчларим.
Ҳовлим юзларида қолгандир изинг,
Танимга ботади ўкинчларим.

Ихтиёр Холиқулов

Асад

Кунларнинг қадами жуда суст,
Еллар ғир-ғир, офтоб ялтироқ.
Боя ҳеч ким кўрмади, афсус,
Кўм-кўк сувга тушди илк япроқ.

Сувга тушди оқимни пойлаб,
Бир айланиб, сўнгра оҳиста
Саратонни бағрига жойлаб,
Оқакетди мангу олисга...

Ошиқнома

Мажнун бўлиб, сиздай қизга ошиқ бўлсам,
Қолган барча ошиқлардан ошиқ бўлсам.
Кўнглунгизни пардай кўкка кўтарсаму
Қанотида олиб учган кўшиқ бўлсам.

Осмон бўлиб, очилсаю ушбу бағир,
Бошингиздан тўкилсам, мен, ёмғир-ёмғир.
Йўл юрсангиз, товонингиз ўпиб қолсам,
Йўллар бўлиб сочилган у тошдек чағир.

Шамол бўлиб, сочингизни силасам, мен,
Устингиздан ой нурларин эласам, мен.
Баҳорларда гуллар сочиб боғингизга,
Ҳовлингизни қишда қорга беласам, мен.

Ошиқ бўлиб, танни бошдан жудо берсам,
Садо бўлиб, тоғдан-тошдан садо берсам.
Сиз қабристон ёнидан жим бир ўтсангиз,
Қабрим аро ошиқман деб, нидо берсам.

Нозанин ёр, мендек зордан кечманг асло,
Ёш жонингиз ситамларга қилманг раво.
Сабил кетса бу дунёдан йигит жоним,
Яна қайда мендек ошиқ бўлур пайдо?!

Ихтиёрнинг дили сизга боғлиқ энди,
Қор айламанг дилга бепарволиғ энди.
Сим-сим ўтган жон-жонимдан ҳар бир тугун,
Узмоқ сизу менга мангу оғриқ энди.

Карима Ашурова

* * *

Бу гуллар-эй, ўхшайди сизга —
кунлар ўтиб, ғунча жамолга
гулнинг ҳусни ураверади.

Бу гуллар-эй, ўхшайди менга —
кўйингизда юрак-бағри қон
ошиқ бўлиб юраверади.

Бу гуллар-эй, ўхшайди бизга —
кетолмай, ҳам келолмай яқин
қизаришиб турверади.

* * *

Сабр қила-қила сочимдаги тун,
оппоқ тонг бағрига сингиб боради.
Сиз мени унутган ҳар он, ҳар бир кун —
дардли юрагимда битмас ярадир.

Юзларим чизиғи — сиз келмаган йўл,
айбингизга гувоҳ — чеккан оҳларим.
Йўқ, сиз бегуноҳсиз,
умрбод оташ ичра яшамоқни
ўзим хоҳладим.

* * *

Сизни излаб келдим мен, яна
қучоғимда хазон гуллари.
Оҳ, бу таниш, ҳазин боғларда,
адашганди севгим йўллари.

Сизни излаб, қорли сўқмоқда
ўтмиш кунлар кезар сарсари.
Ёғаётган қор эмас, асли —
умид қушин тўзган патлари...

Сафар Оллоёр

* * *

Соф севги борлигин олгим келмас тан,
Мен ҳали кўрмадим ишқни мукамал:
«Унинг ҳузурига энди бормайман!» —
Қатъий сўз бераман ўзимга ҳар гал.

Чунки, ҳар гал ғамга тўлиб қайтаман,
Ҳаёт қувончидан бенасиб этар.
Тетик бориб, руҳан ўлиб қайтаман,
Барибир, у мени зориқиб кутар.

* * *

Бу кун, мен ҳиссиз — айландим тошга,
Таним хастадир, умидим сўнган.
Омонат бахтимни тарк этган бошга,
Ошён излашиб қарғалар қўнган.

Маъюс, боқмайин кетдинг бемалол,
Қайрилиб қараб бермадинг савол.
Мен эса, ҳануз кутяпман интиқ —
Рўй берсин, майли, сен истаган ҳол.

Хуршид Дўстмуҳаммад

БУГУН ЭРТАЛАБ

Ҳикоя

**Мингта телбанинг ақли бор менда,
Милёнта ақлнинг телбаиклари.**

Сурайё Зоҳир

— Каллани ишлатиш керак!

Айни саҳар уйқудан уйғониб, кўзимни очиб улгурмасимдан таъна, киноя, ҳақорат ва яна аллақандай ёвуз маънолар аралаш шу калима хаёлимга тирғалдию субҳий ҳаловатим тўзғиди. Бомдод ибодатини адо этишга киришдим ҳамки, ўша лутф ёруғ оламнинг энг осуда гўшаси — жойнамоз узра айланишаверди, мен ҳайдадим — у келаверди, ўзимни чалғитишга уннадим — зуғум авж олаверди: «Каллани ишлатиш керак! Каллани ишлатиш керак! Каллани...»

Кечамиди ё ўтган куними, ёки... аллақайси куни қулоғимга чалинган бу жумла бугун эрталабдан сурбетларча тармашганини қаранг! Менинг шаънимни безаш ниятида айтилган эмасди-ку у! Ёинки, «ўғлим, сенга айтаман, кувём сен эшит», қабилда айтилганмиди?! Қуриб кеткур, жа, теша тегмаган оҳорли гап ҳам эмас, одамзод яратилибдики, инсон инсон қиёфасини олиб шундан улғуроқ кашфиёт қилган эмас. Одамзод қавми дунёга келиб ортирган дунёси ҳам шу — каллани ишлатиш! Илло, яна бир дафъа тавбалар қилайки, айни саҳармардондан ақл-шууримни қийин-қистовга олаётгани бу ғалати «Каллани ишлатиш керак!» деган маломатомуз жумланинг бугунга қандай дахли бор?! Нима, каллалар ишламаяптими? Ахир, инсоннинг калласи ишляптики, дунё мавжуд, акс ҳолда нақ Қуёшнинг қораси ўчади. Қанақасига ўчишини ҳам айтайми, Офтобнинг ҳарорат манбаи бор-ку, ўша одамларнинг миясига жойлашган, тушундингми, азизим. Миялар қанчалик бақувват ва соғлом ишласа, Қуёшнинг нури шу қадар кучаяди, кучайиш суръати секинлашса борми, Қуёш сўнади-қолади!

Тасаввур қилинг, ҳеч бир зотнинг — эркақдир-аёлдир, кексақдир-ёшқир, мўминдир-гумроқдир, қўйинг-чи, бани башарнинг каллани ишга

солувчи «анжом»лари зудлик билан ярқисизланаверса ва мўйсафид Ер кўз очиб-юмгунча буткул калласизлар сайёрасига айланса...

Муқаррар ҳалокатга олиб борувчи бу хавфни одамлар билади, ялписига каллалар ишламай қолишидан замон адогига етажagini, Замину осмон тўзонга айланажagini сезади — инсоннинг баданида шундай сезим бор-да! — билгани-сезгани учун ҳам ҳамма бир-бировини каллани ишлатишга ундайди: «Каллангни ишлат!» дея тирбиялайди, ўқитади, ўргатади, ялинади-ёлборади, ўтинади, уради, аразлайди, жанжаллашади, гиналашади, ёқалашади, урушади... тўнга тутайди. Одам боласи борки, назарида бошқаларнинг калласи ишламайдигандек туюлаверади. «Ҳойнаҳой, ўзимнинг ақлим заифлашиб қолгандир!» деган истиҳолога бориб ҳар куни тонг-ла ўзини ўзи сўроққа тутуш, ўз нуқсонларини топгани сайин минг бир хижолат алангасида жижганга чиқиш... о-о-ох, фалак, одамзодни бундай саодат мақомига қачон олиб чиқасан?!.

Шундай ўй сурсангни, қалбингнинг авра-астарини ағдар-тўнтар қилиб ташласанг, қандай одамсан, бу ёруғ дунёда нима қилиб юрибсан, бепоян заминнинг қаерида, қай аҳволда яшаяпсан, яна қанча давру даврон сурасану қай фурсатда ра-во-на бўласан?... Равона бўлгач, УЕҚдаги йўлинг сени қай манзилларга етаклайди, ёруғ оламга келишингдан бугунги аҳволга тушасанми ёинки бу дунёдаги аъмолларинг боис адашиб-улоқиб тентирайсанми?... Ёхуд, остидан дарёлар оқиб ётган, беҳишт мевалари тугамас боғу роғлардан ошиён топасанми?... Айқаш-уйқаш қаторлашаётган бу саволларни ўйламоқ, чамаламоқ, тошу тарози палласида ўлчамоқ учун озмунча ақл-идрок, озмунча фурсат, ҳурлик, эркинлик... тантилик зарурми?!. Фрейд бобонинг ўйловига қаралса ман-ман деган мардлар ҳам ўзи ҳақида бор ҳақиқатни тан олишга ожиздирлар. Қайдам?... Одамзодни бу қадар қарғиш уриб қўйган эмасдир-ов! Ўзингни рўпаранга ўтказиб қўйиб, дўппини тиззага ташлаб, обдан чордона қуриб олиб, сен биру — олам бир — мулоҳаза, ўй, хаёл, мубоҳаса, тафтиш уммониға фарқ бўлиш наҳот шунчайин машаққат?! Андишани, мурсою мадорани йиғштириб, айтдим-ку, сен биру — олам бир! — ўзингни чеки-чегараси бўлмаган ўн саккиз минг оламнинг жиловини чангалида тутган қодир Эгам билан юзма-юз ҳис этиб — шу мақомлар кўтарила олсанг Фрейд боболарнинг эзмаликлари чикора! — жавоблар изласанг, излайверсанг!.. Ўзгага эмас, ўзингга, ўз ичингдаги адоватга адоват-ла яшасанг, нафсингга адоват қилсанг!.. Адоватинг кучайгани сайин нафсинг зулмидан халос бўлаверсанг!.. Бундан ортиқроқ лаззат борми, инсон учун?!.

У-ў, қасофат банда! Йигитман, эркак кишиман деб сумбатингни кўз-кўз қилиб дунёдан ўтаверсанг-у, бирон марта мен айтган адоватла ўйланиш-изланиш-жавоблар ишташ бахтиға мубтало бўлмасанг! Эркакдир-аёлдир, ҳар бир эс-хушли жондор чекиға жилла қурса бир дафъа шундайин мақом аршиға кўтарилиш имкони битилган, ахир! Уша дафъани, ўша имконни пайқашда қолган бари!

Иситма оляпти шекилли? Баданим қизияпти, иситмага бало борми шу топда?!. Хуллас, одам неча йил умр кечирмасин, Инсон мақомига саноқли сониялар юксалади. Умрга татиғулик сония, лаҳза! Ушбу дақиқа бандани ўйлов аршиға қадар олиб чиқади. Ўйлаш аршидаги сониялар англаш лаҳзаларига айланади. Умр — ўйлов аршиға кўтарилиш учунгина берилган фурсат, муҳлат. Унлаб йиллар... юз йил, ундан-да зиёдроқ фурсатлар муттасил беҳаловат ўтади. Умрнинг йўлиға беҳаловатлик тўшалган, одам бу серткан тўшамадан четлаша олмайди, ундан оёғини узолмайди ҳам. Ўйлов аршиға кўтарилмоқ учун эса беҳаловатлик кўчасида ҳаловат бекатини топмоқ зарур. Зеро, :шаш — ҳаловат васлиға етишиш. Ана шу висол онларида суратий Одамдан сийратий Инсон

мақомига ўтилади. Сурат нима, сийрат нима — буни ўйлагинг, ўйларингга ўйлар улагинг келади...

Эҳ-ҳе-е, мен айтаётган ўйлов бўлакча-а! Кундалик ташвишлардан, баҳорий бўтана тошқин янглиғ бостириб келаверадиган юмушлар карвонидан халос эта оладиган, ҳеч кимдан ва ҳе-еч нимарсадан дахлдорлик жойи қолмаган одамни тасаввурингга сифдира оласанми? Ўй-хаёлингини ўз ҳолига қўйгин, дахлдорликни мутлақо улоқтир, улоқтира оласанми?.. Ҳа-а-а, улоқтира оласан-ан... Сен — сенсан, сен биру — олам бир... Бутун олам бирлигини тутиб турган — бошқараётган мувозанат заррасига айланаяпса-ан... Сен, жумлаи жаҳон, жондору мавжудот фақат ушбу мувозанатга дахлдор... Тушунаяпсанми?.. Хаёлингга, тасаввурингга эрк бер, уни бошқарма, ўз ҳолига қўй... Мувозанатга дахлдорлик... илоҳий дахлдорлик... да-хл-дорми?.. да-хл-дордир?.. жаҳлдормикан?.. дахлдор-жаҳлдор, дахлдор-жаҳлдор!.. Жа-ҳлдор, жаҳлдор... жаҳл-дор?! «Дор» бунча ёпишиб олмаса?! Унинг дахл ёхуд жаҳлга қандай дахли бор?.. Демак, «дахл» дейиш ҳам мумкин! У ҳолда «дор» қолиб кетади. «Дор»сиз «жаҳл» дахлдор бўла олмайди. Шундан, шундан... дахлга ҳам, дорга ҳам... дахл билан жаҳл арқоннинг икки учи, «дор» эса сиртмоқ, дор... «сиртмоқ доим бор» дегани. Дор-бор! Дор — одамга зор!.. Одам дорга зор!.. Оёғинг, ёлинг, белинг, бўғзинг — бари бир шу сиртмоққа дахлдор... Даҳшат! Ёвузлик! Ҳар одиминг, ҳар нафасингга дор — сиртмоққа чап бермоқликка маҳкумсан. Уни бўғзингдан олиб ташлайверасан-ташлайверасан, улоқтира-улоқтира хаёлларнида дордан озодликка олиб чиқасан... Озодлик?.. Дунёда озмунча жондору жонзот борми! Бироқ, умрини бошдан-оёқ муттасил укубатга, мусибатга айлантириб ва ўзи топган укубатларни муттасил бартараф этишга сарфлаш борасида одамга тенг келадигани бўлмаса керак!.. Қайси жондорнинг мусибати одамниқидан оғирроқ? Филнингми, шернингми, қўйнингми?.. Танида жони бор қўй қассобнинг қўлига тушишидан беҳабар еб-ичиб, ўтлаб юраверади, бас, бўлак ташвиши йўқ. Қўй боқаман, деган одамнинг эса жони ҳалак!

Хотинкўприкдаги жанжал ҳам қўй боқиш важдан чиққан... Худо шохид, қилган гуноҳим ўзимга ноаён — ленинчилик кал Пета кўрсаткич бармоғини қирса ҳам тозаланмайдиган яғир чаккасига нуқиб, «У-у-ужж!» деганча теппамга дўқ уриб келган. Утакам ёрилаёзган, «Нима дивотти, Пета?!» деб бақириб юборганман. «Қалланг борми, деб сўкяпти» дея тилмочлик қилган Гўхтамурад акам. Утакам ёрилаёзганидан тилимни тия олмаганман, оғзимдан бепарда сўз чиққан — бўрала-тиб, болохонадор қилиб сўкканман. Сўкканман-у, «Пета ўлдириди» деган хаёлда баттар эсхонам чиққан, қочишга шайланиб, не кўз билан кўрайки, кал Пета турган жойида тарракдек қотиб қолибди. Бит кўзларидан тирқираб чиққан ёш гўдак боланинг кафтидек кичкина, офтобда чўяндек қорайган-қизгимтир юзидан думалаб-дувиллаб ажин ариқчаларидан даҳанига келиб тўхтаб қолган. Чурқ этмаган, гапира олмаган. Қандай гапирсин, ахир, соқов бўлса!

Худо уни соқов қилиб яратмаганида гўлдираб тепамга ўдағайлаб келмас, мен тушуниб-тушунмай уни бўрала-тиб сўкмаган, у эса менинг нега, не бос сўкаётганимни тушунмаслик азобиға чидолмай беҳосдан йиғлаб юбормас эдими?.. Тушунмаслик, тушунмовчилик, ҳақорат, эзгинлик... У чоқлар буларни ўйлаган эмасман, аксинча, ёмон алам қилган. Тушунаяпсизми, одам қуригандай мени ленинчилик кал Пета каллани ишлатишга даъват этган. Гунг-соқовлиги майли-я, буниси Яратганинг хоёши, илло саводсиз, ирkit, ор-риқ, йирикроқ хандалакдек бошидан титилиб, пилтаси тўзиган, яғир, қизил бахмал дўппи тушмайдиган кал Петанинг калласи ишлаганими, ўзи! Ақли расо одам миясининг ёнғокдек келадиган қисмида икки ярим милён ҳужайра бўлишини инобатга олсак,

кал Петанинг мясида қанча ҳужайра бўлгану, унинг қанчаси ишлаган? Тавбангдан кетай, Худойим, калласи ишламайдиганлар калласи ишлайдиганларни каллани ишлатишга даъват этиш одати бандаларинг орасида қай давру давронлардан расм бўлган?..

Ўлай агар, ўша кезлар қўйни ёйиб ўтлатиш борасида кал Петанинг калласи меникидан дуруст ишласа ишлагандир, бироқ, «Наҳотки, кал Петадан бешбаттар ақлсиз туғилган бўлсам?!» деган аламдан ичимга азбаройи чўғ ташлангандек кўксим жазиллаб ачишган, ҳатто хаёлимга тиргалган шу савол-шубҳани қувиб солиш ниятида ошқора ғазоватга шайланганман, шунда, ўша кунлар олдига ўтказиб олиб ҳандаса ўқитаётган олим акам иттифоқо, «Каллами-ошқовоқми?!» деб гарданимга шапалоқ тортиб юборгану уним ўчган. — «Бундан чиқди, кал Петадан ўн карра ақлсиз бир бахти қаро эканман-да» дея-дея тунлари кўрпанинг остида пусиб, дамимни чиқармай йиғлаганман...

Ўзимни қаяққа уришни билонмай қолганман, ёмон алам ўтган, алам қасдга айланиб жон-жонимга ханжардек бутган, каллани ишлатиш бобида кал Петадан ўзиш қасдида ҳандасани ўзлаштиришга муккадан кетганман. Начора, қўй боқишни эпполлаганим рост, қўйни семиртириш, сўйиш, гўштини мўмай-мўмай пуллаш ёхуд қойилмақом қилиб пишириб паққос туширишни ҳали-ҳали эпполмайман, чунки мен уздабурон-учар эмасман, юлдузни бенарвон уролмайман, мен юлдузни бенарвон уриш давосида туғилмаганман, балки нарвонга поғонама-поғона кўтарилиб Ойнинг момиқ нурларига бетимни босишни, милтираган юлдузларни кафтимга олиб эркалашни орзу қилганман... Хуллас, денг, Петадан ўзимнинг ақллироқ эканимни намойиш қилиб қўйиш қасдида хижжалай-хижжалай, алҳол, Фигорус ҳикматини ўзлаштирганман. «Фигорус ким?» дейсизми? Ўзимизнинг Пифагор-да, Пифагор! Мен ҳам Пифагор деб ўрганганман, Фигорус десам назаримда бошқа одамнинг исмини айтаётганга ўхшайвераман. Хуллас, Пифагорнинг ҳикматини ўзлаштирганимга севинчимнинг зўридан оламга сиғмаганман, Пифагор илмига оид масала-машқларни писта пўчоқдек қақиб-ечиб ташлаганман. Кимга рўпара келсам гапнинг нишабини Пифагорга бураман, суҳбатдош рўйхуш берадим-йўқми, суриштирмайман-да, Пифагор жаноблари кашф қилган ҳақиқатнинг мағзидан тотиниб кўришга ундайман: яъни, тўғри бурчак шароитида иккиланган икки калта ёнбош йиғиндиси бир узун ёнбошнинг иккиланишига тенг!.. Қани, эди, бу ёруғ оламнинг мутлақ ҳаракати ушбу те-о-ре-мада мужжасам топганига одамларни ишонтира олсаму, «Одамлару-одамлар, эшитмадим деманглар!» деб кўчама-кўча изғисам-кезсам!

Ажаб, кечагина ҳисоб дарси деса танасига қалтироқ турадиган бола бўлсам... Пифагор тушмагурнинг шу жўн ҳикматини ўзлаштиролмай Баҳодирхўжа муаллимнинг озмунча даккисини кўтардимми?! Муаллим мен тўфайли сабоқдошларим гувоҳлигида олим акамни изза қилганини айтмайсизми!..

Бўларнинг-ку, бўлари бўлди, илло мени азобга гирифтор қилган саволга ким жавоб беради? Кал Пета ҳам, ҳандасанинг билимдони бўлмиш олим акам ҳам худди келишиб олгандек «Каллани ишлатиш керак!» дея мени бир хилда койигани алам қилмайдими?! Бундан чиқди, ҳар икковининг назарида мен нотавон-бемия одам эканман-да! Ахир... мен-ку, астойдил уннасам қўй боқишни эплаб кетарман, юлдузни бенарвон урадиган одамга айланарман ҳам... Тўхтанг-тўхтанг, юлдузни бенарвон уриш давосида туғилган одам Оймўманинг нурига хаёлларини пайваста эта ялармикан?.. Ҳилол ойни, ўн тўрт кунлик ойни, тўлин ойни... Ер ортига яширинган ҳижрон ойни соғинармикан?..

Суриштириб келганда, соғинадим-йўқми — менга нима, мен ўзим — ҳам қўй боқишга, ҳам Оймўма ёруғида Пифагор ҳикматининг

мағзини чаке-еб ётишга кўнгил қўядиган одамга айлансам, яна сўзимдан то尼亞ман-а, боягина «Эплогмайман» дегандим-ку! «Барака истасанг, қўй боққил» деган нақли сув қилиб ичганман, қўй-қўзиларим ўзидан кўпаяверса, туёқ сероблашгани сайин киссам пулга, қозоним мойга тўлишига ақлим етади, эҳ-хе-е, буни қайси ношуд валакисаланг истамайди!— бироқ, тушуняпсанми, мен ун-дай одам э-мас-ман, худо урган бош-қа-ча одамман, калламни чандон ишлатган тақдиримда ҳам миямнинг ҳужайраларида қўй-қўзи, хашак, ем, калла-почага жой йўқ, жой! Шундай бўлгач, киссам калламдан ўзиб гўрга борармиди, калла билан киссанинг томири бир, бинобарин, шул томирдан бирон нарса ўтиб турса кисса тўлади... менинг мия чаноқларим томирлари қаёққа уланганини ҳали-ҳали тополмайман, ҳар қалай, киссага туташмагани аниқ, аммо-лекин кал Пета икки дунёда Пифагор ҳикмати ни на эшитади, на тушунади! Мен эса каллани ишлатаверсам-ишлатаверсам, ленинчилик кал Пета экан-у, унча-бунча таниш-нотанишларни доғда қолдиришим ҳеч гап эмас! Бунинг учун яна ўша — каллани ишлатмоғим, каллани ишлатмоқ учун эса бош миянинг ўзи қандайин сир-синаотга тўла матоҳ эканини билиб олмоғим шарт. Фақат, шуниси борки, (кўряписизми!?) бир ишнинг пайига тушдим дегунча худди бугунгидек аввал иситма олади, сўнг феълимдаги бир кажлик йўлимни тўсиб чиқади: «Ҳа-а, ақлни пешламоққа отландиларми?»— «Шундай!» «Офарин, нени билмоқ истасалар, йўлни ибтидодан бошламоқ фарз. Уққан бўлсалар, манзиллари ойдин!»

Йўлим ойдин, манзилим ойдин, оқ ойдин, кўк ойдин... Ой ярақлаган тун. Қуюқ ва баланд-баланд олма дарахтлари, амал-тақал жон сақлаган пастак шафтоли ёки олма дарахтининг барглари сап-сарик тилло тусини олибди. Кундузи унга кўзим тушдию ич-этим увишди, сочи бевақт оқарибди... Ойдин тунда, барваста олмалар пойида эрта қартайган пастак шафтоли... Олма дарахтлари тик, баланд, япроқлари ям-яшил, қадди дол шафтолининг сочларига оймоманинг олтин шуъласи тўкилиб турибди. Тиллоранг нур, тиллоранг япроқлар, тилло сукунат, тилло сокинлик, тиллодай гўша... Кўримсиз ва абгор шафтоли ёлғиз... кал Пета ёлғиз, гапирмоқ умидида ҳарчанд оғиз жуфтлаяпти ҳамки, сўлаклар отилаётган оғзидан сўз чиқмаяпти... чиқмайди ҳам! Рўзи маҳшаргача чирансин Пета, талаффуз бўлмайди, талаффуз раво кўрилмаган унга! Раво — даво, раво — даво, раво — даъво... даъвоми, раво?.. давоми? да-во-ми?.. Иситма даво, иситма раво: раво-раво-раво, бугун шу даво!.. бугун шу раво: раво-раво-раво!.. раво кўрилгани даво, буюрганини ейман, буюрганини ичаман, буюрганини ейман, буюрганини ичаман... Танам қизияпти, кўзларимнинг ичи бозилламоқда, жаҳаннам алангаси янглиғ, жаҳаннам!.. Босинқираяпман. Иситма эмас, баданимга саноксиз зирапчалар қадалганга ўхшайди, шу чароғон тунда ажриққа ағанашига бало борми, оппоқ чойшаблар тўшалган ўринда ором олиш ўрнига тупроқ йўлнинг ўртасига ағанаган ҳанги эш-шакдек ағанайверибман ағанайверибман-ағанай... о-оҳ!.. юз-кўзим, қўл-оёғим, кўксим, юмшак жойларим... миямнинг ичига дову зирапча, зирапча эмас, тикан қадала-верибди, санчилаверибди. Ана энди, ҳушимга келганда зирапчаю тиканларни битталаб териб-термачилаб тирикчилик ташвишини чекиш ўрнига болаликда аллақайси каснинг беҳос кўнглини оғритиб қўйганимдан ўртаниб-ўнғайсизлианиб-ағанаб ётибман. Ўнғайсизлианишга, жиҳонат-пазликка бало борми!.. Бугун ўша хаёллар кимга зарил!.. Ибтидога қайтиш, ҳар нарсани ибтидодан бошлаш... буёқда интиҳо, интиҳо, интиҳо... Йўқ, ибтидо — интиҳо!.. Аввал ибтидо — интиҳо!.. Ибтидо афзал — интиҳо!.. Интиҳоми? Интиҳоми?! Кашфиётнинг ойдин манзили! Ойдин манзиллар қайда?.. Билишни исташ, билиш-англаш ўрганишидирок этиш... давом этаверади-этаверади, о-о-оҳ, тирноқча ҳақиқатни

Ўзингиз, шахсан ўзингиз кашф этиш бахтига мушарраф бўлганмисиз? Кашф этаётиб бу ёруғ дунёга одам қиёфасида келганингиз учун Яратганга шукроналар ёғдирганмисиз?! Қувончдан ўзингизни қўярга жой тополмай, телба янглиғ ирғишлаб-ҳиринглаб-илжайиб юрганмисиз? Сўнг, тиллоларга топиб бўлмас бу саодатманд масрурлик изидан келадиган ҳафсалангиз ҳуррак жиблажибон сингари «пир» этиб ғойиб бўлишини, тарвузингиз қўлтиғингиздан туши-иб қолишини... Нетайлиқки, билишга уринганимиз сайин аёнлашаётган ҳақиқат биқинида жавобталаб мавҳумотлар бодроқ янглиғ болалаб улгуради, шундан, кашфиёт онларида топилган қувончлар ўрнини янгитдан надоматлар эгаллайди, назарингда осмонўпар тоғ чўққисидек қудратли туюлган билағонлигинг бўйнини қисиб, шумшайиб қолади. Ожизлик... алам... афсус... армон... аламзадалиқ... қизиқиш, ҳа-а, афсус-надоматлар урчитаётган, сени абгор қилаётган сезимларинг олам жаҳон қизиқишга рўпара келадия кимсасиз ва овлоқ жинкўчадан гавжум, серқатнов шох кўчага туйқус чиқиб қолган дайди ит каби ҳуркиб, думини кетиға қисиб, келган томонига қараб жуфтакни ростлайди. Ҳисобсиз мавҳум отлар — адоқсиз муз ва қор довоңлари бўлса, қизиқиш ва интилиш — поёнсиз Шимолий қутбни забт этишға отланган Уэмура!—Уэмура ортға қайтмайди, зеро, унинг мия томирлари англамоқ, интилмақ, забт этмоқ манзилларига (ойдин манзилга!) туташиб кетган, инчунун у интилади-интилаваради-қоқилади-суқилади-адашади-улоқади-йўлидан қолмайди — кетаваради-кетаваради, йўл юрса ҳам мўл юради. Йўл юргани сайин болақасидан, эл-юртидангина эмас, ўзидан узоқлашади, даҳлдорлик ибтидосидан даҳлсизлик интиҳоси сайин узоқлаша-узоқлаша Коинот, Замин ва сарҳадсиз Салтанатни туташтирган ўйлов аршиға — уйғунликка етади... етдимикан?.. етгач ором, ором, о-о-оҳ, ром!.. ором воқе — дарвоқе, Нуомининг калласи, ер ости йўлида кўйлак-иштон сотаётган жигарғушамнинг калласи... қай бири калла?..

Яна савол, савол, савол — ибтидодан бошланган сафар, сафар, сафар. Начора, начора!.. одамнинг калласи ишлаётган-ишламаётганини англамоқ учун авваламбор бош миянинг икки ярим палладан иборатлигини, ҳар ярим палланинг ўзига раво кўрилган бурчи-вазифаси борлигини билиб қўймоқлик зарур. Ҳар қалай, кўпдан кўра икки донна нарсани эплаш осон. Осонликка осон-а, фақат... ўша икки ярим палланинг фаолияти юрак, ўпка, буйрак, ошқозон (ошқозондан гап очадиган кунми?!), бурун, кўз, қулоқ... ҳоказо аъзоларға даҳлдорлиги маҳоллик туғдиради. Маҳолдан-маҳол ва чигал ишдан оғиз очсанг тилинг чигаллашади, чигалчигал-чигал, кунинг ақлга қолади! Ақл-а-қил... одамзод қавми ақлдан қочиб қутулолмаганки, ҳаёти қил устиға кеп қолди! Ман-ман деган одамлар ақлдан воз кечаман, ақлнинг измиға юрмайман, деган қарорға келган заҳоти билиш, билишға ташналиқ, боя айтганим — қизиқиш бутун аъзои баданин занжирбанд этади, (жаҳаннам истимаси!) занжирбанд этиб дунёни кўзиниға шу қадар тор ва қоронғи қилиб қўядики, зиммасиға ўн саккиз минг олам мувозанатини сақлаш юки ортилган бирдан-бир фикрловчи (каллали!) жонзод — Инсон Олий мувозанат чизган чизикдан узоқлаша олмайди, балки ўша тақдир чизигиға монанд туғилади, кўпайида, яшайди, ўлади, қирилади. Яхши ҳам, ёмон ҳам, шох ҳам, гадо ҳам...

Ақллилар ақлсизларға ақлини пеш қилиши, ақлсизлар ақллилар олдида ўзини ақлли кўрсатишға уриниши, ақллилар жанжали, ақлсизлар можароси ва бошқа-бошқаларнинг, бандасининг гўзаллигию бузғунчилиги Мувозанат олдида нима деган гап? «Тўқсон фоиз банда туғма виждонсиз бўлар экан»деб аюҳаннос соладиган билимдонлар «Одамларнинг бари Илоҳий мувозанат назарида тароқнинг тишидек тенг» деган ҳадиси шарифдан беҳабар-да!

Кўринадики, одамларнинг гўзаллигию бузғунчилиги у дунёю бу дунё илоҳий уйғунликка путур етказолмайди. Илоҳий мувозанат посангисини бузиш бандасининг яхши-ёмонлигида эмас, Эгамнинг хо-ҳиш-иродасида!

Яхши ҳам, ёмон ҳам кечани кеча, кундузни кундуз демай (тунда уйку, кундузи — бедор; тун бўйи уйку, кун бўйи — уйғоқ, яна, яна я-на-а!.. давом этаверади, этаверади, ақлингни ишлатаверасан-ишлата-верасан, бу қадар бир хиллик, бу қадар мижғов такрор-такрор-такрор одамни ҳолдан тойдиради, бир хиллик гирибонингдан олади. Уша-ўша кеча ва кундуз, кеча ва кундуз, кеча... Одамзод эрмак, одамзод мазах қилинмоқда, одамзод — қўғирчоқ, гўдак, гў-дак...) тиришади, тармашади, уринади-суринади — фасллар ўтиб алланималарга эришади. Муво-занат «чурқ» этмайди, «қимир» этмайди — яғринида чумоли ғимирлаган фил талвасага тўшармиди! — ҳисоб-китобга кўра фурсати етган лаҳзада Мувозанат истаса «чурқ» этади, истаса «қимир» этади, қарабсизки, ақлингни қудратига алданган Одамзод яна У чизган чизиққа қайтади. Чизиқ, чиз-из... ҳа-а, изга қайтади, тўғрироғи, изга тушади, чунки-бу из чизигини Тортгувчи ҳамма нарсани билгувчидир! Унинг огоҳлигию бил-гувчилиги олдида одамзоднинг яратувчилигидан тортиб бузғунчилигига қадар, эзгулигию ёвузлигига қадар — бари эрмак, Унинг ихтиёридаги эрмак. Ихтиёр, ихтиёр эмас, изм, измида. Изм, қисмат, пешона, тақдир, тақдири азал... болалик... Хотинкўприк жарлари... ям-яшил, бепоён бедазор... сассиз оқаётган зилол сув... сурув-сурув қўй-қўзи... кал Пета, Тўхтамурод акам... ақллилар, беақллар, қўйчивонлар, бошқалар... Кўмили кетди, бари... ўз ақли, ақлсизлиги, устамонлиги, бойлиги, бебойлиги билан гупроққа айланди... Қисмат, тақдир, тақдири азал, пешона, Муво-занатнинг изми, чизган чизиги...

Билишга қизиқиш ҳам, билагонликка алданиш ҳам тақдир.

Билишга ташна бўлсанг калланг ишлайди, калланг ишлагани сайин Қуёшнинг тафти сақланади, шундан Заминда ҳаёт шаъми сўнмайди. «Билгил ва қўрқил!» дегани ҳам шу, яъни билмасанг, билишга интилма-санг ҳолинг вой! У ҳолда... пиравордида қўрқувга олиб борувчи билишга мубтало экан-да, инсон? «Билганинг сайин қўрқувинг ошиб боражак!» Нега? «Нега», дейшдан қўрқмаясанми, демак, гумроҳсан!» Гумроҳ-ман?... Начора, гумроҳ бўлмасам ақлда ленинчилик кал Петадан ўзиб кетдим деб керилармидим! (ўзиб қайга етдим?!). — Шундай экан, ҳамон гумроқ эканман, лоақал сўраб қолай.

Ҳалиги, нима демоқчи эдим... ҳа-я, билиш қўрқувга эмас, муҳаббатга олиб борса-чи? Яъни, «билгил ва қўрқил» эмас, балки «билгил ва сев-гил!» Тушунясанми, тинимсиз билиш, билишга қизиқиш ўйлов аршида-ги муҳаббат кошонасига олиб чиқса нимаси ёмон!? Наҳотки, инсонийлик мақомининг мунгли ва мунис мусиқасини тинглаб ором топмоқ учун муҳаббатдан кўра қўрқув, таҳлика қулайроқ бўлса?.. Онадан, топмоқ ва қўрқмоқ ниятида эмас, севмак муродида туғилиш афзалроқ-ку! Шундай эмасми? Нега? Муҳаббат, жунбиш хаёлни тўзғитади, қўрқув изга солади. Шу боис, муҳаббату қўрқув — ҳар иккови тенгдан керак. Эътиқод ва гумроҳлик, муҳаббат ва нафрат, эзгулик ва разолат Олий мувозанат-нинг «бу ёруғ олам» аталмиш халтасида аралаш-қуралаш келгани синга-ри... Ахир, нуқул бир феъллик одам бўлмаган-ку оламда, фақат яхши, фақат ёмон, фақат меҳнаткаш, фақат товламачи, фақат лодон каби... Бунинг боиси ичкарида, аъзои баданимизда ҳар лаҳза асносида миллиён дафъа ҳужайра янгилинишида!..

Ушбу миллиён янгилинишни изма-из идрок эта олган, аъзои бадани-даги жамики янгилинишларни Олий уйғунлик мақомига мослаштира олган бандагина комил инсонлик мартабасига етишади, шундай одамни-гина «каллеси бутун ишлар экан» деса арзийди. Аммо-лекин бу мартаба

томон эзгулик олиб борадими, меҳнатсеварликми, интизомми, ақл-идроқми, эҳтиросларми?

«Ўлгудай эзма экансан-ей, алжирашингдан кўнглим беҳузур бўлди» — Топдинг, пича эзмалигим ҳам бор, аслида бу қадар эзма эмасдим, бомдод ибодати ниятида кўз очдим (энг яхши уйғониш — ибодат ниятидаги уйғонишдир), мана, боя айтганимдек, ажриққа ағанабман — бош-оёғим тиканга тўла. Зирапчалар миямга довор қадалган, иситма... босинқираяпман... эзмалик ҳуруж қилди (ахир, ҳеч ким эзмалик қилиш, вайсаш ниятида ёстиқдан бош кўтармайди-ку!), алжираяпман, алжираяпман-у, бунинг тагига етолмаяпман. Йўтал тутса, не тасан, йўталасан-да! Эзмалик, мижғовлик дарди ҳам тумов ёки йўталдек ёпишса — мижғовланасан-да! Ёнбошимни босиб ётсам ҳам, беҳини қайнатиб ичсам ҳам, босиб-босиб уйқу дори ичсам ҳам касални енга олмайман — вайсайвераман, гапиравераман. Ахир бугуннинг дарди бу, мен ҳам бугуннинг одамиман — беармон вайса-япман, пойинтор-сойинтор, ўхшатиб-ўхшатмай алаамини гапдан ола-япман, эртага... эртага эмас, ҳали тушга бориб кулгу касали тарқаса мен ҳам куламан; ҳиринглайман, илжаяман, тиржаяман, ха-холайман, елкаларимни силкитиб, кўзларимдан ёш тирқиратиб куламан... ичакларим узилиб кетгунча кулавераман... пешинга бориб! Ҳозир — эрталабдан вайсақилик, эзмалик раво кўрилган экан, начора, унинг измидаман.

Ким билади, кечга бориб жонимиз омон қолса, ҳойнаҳой сукут сақлаш касали юқар. У ҳолда балиқ янглиғ лом-мим демай яшашни биздан кўрасан — чурқ этган номард! Тўхта-чи, дунёда қандай одам бўлиб яшаш афзалроқ? Ҳаётнинг лаззати эзмаликдами? Меҳр-шафқатдами? Эҳтимол, қўй-қўзининг тилига тушунадиганларнинг, яъни ишбилармонларнинг ошиғи олчидир доим?.. Олимлик дурустми? Машшоқликми?.. Ҳаётнинг мағзига раққосалар кўпроқ етадими, раққосларми?.. Майнабозларми?.. Айтсанг-чи, ҳаётнинг лаззати қандай одамларга кўпроқ насиб этади, ўзи?! Телба-девона бўлишдан кўра афзалроғи йўқдир балки?..

Ўқимасанг, ўқмасанг, билишга қизиқмасанг, қорнинг тўқ-очлигини фарқламасанг, ҳушинга келган одам билан пачакилашиб, ҳушинга келмаганини бўралатиб сўксанг, сўка-сўка ҳовурдан тушсанг — вақтисоати етиб оламий мувозанатнинг сақланиши учун ҳожатинг қолмаган дақиқаларда, яъни илоҳий уйғунликни сақламоқ учун ҳожатинг қолмаган сонияларда — раводан мосуво? — кўрқмай-нетмай бандаликни бажо келтирсанг... сўнг ювиниб-тараниб-ўраниб у дунёга ўтсанг, эътибор қиялпсизми? «Ўлсанг, ўлсангиз» демаяпман, одам ўлмайди, ҳеч нарса ўлмайди, балки у ёқдан бу ёққа ўтади, фурсати етгач эса бу ёқдан у ёққа қайтади... Дод-вой ортиқча, йиғи-сиғи беҳуда. Фарёд, ҳасрату надомат, бетоқатлик, туф-е!.. Узр, кечирим, осудалик, фаҳм-фаросат... нима, кечирим, фаҳм-фаросат нима деганинг?! Шу бугун сахар мардонда алимисоқдан қолган бу сўзлар эсингга келганига ҳайронман, хўжам! Эсларию ҳушлари жойидами ўзи?.. «Азобга қолдим», «бошим ғалвадан чиқмади-чиқмади»нинг адоғи борми? Умр бўйи ғам-андуҳ чекаверсанг, тилинг ҳасратдан бўшамаса, қачон яшайсан, ахир, қачон?! Нима эмиш, «Чархининг мен тортмаган дарду балоси қолдиму?»

— Маъзур тутгайлар, ёшлари нечада, биродар?

— Нимаиди?

— Сир бўлмаса, айтаверсинлар?

— Уттизни қоралаб...

— Э, яшанг! Э, кўп яшанг, ука! А, бу чархнинг юздан, йўғ-а, мингдан, миллиондан бир дарди астойдил ёпишса-чи, ука, унча-бунча банданингни-чи?.. А, бу, бунча фиғон чекмасалар?! Ҳали нариги томонга ўтайлик,

кўрайлик кўрадиганимизни... Бу ерда, «дарду-бало» деганлари асли роҳатдир, эҳтимол?... А, лаббай?!.

— Нималар деяпсиз, тушунмаяпман? Очқроқ гапиринг.

— Очқроқ?... Тушунтириб гапирайми?... Хў-ўп, Фигоруснинг, яъни Пифагорнинг энг улуғи кашфиётини биладиларми?

— Қайси, Фигорус?... Қайси Пифагор?!

— Э, кучингдан, ҳофиз! Нега кўзларини олиб қочаяптилар? Бунда-ай ҳамсуҳбатнинг афтига қарайдилар-да! Қанақанги одамлар суҳбатдошига тик қаролмаслигини биладиларми? Нигоҳини яширадиган одамлар-чи... Нодирбек домла, «Оғзингни очсанг ошқозонингни кўраман» дер эдилар, мен — бўйим ҳаминқадар эмасми! — оғизларини очсалар митти тилчаларини, ундан ўтиб мияларигача кўраман. Калла ишляптими-мудраяптими ёхуд занг босиб ётибдими — билиш чўт эмас! Ҳисоблаб берайми, ана, пешона уч энлик, қуюқ қош уч энлик, бурун... ҳе-е, бурунлар-бурунлар! Катта-кичик, япалоқ-ясси, чўзинчоқ, пучуқ, танқайган, букри, қийшиқ... қандай бўлмасин, бурун — гипотенуза. Мана, гап қаерда, биродар! Донишманд Фигорусни эслаганимнинг боиси бу ёқда? Буруннинг гипотенуза эканлигини, қош, қовоқ, лаб ўлчами катетлар ўрнини босишини билмай туриб чарх кажрафторга нола чекишлари ортиқча-да! Ҳа-а, баракалла!.. Аввал ўзларини билиб олсалар, сўнг ён-атрофдагилар ҳақида ноғара қоқсалар... ишни ибтидодан бошламоқ учун, яхшиси, метрога тушсинлар, тушсинлар-да, рўпарада ўтирган йўловчиларнинг бетига разм солсинлар. Манглай болалиқдан, қаншардан то юқори лабга қадар ўрта ёшлик палласидан, остки лаб ва даҳан кексалик айёмидан ҳикоя қилувчи ҳужжатли ойнаижаҳон! Кўрасан, ўқийверасан, холос! Мана, сизга бир дунё ҳикмат! Бу бурунлар, бу қош-қовоқлар, бу лаблар, яноқлар, пешоналар!.. Бир дунё гипотенуза, бир дунё катетт-т! Азбаройи кузатаётган одамнинг туни билан ухлагани, уйқудан қолгани, ҳатто неча бора безовта бўлиб ташқарига чиқиб келганигача ўқиш-ўқиш мумкин.

Худо ҳаққи, Фигорус авлиё экан! Қаерга қараманг, кўзингиз гипотенуза ва катетлар иккиланишидан пайдо бўлган ҳосилага тушади. Улай агар, Фрейднинг ўзи, Пифагор... Вой, шарманда-е! Ҳандаса қаердаю, психология қаерда! Ақлнинг зўри ҳаётнинг моҳиятига бориб тақалаверар экан-да, бундан чиқди!.. Билъакс, Пифагор мусиқани рақамларга айлантириб тинглармиди!..

Эшитяптиларми, ҳофиз биродар! Сиз ё бўлмаса ер ости йўлида қўйлак-иштон сотаётган, авлиё Уэмураи бир чайнам сақичга олмайди-ган ўсмир иним, жигаргўшам мусиқани рақамга айлантириш, айлантира олиш нима эканини тасаввур қиласизларми?..

Ҳу-у, яратган Эгам, рақам — мусиқа — рақам... кал Пета — сурув, Пифагор... Катетлар — гипотенуза... ка-тет, тет... гипотет, гипо-катет, нуза-катет... ўзбекча эмас-да, халқаро тил, ҳа-ҳа, катетлар ва гипотенуза: йиғиндиси ҲАЁТнинг ўзгинаси, зеро, унинг, яъни ҳаётнинг миллати бўлмайди, ҳаёт ё бўлади, ё — йўқ! Тирикликнинг мазмуни эса яна Пифагор ҳикматидан бошланади...

Бир замонлар насоро динида айрим роҳиблар учун оила қуриш ҳаром саналган. Ё, жаноби Исо алайҳиссалом, Аллоҳнинг суйгани — никоҳ турур! Наҳот, оила қуришни ман этганлар Пифагор ҳикматини ўқимаган бўлсалар! Ахир, у ўз кашфиётида...

Дарвоқе, Исо алайҳиссалом бурун яшаганми ёки Пифагор донишмандми? Буни аниқламоқ учун яна калла, калла ишламоғи шарт! Калла ишлагани сайин эса... ҳаёл бетизгян, Тутқич бермайди азбаройи, азбаройи... мен калламни нечоғли ишлатмай, бирни икки қилолмайди, ўнни юзга айлантиролмайди, нарса-буюм-матохлар олдида азбаройи ҳисоб машқини ечолмай беҳуда уринаётган талаба аҳволига тушавераман...

«Каллани ишлат!» Ишлатаман, дунёни дунё қилиб турган нарса каллани ишлатиш, зеро, дунёни нима сақлайди, биласанми? Айтайми?

Башарти, айтмасам-да, баногоҳ мен ҳам қўярда-қўймай мени қистовга олаётган саволни Бугун жанобларининг ўзларига қайтарсам қандоқ бўларкин? Ё, қийнамайми? Саволдан чўчидиларми? «Каллани ишлатиш керак!» демайми? «Калланг ишлайдими?» деб сўрамайми? Ёхуд саволларнинг барини маҳшаргоҳга қолдирамизми? Айт, айтадиганингни, бойвачча!..

«Эзма экансиз, каллангиз ишлайдими?!» дединг-а, жигаргўшам? Мен ҳам сени шу хил саволга тутайми, айт, Петажон, жигаргўшамга шу саволни берайми, берсам... берсам берарман, лекин у эзмалик қила оладими?..

Ҳа-а-а, ҳо-ой, жаҳаннам иситмаси, етиб келди-ик, етиб келди-ик: бугун менга ёпишган хасталик сенга юққандек бўлса. (Юқумли касаллик ҳам ҳазар қиладиган одамлар бўлади-да!) Юқди ҳам дейлик, бугуннинг касали юқса-да, ҳали кун ботишига эҳ-ҳе қанча бор!— кун уззукун шу бугуннинг дарди билан оғриб юрсанг-да, тикану зирапчалар жизиллатиб ачиштираётган оғриқларингни бир бошда-ан ҳикоя қила оласанми?..

Назар Эшонқул

ХАЁЛ ТУЗОҒИ

Ҳикоя

«Улим ҳам сени севиб қолибди...»

«Ромео ва Жульетта»

Воқифнинг изсиз йўқолгани ҳақидаги хабар мени бирдан эсанкиратиб қўйди; икки йиллик сафардан сўнг шаҳарга қайтиб келгач, биринчи қизиққан ва батафсил ўргана бошлаган ҳодисам ҳам унинг бедарак йўқолиши сабабларини аниқлашдан иборат бўлди.

Орадан анча вақт ўтган бўлса ҳам Воқифнинг муросасиз, жангари сиймоси хотирам туйнугидан бот-бот мўралар ва унинг тўсатдан ғойиб бўлганига сира ишонгим келмас, зеро, йўқолишига дахлдор бўладиган бирон зуҳурот қолмаган, ваҳоланки, унга таниш-нотаниш бўлган кишилар бир-бир сўроққа чақиртирилгани, мен қанчалик елиб-югурмай, қидирув бўлимидагилар ҳам шу маълумотдан нарига ўтишмади.

Иродаси ва фикр юритишига мен ҳамиша ҳавас қилиб юрадиган бу йигитнинг шунчаки сабабсиз ғойиб бўлишига ҳеч кўниколмасдим.

Учрашиб қолганда ҳаёт ҳақида, келажак ишларимизу дунёда биз ва фақат биз кашф қилишимиз мумкин бўлган ороллар ҳақида гаплашардик. Тўғри, унинг на ишда, на ошиқликда омади юришди, ҳамма жойда бетгачопарлиги панд берар, у эса ҳеч эгилишни истамас эди. Ойлаб ишсиз, чўнтагида пулсиз юрган пайтларида ҳам тушкунликка тушмаганди. У палла Воқиф эҳтиросли ва кўнгли тоза йигит эди, тирикчилик уни чучмал мақолалар босиладиган деярли нуфузи йўқ рўзномага ишга киришга мажбур қилганди.

Мен эса икки йилга сафарга кетдим. Шундан сўнг на у ҳақида, на Робия ҳақида бирон хабар эшитдим. Воқифга юборган хатларим манзилга етмай қайтиб келган кемалар янглиғ яна ўзимга қайтиб келаверар, зотан, Робиянинг кекса, баджаҳл отаси бу пайтда Воқифдан ўзгани кувё қилолмаслигига, ниҳоят, ишонган ва қизи бу телбароқ йигитдан бошқа ҳеч кимга қалби эшигини очмаслигини тушуниб етган, тўйга ҳам аста-секин розилик берадиган кайфиятда юрган кезлар эди ва, менинг фаҳ-мимча, бу икки йил ичида тўй ўтган бўлиши керак эди — мен ўша олис юртда юриб, қарийб ўн йил давом этган, на ота-оналарнинг қистовлари, на ҳамма нарсани ўчириб ташловчи вақт, на иш, ҳаётдаги омадсизлик, на йиллар, на бошпанасиз, ижарама-ижара изғиб юриш ўчира олган, худди Афандининг бозорга боргани ҳақидаги латифа каби, ҳамма билган ва ҳамма ўқиган бу ошиқ-маъшуқлик қиссасининг эртақлар мисоли ҳайрли тугашига ҳеч бир шубҳа қилмаган эдим.

Шу сабабли, Воқифнинг қандай бедарак кетганлигини билиш учун, уни охириги кунлар кўрган кишилар билан бир-бир гаплашиб чиқдим. Рўзнамалар роса уч ой изма-из эълон берганига, қидирув бўлимида-гилар фавқулудда жонбозлик кўрсатиб, барча шаҳару қишлоқларни бирма-бир текшириб чиқишганига қарамай, у сувга тушган гавҳар мисол ғойиб бўлган эди; тириклар орасида ҳам, ўликлар орасида ҳам уни топиб бўлмади... Мен умид қилган одамлар хомушланиб, секин бош чайқашди — бу бедарак кетиш улар учун ҳам мутлақо кутилмаган ҳол эди. Эски танишларимиздан ким билан учрашмай, бепарво елка қисмиди — мен уларнинг қислаётган елкаларига, чўғлари ўчган лоқайд кўзларига қараб туриб, худди ташландиқ ва хароб гўшадан кечиб кетишгандай, улар аллақачон Воқифни унутишганига амин бўлдим. Фақат баъзи танишлар бедарак кетишидан олдин Воқифнинг қандайдир бино, қон, болта ҳақида гапириб юрганини ғира-шира эслашди ва у ўша пайтдаёқ ақлдан оза бошлаган эди, деган тахминни ҳам рўқач қилишди. У ҳатто ҳаммиша ўзи билан бирга олиб юрадиган, гўдаклигидаёқ поезд тагида қолиб ҳалок бўлган ота-онасининг суратини ҳам олмаган, гўё қайгадир шошиб чиққану ҳозир қайтиб келадигандек, китоблардан тортиб газета қийқимларигача — ҳамма нарсада унинг изи, нафаси сезилиб турарди. Воқеанинг тагига етишга бўлган уринишларим беҳуда кетди — ўрмонда адашиб қолган овчи қайси томонга юрмасин, фақат оч ва қутурган бўриларга дуч келгани каби, мен ҳам ҳар қадамда одамда таҳлика ва ваҳм уйғотадиган, йўлимда мислсиз ҳайкал янглиғ қад кериб турган Номаълумлик ва Йўқликка дуч келавердим, шунда кўнглим салтанатига маккор ва айёр жосус мисоли, эҳтимол, Воқифни ҳам мана шу Номаълумлик ва Йўқлик айиқлари ютиб қўйгандир, деган бир шубҳа ўрмалаб кирди. Ахийри Робияни излаб топишга аҳд қилдим. Назаримда, калаванинг бир учи унинг қўлида тургандай эди. Унга сим қоқиб, учрашув жойини келишиб олдик. Жума кuni ишдан сўнг мен Қ. хиёбонидаги хилват қаҳвахонага қараб югурдим. Робия аллақачон шу ерда эди — у бурчакдаги курсида бошини қуйи эгиб ўтирар, шу туришда ғамга чўмган қадим маъбудага ўхшарди. Мени кўриб, кўзидаги ёшларни артди. У жуда озиб кетганди. Юзидаги малоҳатдан, кўзларидаги бизнинг тунд, жиддий, ҳаммиша дунёвий масалаларга кўмилиб юрадиган асабий улфатчилигимизга бутун борлиқни яшнатиб-яшартиб келаётган кўклам каби, ёшлик ва завқ улашадиган ҳаётбахш қувончдан асар ҳам қолмабди. Мен ўша дақиқадаёқ Воқиф фақат ўзини эмас, ҳасис ва очкўз дунёнинг бир илкис тўхфаси бўлган бу гўзал малакни ҳам ҳаётнинг бедарак кўчаларига солиб кетганини англадим. Узоқ жимликдан сўнг мен ўзимни шубҳага солиб юрган саволни бердим. Робия анча пайтгача гапирмади, у менинг шундай савол беришимни олдиндан билган чоғи, юзида ҳеч қандай ажабланиш ҳам пайдо бўлмади.

— Ҳа, ғалати,— деди сўнг, бироз титроқ овозда.— Сиз тўғри ўй-лабсиз, ўшанда менинг ҳам ақлим ҳеч нарсага етмаганди. Энди ҳаммасига тушундим. Йўқ-йўқ, у ёвузлик қилгани йўқ!— бақириб юборди Робия, менинг юзимдаги ифодани кўриб.— Мана буни ўқиб кўринг, ўзингиз ҳаммасига тушуниб оласиз. Бунда ҳаммаси ёзилган.

У сумкасида ҳийла қалин кўйин дафтарча олиб узатди. Мен Робияга қарадим, у жимгина йиғларди; илоҳийлик барқ уриб турган гўзал суратни қандайдир жазавали, укүвсиз рассом бешафқатларча бўяб ташлагандай, кўз ёшлари унинг саҳар осмонидек тиниқ юзини баҳор жаласи янглиғ қоплаб олган эди.

Бу ёшлар одамзод излай-излай охири топажак ва бу дунёнинг асл маъною моҳияти ҳамда инсон умрининг интиҳоси ҳақидаги алал-оқибат хулоса қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида бир иқрор эди. Унга ҳеч нарса дея олмадим. Дафтарчани олиб, шу ернинг ўзидаёқ ўқишга тушдим. Дафтардаги воқеалар икки йилча олдин ёзила бошлаганди:

20 март

Бу бинони нега айнан шаҳар ўртасига қуришган, тўғриси, ҳеч ақлим етмайди. Шаҳардаги энг улкан ва маҳобатли бино ҳам шу бўлса керак.

Ҳамиша очиқ турадиган дарвозаси шу қадар каттаки, ҳатто бутун шаҳар аҳли бирданга кирса ҳам ўтиб кетадигандай туюлади менга. Бино менда ғалати ҳислар уйғотмоқда. Бу ерда қандай маҳкама жойлашганини ҳам билмайман, бироқ эшикларидан то панжараларигача нақшинкор, куббадор қилиб ишланганига қараганда, нуфузли бирон ташкилот ин қурганга ўхшайди. Сўраб билишим керак, у қандай ташкилот экан?

22 март

Бугун эзилиб ёмғир ёғди. Менга ёмғир жуда ҳам ёқади. Рутубат елкамни сирқиратиб оғритса ҳам ишдан яёв қайтдим. Бинонинг дарвозаси ланг очиқ турар, момоқалди роқ гулдураганида бино жуда ваҳимали тусга кирарди. Балким, шаҳарга ваҳм бағишлаб туриш учун бу бинони атайлаб қуришгандир?! Унинг улканлигига қараб туриб, одам беихтиёр шундай хаёлга боради. У кўринишидан ухлаб ётган баҳайбат махлуққа ўхшайди. Ёмғир яна бир кун шундай ёғса, йўлларда юриб бўлмай қолади.

23 март кундузи

Бугун ҳам ишга боришда бинонинг олдидан ўтдим. Балким, туман бўлгани учун менга шундай кўрингандир, бироқ, назаримда, бино кечасига қараганда бироз катталашгандай туюлди. Қизиқ, дарвозаси ҳам хийла кенгайган эди. Туман орасида у яна ҳам ваҳимали тусга кирган, худди қальани кўриқлаб ётган соқчилар мисоли тек қотган панжарали устидаги найзалар намдан ялтираб турарди. Нега бино мени бунчалик ташвишга солаётганига ҳайронман: истамасам ҳам оёқларим шу томонга тортаверади. Уни кўриш ва ваҳимадан титраш менга зарурмикин? Кечаси яхши ухлай олмаганим учун чарчаганга ўхшайман, бўлим мудирдан жавоб олиб, тушдан сўнг хонага кетаман.

кечаси

Бўлим мудури уйга кетишимга рухсат бермади. Шусиз ҳам бўлимдаги энг бебоши сизсиз, бир ойда уч марта ишга келмадингиз, деди. Кунни билан банд бўлдим, қандайдир шошилинч мақолалар тайёрладим. Иш худди охири йўқ йўлга ўхшар экан. Бутун вужудингни унга ботириб ташлаганинг ва ҳар бир лаҳзангни, сониянгни сарф қилганинг билан, бир кунни эрта тонгда уйғонаркансану ҳали ҳеч нарса қилиб ул-

гурмаганингни, ўрнингдан туришинг билан аскарни жанг кутаётгани каби, сени ҳам бир олам иш кутиб турганини англаб қоларкансан. Ҳаёт шу қадар чигалки, унинг ичига қанчалик кириб борсанг, шунчалик юзада эканлигингни сезиб қолаверасан. Балким, шу туфайли ёш-ёш йигитлар мўйларини чиқмай туриб, ҳаётдан безиб қолишар? Талабалик йилларимизда ҳаёт анча завқли эди, ўзимиз ҳам шаддод йигитлар эдик, қанча ичса тўймасдик, қанча есақ шунча егимиз келаверарди, ҳатто ҳафталик ичиб юришимиз ёки бемақсад ағанаб ётишимиз мумкин эди — ҳаёт ҳеч қачон зерикарли туюлмасди. У пайтлар ҳамма нарса кўзимизга хушсаодат бўлиб кўринарди. Кўнглимиз тусаган киши билан гаплашар, кўнглимиз тусаган китобни ўқир, кўнглимиз тусаган ишни қилардик, умр дегани шунчалар азиз эдик, у фақат кўнглидан иборатдай бўлиб қолганди. Хоҳлаган кишимизга «Сиз аблаҳсиз», деб бетига айтаверардик, бунинг учун ҳеч кимга ҳисоб бермасдик, ҳеч ким бизни тергамасди. Ҳар бир ишни шунчалар иштиёқ билан қилардикки, агар у ўзимизга зарар келтирса ҳам, ҳеч тушқунликка тушмасдик. Ҳар тонг деразамиздан зўрға сирғалиб ўтиб, бизга заррин қўлини узатаётган қўшини соғини ила кутиб олар ва «Салом, эй коинот атиргули» деб ҳайқирар, сўнг бугунги вази-фамизни ўтаб бўлгандай, яна тўшаққа таппа ташлаб, кўзларимиздаги уйқу зерикиб, толиқиб, охири қабоқларимиздан қочиб қолмагунча иштиёқ билан ухлардик. Хоналар тор бўлса ҳам бағримиз кенг дея, кечалари ҳеч бир самарасиз тортишувларга берилардик. У пайтлар ҳикматли гаплар айтишни, башорат қилишни шунчалар севардикки, гўё инсоният келажакка биз қуриб берган хаёл кўпригидан ўтадигандек туюлар, ҳар бир нарса бизга порлоқ истиқболимиздан дарак берад, гарчи энди умид гулларимизни узиб ташлаган бўлса ҳам, маъшуқаларимизнинг эшигини тонггача пойлаб чиқардик; уни кўришимиз билан хазонликка юз тутган дунёга яшариш фасли кириб келаётгандай, кўнгилимиз нурафшон бўлиб кетар, унга китоблардан иқтибослар келтириб, муҳаббат ва вафо ҳақида эринмасдан сафсата сотардик; кўпинча, узун жумлаларимизга маъшуқамиз тугул, ўзимиз ҳам тушунмасдик, лекин, бахт бамисоли бир гулу уни бағримизга экиб қўйиш жуда ҳам жўн, осондай туюларди ва, биз бир кун умримиз гулзоридан шундай гул очилишига ҳеч бир шубҳа қилмасдик, зеро, ростдан ҳам ҳаёт довуллари бизга чикора эди, биз уни кутиб олишга ва енгилга ўзимизни тайёр деб ҳисоблар, руҳимиз ҳам шунчалар тетик ва кўтаринки бўларди. Баъзи-баъзида ўша дўстлар учрашиб қолсак, юзимиздаги умид харобаларини, орзуларимизнинг вайрон бўлган иморатларини бошлиқларимизга ёқиш учун ўрганган ширинсуханлигимизу оҳорланган кўйлак ҳамда бўйнимизда бўғма илондек осилиб турадиган хушбичим бўйинбоғларимиз билан яширганча тезроқ хайрлашиб жўнаб қоладиган бўлганимизни нима билан изоҳлаш мумкин?! Энди-энди ҳайрон қоламан: ўша, «инсонни гўзаллик қутқаради», дея соатлаб сўзамоллик қиладиган ва бу фикрида ҳаммишга собит ва қатъиятли бўлган, бахтни одамнинг ўзи яратади деган таомилга қаттиқ ишонадиган ва бу бахтни яратиш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ўша ҳаётсевар ва саодатманд йигит наҳотки мен бўлсам? Хаёлий мўъжизаларга ишонадиган у йигит қайга йўқолди?! Ҳаёт саробмонанд бир манзил эканлигига, уни ўзгартириб, қайтадан қуриб бўлмаслигига имон келтирган, қароқчиға бор буд-шудини ўғирлатган ношуд савдогардек, фақат орзуларию туйғуларини эмас, ҳатто одамнинг ўзини ҳам номсиз махлуқотга айлантиришга, уни ҳаёт ойнасидан буткул артиб ташлашга қодир бўлган маккор ва айёр «дунё» қаршисида ҳорғин ва мавҳум турган йигит билан у йигитчанинг қандай алоқаси бор? Қани у? Хаёлда бўлса ҳам бот-бот ўша йилларга қайтар эканман, қўл-оёғи кишанланган кул хўжаси изидан кетиб бораётгандек, йиллар ўтган сайин ўзимни тонг ва шом изидан зир югуриб бораётган умр маҳрамига айланиб қолаётган-

нимни ҳис қиламан. Балким, ҳаёт дегани маҳрамлик деганидир?! Унда, одамзотнинг аҳволи қафасдаги булбулдан ҳам хароброқ экан!

Нима бўлган тақдирда ҳам, бинони шаҳар ўртасига қуриш ғирт қабиҳликдан бошқа нарса эмас. Мен ҳатто уйда ҳам у улкан бинонинг салобатини ҳис қилиб ётаман.

29 март

Бир ҳафтадан бери қўшинимизникида йиғи-сиғи. Утган ҳафта бир тўда йиғитлар шундоқ кўчанинг қоқ ўртасида эрини чавақлаб кетишганди. Йиғлайвериб, хотини муштдай бўлиб қолди. Мен ўлсам ҳам аёллар шундай йиғлашармикин?!

Эшигим мустаҳкам бўлиши учун янги қулф сотиб олдим...

1 апрел

Бугун иш бўлмади. Ҳисобчимизни бола-чақасига қўшиб чопиб кетишибди. Пул ахтаришган бўлса керак деб тахмин қилишяпти. Кимдир қиморга алоқаси бор экан, деб шивирлади. Мозористон одам билан тўлиб кетди: ҳисобчи кўп кишиларга яхшилик қилган эди. Кечаси билан тушимга тобут кириб чиқди: бўм-бўш, баҳайбат тобут шаҳар кўчаларида лопиллаб учиб юрганмиш. Бўғилиб уйғониб кетдим... Менга бир нима бўлганга ўхшайди. Эртага ҳаммасини Р. га гапириб бераман. Шундай қилсам, энгил тортарман...

7 апрел

Юқори қаватда кимдир кечалари болта қайраб чиқяпти. Қайралаётган болта эканини аниқ биламан — товуш ингичка ва қисқа-қисқа. Қўш-ниларимиз нимагадир зимдан тайёрланишяпти... Эшигимни яхшилаб қулфладимми, текшириб кўриш керак.

18 апрел

Ишхонамиз бир пайтлар турма бўлган экан. Бугун эшик оғаси шундай деди. «Кечалари оҳ-воҳлар эшитилиб қолади, изидан шарақ этган қамчи товуши чиқади», деди у. Мен нега ўзим ўтирадиган хонада бадбўй тер ва яна алланарсаларнинг ҳиди кезиб юришининг сабабини энди сездим. Мен ўтирган хонада қанча одамнинг қони тўкилган экан? Қоровулнинг гапи қулоғимга ўрнашиб қолган экан, хонада ўтиролмадим, кун узоғи нималарнидир баҳона қилиб даҳлизда кезиб юрдим. Хонага кирсам, бирдан қулоғимга хивчин товуши келади, димоғимни айниган қон ҳиди тутади. Қон ҳиди келмаган бирон жой бормикин бу дунёда?!

Ҳамхонамдан «Сиз ҳам қон ҳидини сезяпсизми?» деб сўрагандим, у итникидан ҳам каттароқ бурнини икки-уч марта тортиб кўрди-да, «ҳеч нарса сезмаяпман» деди ва менга ғалати қараш қилиб қўйди. Сўнг ўрнидан турди-да, қайгадир чиқиб кетди. Мен унинг бўлим мудирининг олдига кетганини сездим. Ростдан ҳам сал ўтиб котиба қиз кириб, мени бўлим мудирини сўраётганини айтди. Бўлим мудирини нимадандир жуда безовта, қип-қизариб кетганди.

— Сиз нимага шама қилаётганингизни билмайман-у,— деди у кўзойнаги устидан ўқрайган кўзларини тикиб, — лекин тилга кўпам эрк берманг, ука. Буни сиздан ҳаётда кўпроқ нарсаларни кўрган одамнинг насиҳати деб қабул қилинг.

Хонадан чиқар эканман, мудирнинг хонасига ҳам қон ҳиди ўтириб қолганини сездим ва бўғилиб, кўнглим айнимасин деб тез-тез юриб чиқиб кетдим.

20 апрел

Кечаси билан ухлай олмадим. Назаримда кимдир эшикни чертиб чиқди. Ҳар хил шарпалар кўзимга кўриниб, то тонггача юрак ҳовуч-лаб ўтирдим.

Ёлғиз яшаш мазорда қоровуллик қилишдан ҳам оғир экан.

22 апрел

Тушимда бир пайтлар жуда қалин бўлган дўстимнинг умримда кўрмаган укасини кўрибман. У менинг эшигимни тақиллатиб турган эмиш... Мен уйғониб даҳшатга тушдим. Дўстимнинг укаси икки йил олдин кўлга чўкиб ўлганди.

Дўхтир «қаттиқ чарчагансиз ёки нимадандир кўрққансиз», деди. У хўппасемиз ва, афтидан, фаросатсиз одам эди: халати исқирт, бармоқларига туғилган йили бўлса керак, рақамлар ёзиб ташланганди. «Олдини олмасангиз, миянгиз суюлиб кетиши мумкин», деб қўшимча қилиб қўйди у кирлигидан ранги қанақалигини билиб бўлмайдиган сочиққа қўлини артар экан. У ҳазиллашиб гапирдимми ёки ҳар бир касални шундай деб кўрқитадимми, билолмадим. Унинг олдидан таъбим тирриқ бўлиб чиқдим.

12 май

Бугун ишхонамиз қоровули билан яна гаплашиб қолдим. Туш пайти у мени чойга таклиф қилди. Гап яна ўз-ўзидан қамоқхонага бориб тақалди. У мени ўзига хайрихоҳ ва сирдош деб ўйлади чоғи, анча лақиллатди. Бу ер турма бўлган пайтлари, у ҳам шу ерда назоратчи бўлиб ишлаган экан. Шунинг учун биномизга ўрганиб қолган экан. Ишдан бўшагач, бир-икки йил худди бир нарчасини йўқотиб қўйгандек бўлиб юрибди. «Бутун умрим ўтган бу ерда, ташлаб кетолмайман», деди. Унинг ёши етмишга яқинлашиб қолганди. Одат бўлса керак, ҳар дамда ниманидир суғуриб олаётгандай, ўз ёнини пайпаслаб кўярди. Гарчи ҳаёт уни кексаликнинг олис саҳросига етаклаб кетаётган бўлса-да, у худди ўша навқиронлик пайтларидан куч олиб яшаётгандек, ҳали тётик ва бақувват эди.

«Ўқни аяб, кўпини болта билан чопиб ташлардик», деди у ҳали куч кетмаган қўлларига бир-бир кўз ташлаб. Яна анча нарсалар ҳақида гапирмоқчи эди, бироқ мен ортиқ ўтиролмадим. Назаримда, яна икки дақиқа қолсам, бу ердан ўзим ҳам тирик чиқмайдигандек эдим. Ишим кўплигини баҳона қилиб, чиқиб кетдим. Бутун бино ҳали ҳам турма-ю, ўзим эса маҳбусдай бўлиб туолдим. Энди қайси бинода яшайман?!

1 июн

Уйқумда ҳаловат бўлмаяпти. Кўзимга ҳар хил шарпалар кўринадди. Кундузлари кимга қарамай, у қўйнига жуда ўткир болта солиб юргандай туюлаверади. Кеча бўлим бошлиғимиз кенг хирқа кийиб келди. Мен унинг ён чўнтагида хийла катта болта борлигини сездим. Олдин эътибор бермаган эканман. Фақат бўлим бошлиғи эмас, ишхонамиздагиларнинг ҳаммаси, ярашмаса ҳам, кенг-кенг кийим кийиб юришаркан.

Ишдан кейин бир оз дам олиш учун телевизор қўйган эдим, болта ясайдиган қандайдир устахонани кўрсатишди. Мухбир болтани роса мақтади: «болта ҳатто тошни ҳам кесиб ўтади», деди у. Агар тошни кесса, одамнинг бошини кесиши ҳеч гап эмас. Телевизорни ўчириб қўйишга тўғри келди... Нега газетамизда тез-тез болтанинг сурати босилишини энди тушундим. Ё одамлар ақлдан озишяпти, ё мен...

10 июн

Анави бино ақлимни тамоман олиб қўйди. Бугун кун узоғи унинг қаршисидаги дарахт остида бирон киши чиқармикин деб кутиб ўтирдим. Қизиқ, йўлдан шунчалик кўп йўловчи ўтяптики, бирортаси гўё у йўқдай, бинога ақалли қайрилиб қарамайди. Наҳотки бино уларни ваҳимага солмаса? Кеч тушиб қолгач, уйга яёв қайтдим. Дам олиш куним ҳам беҳуда кетди. Барибир, бу қандай бино эканлигини аниқлашим керак. Уни аниқламай туриб ҳаётимда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмаслигини сезяпман.

14 июн

Эрталаб туриб жўмакни бурасам, сув ўрнига қип-қизил қон отилиб чиқди. Тоғора бир зумда қон билан тўлди. Ярим соатдан сўнг очган эдим, яна шариллаб қон қуйила бошлади. Афтидан, сув қозонига қон тўкилиб кетганга ўхшайди. Жўмакни ҳам текшириб кўриш керак. Ишга ювинмай жўнашга тўғри келди. Кечқурун уй хўжалигидан келган усталар жўмакни бураб, очиб кўришди-ю, жаҳллари чиқиб кетишди. Лақиллатганим учун кейинги қақириқларимни қабул қилмайдиган бўлишди. Қонга эса эътибор ҳам беришмади. Е бутун шаҳардаги жўмаклардан қон оқиб турармикин?! Наҳотки, шу пайтгача қонга ювиниб юрган бўлсам!..

22 июн

Шаҳар уй-жой хўжалигидагилар ҳам, меъморчилик институтидагилар ҳам бинони эслай олишмади. «Биз лойиҳалаштирмаганмиз, бирон эски бино бўлса керак, лекин нега харитада кўрсатилмаган, ҳайронмиз», дейишди. Уларнинг олдидан кайфиятим тирриқ бўлиб чиқдим.

Бинонинг олдидан ўтаётиб, бир шляпали кишидан бу қандай бино, деб сўрагандим, у юзимга ажабсиниб тикилди-да, халтасини кўтарганича, орқасига қарай-қарай жўнаб қолди.

Одамлар нега бу бино ҳақида гаплашишдан ўзларини олиб қочишяпти?! Ростдан ҳам бинода қандайдир сир борга ўхшайди. Бўлмаса, шляпали кишининг бунчалар ўтакаси ёрилмасди.

Нега ўзлари қўрқадиган бинони яна ўзлари қуришаркин?!

2 июл

Телевизордан қандайдир муҳим йиғинни олиб беришди, унда арбоблар давлатлараро масалани муҳокама қилишаётган эди. Биттаси сўзлар, қолганлари қарсак чаларди. Минбардагиси қўлини паҳса қилиб гапирар ва қўйин чўнтагини ушлаб-ушлаб қўярди. Шунда мен ўтирганлар ҳам баъзи-баъзида қўйин чўнтагини ушлаб қўяётганини сезиб қолдим. Наҳотки ҳаммаси қўйнига болта солиб олишган бўлса?! Қаппайиб туришига қараганда, чўнтакларидagi болтадан бошқа нарса эмас, бошқа нарса бўлганида, улар бунчалик ҳаяжонланиб ўтиришмасди.

Кечаси кўрган тушимни ишхонадагиларга айтган эдим, улар уйланинг деб маслаҳат беришди... Уйланса, одам ваҳимали хаёллардан биратўла қутулар эмиш. Р. га шундай деб айтган эдим, жилмайиб қўйди.

Август

Уй қоровули хонамга кириб олиб, икки соатча гап сотди. Унинг кўзига қараб, зимдан пайт пойлаб турганини сезиб қолдим. Бунинг устига, хирқаси чўнтагига шاپалоқдай дастали бир нарса солиб олган эди. Бирдан ҳушёр тортдим. Мени аврай олмагач, ниятидан воз кечди шекли, хонани ифлос тутманг, деб танбех берганча чиқиб кетди. У чиқishi билан эшикни маҳкам ёпиб олдим.

Кўчада ҳам одамлар бир-бирига пайт пойлаб тикилиб қўяётганини сезиб қоляпман. Сўнгги кунларда шуни англаб етдимки, одамлар бу дунёга бир-бирини чавоқлаш учун келган. Эҳтиёт бўлиб юришга тўғри келади... Мен кимнингдир болтаси тагида қолишни сира ҳам истамайман»...

Дафтарнинг шу еридан бир неча варақ бўш эди. Балки, Воқиф бу варақларни кейинчалик тўлдириш учун атайлаб ташлаб кетгандир, ким билади!

Хаёлимни дафтардаги воқеалар банд этиб олгани учун, мен бунга ортиқча эътибор берганим йўқ. Лекин бу оппоқ варақлар ҳаётий шавқдан бўшаб қолган, хаёл ва ёлғизлик ваҳмига мустақил бўлган юракнинг акси эди, менда ёмон таассурот қолдирди. Аммо, юрагимдан кечган бу шубҳани Робияга билдирмаслик учун энди аниқ сана қўйилмай, шоша-пиша ёзила бошлаган саҳифаларни ўқий бошладим:

«Сентябр»

Деразадан тунга қараб туриб, тўсатдан ойни кўриб қолдим. Қизиқ, тун ва ой унга жуда ўхшаркан. Балким, у тўғри ойдан тушиб келгандир?!

Сентябр

Жуда ғалати туш кўрдим. Тушимда ўз қабрим устида йиғлаб ўтирган эмишман. Қабр тошига «Бу ерга В. кўмилган», деб ёзиб қўйилган эмиш.

Эрталаб ланж бўлиб турдим... Мен ҳам болта сотиб олиб қўйишим керак. Кимдир эски шаҳарда яхши болта сотади деганди, бугун иш пайти ўтиб келаман.

Сентябр

У мени бугун ҳам ишхонагача кузатиб борди. Унинг изидан илоҳий тароват тараларди, гўё қуёшнинг бир парчаси синиб ерга тушгану энди кўчанинг қоқ ўртасида теварак атрофга ҳаётбахш ёғду тараётгандай, лекин уни мендан бошқа ҳеч ким кўрмаётгандай эди. Мен унга қараб туриб, ҳали дунёда бундайин гўзал хилқатни кўрмаганимга амин бўлдим. Унинг қошлари қадим усталар ясаган қилчдек эгик ва нафис эди. (О, бу қилч мени нимталаб ташласа нетади, деб ўйладим ўша сония). У тикилиб турганимни кўргач, одамлар орасига кириб ғойиб бўлди. У гўё бир олов эди-ю, бир ёниб-ўчганди, изидан ҳаво жимирлаб қолди. У бўриларкан, қулоғида ярим ой шаклидаги хийла катта сирғани кўриб қолдим. Афтидан, сирға жуда қиммат турса керак...

Бугун ҳатто жеркиб ташлаган бўлим мудирига ҳам кулиб жавоб қайтардим. Айниқса, котиба қизларга жуда хушмуомала бўлдим. Улар менинг ўзгариб қолганим сабабини билишолмай ҳайрон.

Сентябр

Биз эрта тонгданоқ ишга жўнадик. У ҳар куни тунлари эшигим ёнида айланиб юради: кечаси билан оёқ кийим пошнаси эшигим тагида тўқиллайди. Бир куни пастки қаватдаги қўшним «кечалар уйингизга роса кўп аёллар келади-я», деб тиржайиб қўйди. Унга ҳеч нарса демай уйга кириб кетдим. У ҳали бирон марта ҳам эшигимни очиб киришга журъат қилгани йўқ: ҳамма ухлагандан сўнг зиналардан секин кўтарилиб эшигимнинг олдиғача келади. У ерда анча туриб қолади, сўнг яна тош зиналарни тўқиллатиб тушиб кетади. У, афтидан, ичкарига мен томон киришга ҳамон журъат қилолгани йўқ, бироқ, эрталаб мени ишга кузатиб бориш учун муюлишда кутиб туради. У бугун жуда очилиб кетган эди,

сочи қуёш нурларида тунги денгиздай ялтирарди. У мендан атиги ўн қадамча орқада борарди, лекин унинг нафасини, юрак товушини аниқ эшитиб турардим, елкам куйиб кетаётган бўлса ҳам қайрилиб қарашга журъат қилолмадим. Унинг кичкина кўкраклари ҳаяжондан қалтираб кетаётганини ҳам сезиб турардим. У изимдан арвоҳдай сассиз-шарпасиз эргашиб келарди. Мен ишхонага кириб кетгач, у муюлишда бироз айланиб юрди, сўнг қайрилиб хиёбонга кириб кетди. Изидан қараб туриб, уни севмаслик мумкин эмас, деб ўйладим.

Сентябр

У ҳар куни ишхонага телефон қилиб, хонада ўтирган-ўтирмаганимни текшириб кўради. Котиба қиз «Худди қабрдан чиқаётгандай, товуши бунча совуқ» деганди, уришиб бердим. Одамлар кўполлашиб, гўзалликни ҳис қилолмайдиган бўлиб кетишган. Котибадан унчалик хафа бўлмадим. Гўзалликни ҳис қилолмайдиганларга гўзаллик ҳақида гапириб ўтириш шарт эмас.

Р. га уни яхши кўриб қолганимни, эртами-кечми у билан бирга кетишимни айтдим. Р. узоқ йиғлади. Биламан, у мени касал бўлиб қолибди деб ўйлайди. Мен унга соппа-соғлигимни, лекин у хаёлимни банд этиб олганини тушунтирдим. У йиғлаган кўйи чиқиб кетди. Кузатгани чиқмадим. Менга негадир ҳамма нарса барибирдай бўлиб қолган. Деразани очиб, ойга қарадим; ой худди унинг кўзларидай порлаб турарди. Қизиқ, ойда ҳам болта кўтариб юришармикин?!»

Уқишдан тўхтаб, Робияга қарашга ҳам журъат қилолмасдан, куз шамоли ўйноқлаётган дарахтларга юзимни бурдим, бу сўзларни ўқиганим учун мен негадир Робиянинг олдида ўзимни гуноҳкордек ҳис этар, шу сўзларни Воқиф ёзганлигини тасаввур ҳам қилолмасдим. Булар ҳаммаси мен учун ғайритабиий, ақл бовар қилмас таассурот эди.

Иртқичдан қочган қуён овчи тузоғига тушиб қолганидек, Воқиф ҳам ўзининг омадсизлик, тушкунлик ва умидсизликдан иборат умр бўронларидан қочиб, худди ўзи тасвирлаган шаҳар ўртасидаги улкан бинодан маҳобатли ва серваҳам хаёл тузоғига тушиб қолган эди. Одам ҳаётига маҳбуслигини, бу хиёбхонадан фақат хаёллар орқалигина учиб чиқиши ва шу йўл билангина кўнгли ва руҳини озод қилиши мумкинлигини узоқ уқубатлардан сўнг англаб етган кишигина шундай тузоққа тушиши мумкин.

Мен дафтарчининг ҳамма варақларини ўқиб ўтиришга ўзимда куч тополмадим. Бир томондан, то сўнгги варақча Воқиф учун энг яқин ва азиз бўлган, ўрталаридаги муносабатга Робиянинг тажанг ва бир сўзли отасигина эмас, уларни қийма қилишни истаган йиллар ҳам охири тан берган Робия ҳақида бирон илиқ сўз ўқимаганим мени ҳайратга солган бўлса, бошқа томондан, Робия ҳақида бирон хунук нарса чиқиб қолади-ю, бу парчаларни ўқиганим учун ўзимни сира ҳам кемира олмайман, деб кўрқдим, тўғриси, энди Воқиф ростдан ҳам телба бўлиб қолмаганимикин, деб ўйлай бошладим, зеро, ёзувларда телбалик ва ажал зухур этган, бу нарсани тан олиш мен учун ғоят оғир эди. Ундан ташқари, мени васвасага ўхшаш бу воқеаларнинг натижаси қизиқтира бошлаганди; мана шу ажи-бужи, сертаҳлика, худди занглаган занжир каби узук-юлуқ ёзувлар, шошиб, ҳафсаласиз ёзилган катта-катта хунук ҳарфлар, боши узилган илондек ўралиб ётган тиниш белгилари, тамаки ҳиди ўтириб қолган варақлар кўнглимдаги пайдо бўлган шубҳалар аро «Воқифнинг сўнгги кунлари яширинган қўрғонга, балким, тезроқ чиқарман», деган умид ҳам мени шундай йўл тутишга мажбур қилгандир? Мен дафтарчининг сўнгги варақларини ўқишга аҳд қилдим:

Ишхонадагилар мени ақлдан озиб қолган деб ўйлашапти. Уларга «қўлларингизга қаранг, ҳаммангизнинг қўлларингиз қон», деб бақирган эдим. Мен шунчаки жиззакилик қилганим йўқ. Кейинги пайтда кимнинг қўлига қарасам, кўзимга қонаётгандек кўринади. Кеча дорилфунунда «санъат назарияси»дан дарс берган ўқитувчимни учратдим. Қўлларига қараб, унинг ҳам бармоқларидан қон оқиб турганини кўриб қолдим. Бу дунёда номаълум нарсалар шунчалик кўпки, бу номаълумлик ҳар қандай одамни ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Энг ёмони — ўзингга ўзинг номаълум бўлиб қолишинг. Номаълумлик ҳар кеча менинг устимга лашкар тўплаб келади, тузоқ ташлаб кўради. Узига ўзи номаълум одам — қиёфаси йўқ одам. Қиёфаси йўқ одам тириклар биносида яшай олмайди. Бу эски, бадбўй бинони қанчалар кезмасин, ўзига қиёфа тополмайди. Қиёфаси йўқ одам эса ўлган одамдир! Қиёфасиз одам ёзувсиз қоғозга ўхшайди. Бу қоғозга қанча кўп ёзма, барибир ўчиб кетаверади. Шунда, наҳотки ёзганларимнинг ҳаммаси ўчиб кетган бўлса, деб қўрқиб кетдим. Дарвоқе, ўзи йўқ қиёфа ҳақида ёзишдан нима фойда?!»

Дафтарчани ўқиб бўлиб, жим қолдим, Робия йиғидан тўхтаганиди. У менга «қани, айтинг-чи, бу дунёдан бошқа нима ҳам топиш мумкин», дегандай қараб турарди. Кундалик менга жуда қаттиқ таъсир қилган, Воқиф ҳақидаги бутун тасаввурларимни ўзгартириб юборганиди.

Мен саҳифаларга боққан кўйи заволга юз тутган қалбни кўриб турардим, зеро, бу дунёда заволдан бошқа нарсани топиб ҳам бўлмайди. Умринг яшаётган уйни қанчалик авайлаб-асрама, қанчалар нақшинкор устунлар ўрнатма, барибир бир куни деразангда худди орзиқиб қутилган ёр каби, завол қуёши порлаб туради.

— Бу дафтарни мен унинг хонасидан топиб олдим. Ўзим суриштирдим, шаҳарда ундай бино йўқ. Дарвоқе, бунинг нима аҳамияти бор?— деди Робия, сўлгин товушда. Сунг бошини эгиб олди — у шу туришида мана шу дафтар саҳифалари, васваса ва таҳлика билан ўтган кунлар аро Воқиф излаб ўтган ва эндиликда ўзи излаётган саволларнинг улкан аксига жуда ўхшаб кетарди, мана шу аксинг ўзи Воқифдан қолган хотира ёки иккалалари ўртасидаги муҳаббатнинг тимсолигина эмас, балким дўзахдан ҳам юз қарра мудҳишроқ ва аянчлироқ бўлган умрдан маъно ва мазмун излаган одамнинг ҳаёт ҳақидаги хулосаси ҳам эканлигини, Робиянинг ўзи эътироф этганидек, бинонинг мавжуд бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар, бедаракликка юз тутган қалбни фақат Яратгангина муҳокама қилишга қодирлигини ва, ҳаммамиз ҳам эртамикечми барибир шу йўлни танлаяжамиз ва шу хулосани топажамизни ёқиб бўлинган ўчоқдек офтобнинг сўлгин нурлари тўкилиб турган, худди одамнинг ўтган кунлари каби, ҳазонлар уюлиб ётган ўша куз оқшоми жуда яхши тушуниб етгандим; алоҳал, ўлим маликаси қувлаб юрган ва елкасида унинг нафасини ҳис этиб бораётган ғулу ҳамда алдовга мубтало бўлган қалбнинг йўқлик оламига чекинишини тушуниш унчалик қийин эмас эди. Дафтардан менга шу нарса аён бўлгандики, шунчаки жимжималар аро йўқлик биносини кўра олган Воқифга тириклар орасида ҳам, ўликлар орасида ҳам жой қолмаган экан. Шунинг учун, орадан уч ойлар ўтгач, Робиянинг ҳам бедарак йўқолгани ҳақидаги хабарни эшитганимда, кундуздан сўнг зулмат бошланиши муқаррар бўлганидай, бу воқеанинг шундай яқун топганига ҳеч бир ажабланмадим.

Нуриддин Муҳитдинов

КРЕМЛДА ЎТГАН КУНЛАРИМ

Сталиннинг вафоти ¹

1953 йил 1 март куни Москвага, Ҳукумат комиссиясининг бўлажак мажлисига учиб кетдим. Мажлис 2 март куни бўлиб ўтди. Уша куни кечқурун Марказий Қўмитадан Ўзбекистоннинг доимий ваколатхонасига қўнғироқ қилишиб, Кремлга етиб келишим лозимлигини билдиришди. Марказқўмда: «Москвадан кетмай турасиз»,— дея огоҳлантиришди. 3 март куни кундузи Н. Н. Шаталин бизни, 5-6 нафар Марказқўм аъзоларини ҳузурига таклиф қилиб, деди: «1 мартдан 2 мартга ўтар кечаси ўртоқ Сталиннинг миясига қон қуйилди, бемор оғир аҳволда ётибди...»

Шу заҳотиёқ бизни СССР Вазирлар Кенгаши Раиси, КПСС Марказий Қўмитаси Котиби ўртоқ И. В. Сталиннинг касаллиги ҳақида ҳукумат ахбороти лойиҳаси билан таништиришди. Эртага, 4 мартда мазкур ахборот КПСС Марказий Қўмитаси ва ССР Иттифоқи Вазирлар Кенгаши номидан матбуотда ҳамда радио орқали эълон қилиниши назарда тутилганди. Сўнг: «Ўртоқ Сталиннинг соғлиғи, аҳволи ва даволашнинг қандай бораётганлиги ҳақида бюллетен ҳар куни эълон қилинади»,— дейишди. Биздан Москвада тура туришни илтимос қилишди.

4 март куни эрталаб мен турган меҳмонхона номерига қўнғироқ қилишиб, соат 11 га Кремлнинг Свердлов залига етиб келишим лозимлигини айтишди. Маълум бўлдики, у ерга ўша кунлари Москвада бўлган Марказқўм аъзолари ва аъзолигига номзодлар, Тафтиш ҳайъати, Ҳукумат, СССР Олий Кенгаши Раёсати аъзоларининг ҳаммаси таклиф этилган экан. Биз, йиғилганлар раҳбарларнинг пайдо бўлишини кутардик. Биқиндаги эшикдан (у ерда бир хона бўлиб, одатда, Сиёсий Бюро аъзолари шу ерда тўпланишарди) Г. М. Маленков, мамлакат олий раҳ-

---

¹ Нуриддин Муҳитдинов элга танилган давлат ва жамоат арбоби-дир. У ўзи босиб ўтган катта ҳаёт йўли, кўрган-кечирганлари ҳақидаги эсдаликлар китобини ёзиб тугатди. Бу китоб «Мерос» нашриётида чоп этилади. Қўйида Нуриддин Муҳитдиновнинг ана шу эсдаликлар китобидан айрим бобларни эътиборингизга ҳавола қиламиз.

барлигини бир неча аъзолари чиқиб, раёсатга кўтарилишди. Улар жой-жойга ўтиришгач, минбарга чиққан Маленков айнан шундай деди: «Ўртоқлар, бугун эълон қилинган ҳукумат ахбороти ва шифокорлар бюллетенидан биласизки, ўртоқ Сталин жиддий хасталанган: қон қуйилиши муҳим ҳаётий аъзоларини қамраб олган. Афтидан, Иосиф Виссарионович ишга бошқа қайтмаса керак, давлатни, партияни, бутун мамлакатни эса раҳбарсиз қолдириб бўлмайди. Шу боисдан, бир қатор раҳбарлик идораларини қайта ташкил этиш, ходимларни тегишли лавозимларга тайинлаш ҳақида сизлар билан маслаҳатлашиш мақсадга мувофиқ, деб топилди. Негаки, ҳокимиятнинг барча идоралари фаолиятини бир соатга бўлса-да, бўшаштириб бўлмайди. Бу масала мамлакат ички ҳаёти ва ташқи сиёсатида ҳам ўта зарур эканлигини тушунасиш».

— Мен, — деб сўзида давом этди у, — Марказқўм Раёсати аъзолари билан қўшимча тарзда тузилган хомаки режани эълон қиламан. Келинг, шуни биргаликда муҳокама этиб, қарор қабул қилайлик.

Бу режага биноан Г. М. Маленков СССР Вазирлар Кенгашининг Раиси, Л. П. Берия, В. М. Молотов, Н. А. Булганин, Л. М. Каганович унинг ўринбосарлари қилиб белгиланди. СССР Вазирлар Кенгашида икки идора — Раёсат ва Раёсат бюроси ўрнида битта идора — СССР Вазирлар Кенгаши Раёсатининг бўлиши лозим деб ҳисобланди. СССР Олий Кенгаши Раёсатининг Раислигига К. Е. Ворошилов тавсия этилди.

КПСС Марказий Қўмитасида икки идора — Раёсат ва Раёсат бюроси ўрнида битта — Партия Низомида кўрсатилганидек, КПСС Марказий Қўмитасининг Раёсати бўлиши зарур, деб ҳисобланди.

Г. М. Маленков матнни ўқиб бўлгач: «Қимда қандай саволлар, эътирозлар бор?» — деб сўради. Ҳеч ким чурқ этмади. Ниҳоят, кимдир: «Йўқ» деди. «Марказий Қўмита, Ҳукумат, Олий Кенгаш Раёсати, ВЦСПС Раёсати таркибидаги таклиф этилган ўзгаришларга ҳамма розими?» Жавоб тариқасида яна битта сўз айтилди: «Ҳа».

Шу тариқа ушбу дақиқаларда КПСС XIX съезди, унинг биринчи пленуми, СССР Олий Кенгашининг сўнгги сессияси, СССР Конституцияси, Касаба иттифоқи съездида қабул қилинган қарорлар жиддий ўзгартирилди. Залда ҳозир бўлганлардан бирон-биримиз на сўзга чиқдик, на лўқма ташладик, на савол бердик.

Буларнинг ҳаммасидан кейин Г. М. Маленков ҳозиргина баён этилган таклифларни муҳокама қилиш учун 1953 йил 14 март куни СССР Олий Кенгашининг IV сессиясини чақиришни таклиф этди, зеро бу таклифлар Олий Кенгаш томонидан тасдиқланиши керак эди. Таклифга ҳамма рози бўлди. «Биз бундай мажлисни яқинда чақириб, таклифларни қачон эълон қилишни аниқлаб оламиз», — хулоса ясади Георгий Максимиллианович. Шу билан мажлис тугади. Залда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси сукут ичида тарқалди, чунки улар Сталиннинг бетоблигидан, айниқса, унинг энди сафга қайтмаслиги ҳақидаги хабардан қаттиқ қайғуда эдилар.

5 март куни эрталаб бизни Марказқўмга чақиришди. У ерда Н. Н. Шаталин ва Марказқўмнинг яна икки ходими ҳозиргина И. В. Сталин вафот этганини, 6 март куни КПСС Марказий Қўмитасининг партиёга, халққа Мурожаати, шунингдек, тиббий хулоса радио орқали ўқиб эшиттирилишини ва матбуотда эълон қилинишини айтишди. Улар бизни дафн этиш комиссиясини ташкил қилиш, Сталиннинг жасади солинган тобут Иттифоқ уйининг Колонна залида ўрнатилиши ҳақидаги қарорлар билан таништиришди. Сўнг бизни, Марказқўм аъзоларининг бир нечасини номма-ном айтиб, муттасил Колонна залида бўлишимизни, комиссияга ёрдам беришимизни сўрашди.

Биз шу заҳотиёқ Колонна залига жўнаб кетдик. Уша кунлари юз берган воқеаларнинг ҳаммаси мен учун янги, кутилмаган, ғайритабiiий эди. Илгари ҳеч қачон Москвада бундай тадбирларда иштирок этма-

гандим. Уша кунлари кўрганларим, эшитганларим бир умрга хотирамда муҳрланиб қолди.

КПСС Марказий Қўмитаси ва Совет Ҳукуматининг олий раҳбарияти аъзолари фахрий қоровулликда турганларидан кейин марҳумнинг қариндош-уруғлари ёнига бориб, уларга таъзия изҳор этишди: кимдир уларнинг ҳар бирини ўпиб чиқди, кимдир уларнинг қўлларини қисиб қўйди, кимдир таскин берувчи икки оғиз сўз айтди. Сўнг уларнинг ҳаммаси биқиндаги хонага киришди. Чет эл делегациялари бошлиқлари ҳам худди шундай қилишди.

Бир маҳал залга якка-ёлғиз ҳолда Л. И. Брежнев умумий асосларда, раҳбарият таркибида эмас, эл қатори кириб келди. Уни таниш қийин эди — кўзлари қизарган, қовоқлари ва бутун юзи қирмизи тусга кирганди. У тобутга яқинлашиб келди-да, марҳумни кўргач, ҳўнграб йўғлаб юборди. Дафн этиш комиссияси аъзоси, маршал А. И. Василевский унинг ёнига бориб, секингина деди: «Леонид Ильич, ўзингизни қўлга олинг. Ҳамма сизга қараяпти». Брежнев гўё ҳушига келгандай, атрофга олазарак бўлиб қаради ва тез-тез юрганча, залдан чиқди.

Гапнинг очиғини айтсам, Брежневга раҳмим келди, ахир бундан бир неча ой муқаддам у олий раҳбарият аъзоси эди, «Чайка» автомобилида соқчилар қуршовида юрар, данғиллама иморатда яшар, дала ҳовлидан фойдаланарди. Унинг қабулига кириш қийин бўлганини айтмайсизми? Энди бўлса, мана тўрт кундирки, у Ҳарбий-денгиз флоти вазирлиги Сиёсий бошқармасининг бошлиғи. Тавба, амал ва ҳурмат-эҳтиром одамни нақадар ўзгартириб юбориши мумкин-а?

* * *

Дафн этиш маросими аниқ кўрсатилган соат ва дақиқаларда тугади. Ҳамма жой-жойига жўнаб кетди. Биз ҳам шу заҳотиёқ Тошкентга учиб кетдик. Орадан тўрт кун ўтиб яна Москвага, СССР Олий Кенгаши сессиясига қайтиб келишимиз зарур эди. 14 март куни Свердлов залида КПСС Марказий Қўмитасининг пленуми бўлиб ўтди. Мажлисга раислик қилган Маленковнинг таклифи билан ҳаммамиз бир дақиқа сукут сақлаб, И. В. Сталинни хотирладик. Кун тартиби муҳокама қилинар экан, 6 март куни қўшма мажлисда тасдиқланган тартибда КПСС Марказий Қўмитаси Раёсати сайланди. Котибларнинг таркиби муҳокама этилиш чоғида у куни келишилгандек, тўрт киши шу лавозимга тасдиқланди. Н. С. Хрушчевнинг таклифи билан қўшимча тарзда М. А. Суслов КПСС Марказий Қўмитасининг Котиби этиб сайланди.

Гап шундаки, Михаил Андреевич партия XIX съезидан кейинги биринчи пленумда Раёсат аъзоси ва КПСС Марказий Қўмитасининг Котиби этиб сайланганди, аммо 4 март куни бўлиб ўтган қўшма мажлисда на КПСС Марказий Қўмитаси Раёсатига ва на Котибиятга кирди. Шу тарихда у «ҳеч ким» бўлмай қолди, яъни хизмат юзасидан юқори лавозимдан маҳрум этилганди. Орадан ўн кун ўтиб, Хрушчев унинг тақдирини ўнглаб юборди, чунки Никита Сергеевичга М. А. Суслов жуда-жуда керак эди.

Пленум СССР Вазирлар Кенгаши Раиси этиб тайинланиши муносабати билан Г. М. Маленковни КПСС Марказий Қўмитаси Котиби лавозимидан озод этди. Бироқ шу нарса қарорсиз шарт қилиб қўйилдики, у КПСС Марказий Қўмитаси Раёсати ишлари билан ҳам шуғулланади, шунингдек, Марказқўмнинг Раёсати ва пленумлари мажлисларида раислик қилади.

Сўнгра Кремль Саройида СССР Олий Кенгаши сессияси очилди. Депутатлар муҳокамасиз, ҳеч қандай саволлар бермасдан СССР Олий Кенгаши Раёсати, Иттифоқ Вазирлар Кенгаши, вазирликлар ва идора-

лардаги таркибий ўзгаришлар ва янги лавозимларга тайинланганларнинг номма-ном рўйхатини тасдиқладилар. СССР Конституциясига раҳбар кадрларнинг жой-жойи ўзгаришидан келиб чиқадиган зарур қўшимчалар ва тузатишлар ҳам тасдиқланди. Шу билан сессия ўз ишини якунлади. Шундай қилиб, ўн тўрт кун давомида Сталин тириклигида ва унинг бевосита раҳбарлиги остида барпо этилган партия, давлат, жамиятнинг барча бўғинларида йирик ўзгаришлар содир этилди.

Вафоти бутун дунёнинг диққат-эътиборини ўзига қаратган Сталин номи тарихга айланиб қолди.

Ким ворис?

Сталин бетобланиб, тўшақда миҳланиб қолган ўша кунларда мамлакатда, партияда эмас, балки Кремлда ким ворис бўлади, кимга КПСС Марказий Қўмитаси Биринчи Котиби лавозимни насиб қилади, яъни партия ва давлатнинг, бутун Совет Иттифоқининг биринчи раҳбари ким бўлади, деган савол атрофида даҳшатли кураш, хатарли дақиқалар кучайиб кетди.

Кўплар қатори мен ҳам кутилмаганда олий раҳбариятдаги гуруҳлар ва шахслар ўртасидаги ана шу қарама-қаршилиқнинг гирдобига тушиб қолдим. Толени қарангки, мени муқаррар ўлимдан КПСС Марказий Қўмитасининг ўша июль ойида бўлиб ўтган пленуми қутқарди. Кремлда энг катта шахс бўлиш учун Маленков, Берия, Хрушчев айниқса фаоллик кўрсатишди. Афтидан, олий раҳбарият аъзолари орасида олий мансабга ўтиришни пинҳона қалбига тугиб қўйганлар ҳам бор эди, аммо улар бунинг учун мавжуд имкониятга эга эмас эдилар, шу сабабдан сукут сақлашар, «қани, курашувда томонларнинг қайси бири ғолиб чиқаркин?» қабилида пайт пойлашар, у ёхуд бу томоннинг гапини маъқуллашарди.

Тарихда «учлик» («тройка»), «олтилик», «бешлик», «тўртлик», «еттилик»лар... яхши маълум. Бу ерда гап дастадаги карталар ҳақида бораётгани йўқ, гап — раҳбарлик гуруҳлари хусусида. Энди бу тушунчаларни изоҳлаб берай.

30-йиллари республикалар, ўлкалар, вилоятларда тузилган «учлик»лар халқ хотирасида муддихар из қолдирди. Уларнинг амри билан одамлар отиб ўлдирилди ё турли муддатлар билан Сибирга ёки бошқа жойларга сургун қилинарди.

«Олтилик» — бу, айниқса, уруш даврида, урушдан кейинги дастлабки йилларда Сталинга энг яқин бўлган кишилар гуруҳидир. Маълумки, ВКП(б)нинг XVIII съезди томонидан ташкил этилган Марказий Қўмита пленумида Марказқўмнинг Сиёсий бюроси, Ташкилий бюроси, Котибияти таркиб топган эди. Уларнинг номларидан қарорлар қабул қилинар, топшириқлар берилар, ташкилий, сиёсий ва бошқа тадбирлар амалга ошириларди. Бироқ мана шу олий ижроия идоралари бошида турган Сталин ҳаммадан ҳам кўра Молотов, Шчербаков, Жданов, Маленков, Берияни ўзига яқинлаштирганди, улар билан муттасил мулоқотда бўлар, маслаҳатлашар, турли-туман масалаларни ҳал қиларди. Худди ана шу «олтилик» ҳар қандай масала бўйича қарорлар ёки кўрсатмаларни олдиндан муҳокама қилиб, ўзаро келишиб, Давлат Мудофаа Қўмитаси, Марказий Қўмита, ҳукумат ёки Олий Кенгаш Раёсати номидан расмийлаштирар ва эълон қиларди. Бунда, албатта, у ёхуд бу ҳужжатнинг ўзига хос хусусиятлари ва аҳамияти ҳисобга олинарди.

«Бешлик» — бу Сталинни бевосита қуршаб олган, унинг ишончини қозонган ва у билан муттасил бирга бўлган одамлар. «Бешлик» партия XIX съезди арафасида ва съезддан кейин таркиб топган, унга Берия, Маленков, Хрушчев, Булганин киришарди.

«Тўртлик» Хрущев томонидан у Марказқўм Биринчи котиби, кейин бир вақтнинг ўзида Вазирлар Кенгашининг Раиси бўлиб турганида тузилганди. Булар — Суслов, Микоян, Козлов.

«Еттилик» эса ҳаммага маълум «аксилпартиявий гуруҳ» бўлиб, Хрущев даврида вужудга келганди. Мазкур гуруҳлар хаёлотимиз маҳсули эмас, уларни ҳаётий зарурат вужудга келтирди. Бироқ турли-туман бундай гуруҳларнинг мажбурияти коллегиял идоралар ўз фаолиятини тўхтатди, деган маънони билдирмасди. Ута зарур ҳолларда Сиёсий бюро, Котибият, пленум мажлислари ўтказиларди, баъзан ҳатто у ёхуд бу масалада одамлардан сўраб билиш орқали маълумот тўпланарди.

Бу «арифметик амал»ларнинг ҳаммаси ҳам маълум қолиплар асосида вужудга келарди. Ҳаёт, албатта, мураккаб, етти ухлаб тушга кирмаган вазиятлар юз бериб турарди. Табиийки, Сталин, кейин Хрущев ҳамisha ҳам бошқаларнинг фикрига тўла қўшиларди, деб бўлмасди, гоҳо бирон-бир кишини ўзларидан узоқлаштирар, гоҳо бировларни ўзларига яқинлаштирардилар. Ҳамма идораларнинг жиловини ўз қўлларида тутиб туришга ҳаракат қилишарди. Агар масалани умумий тарзда олиб кўрадиган бўлсак, йўлбошчига яқин, юқорида номи келтирилган шахсларнинг бирикуви ҳақиқатдан узоқ эмас.

Келинг, бунга муайян йўналишда кўриб чиқайлик. Мисолни ўзимдан бошлай қолай. 30—40-йилларда раҳбарлик вазифаларида иш бошлаган биз, ёшлар, Сталинга чексиз муҳаббат туйғуларини тарғиб қилувчи қудратли тарғибот, ташвиқот ишлари таъсирида шаклландик.

Урушдан кейинги йилларда партия ходими сифатида, мен ҳам унинг асарларидан иқтибослар келтирганман, номини оммалаштирганман. 30-йиллардаги оммавий қатағонларда, мамлакат ичкарисидаги жиддий хатоларда, урушнинг дастлабки давридаги муваффақиятсизликлар ва кўплаб йўқотишларда, юқоридан қатъий кўрсатилганидек, бошқалар айбдор эди, у эса — айбсиз, узоқни кўра олувчи, «авлиё» эди. Партиянинг XIX съездида ҳам истисносиз ҳамма делегатлар, меҳмонлар, хорижий вакиллар унга ана шундай муносабатда бўлишди.

1952 йил 16 октябрдаги биринчи пленумда эса бошқа бир Сталинни кўрдим. Ленин билан бирга ишлаган, ундан сўнг ҳамisha Сталин билан ёнма-ён уриб келган Молотовни шафқатсиз қоралагани, унга нисбатан қаттиқ ташкилий тадбирлар қўллагани Марказқўмнинг янги аъзолари каби, мени ҳам ташвишга солиб қўйганди. Ҳатто бу ерда уни том маънода лой билан қораштириб юборганида у қасам ичиб, Сталиннинг шогирди эканлигига ва абадий шундай бўлиб қолишига ишонтирганди. Микоян, умуман, гуноҳини бўйнига олган бўлса-да, маълум маънода ўзини оқламоқчи бўлгани учун, Сталин қўлини бир силкишгина кифоя қилди — бутун зал унга қарши шовқин-сурон кўтарди. Кагановични Ўзбекистонда ҳурмат қилишарди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида у Тошкент Кенгашига раҳбарлик қилганди, сўнг бир неча марта Ўзбекистондан партия съездларига делегат ва Иттифоқ Олий Кенгашига депутат бўлиб сайланганди. Бу ерда эса, пленумда Сталинга бир жумла — партия раисини сайлаш лозимлигини айтгани учун миокард инфаркти олишига бир баҳя қолганди. Сталин Кагановичнинг шипшитишини жуда яхши эшитганди, аммо бутун зал тингласин учун сўзларни жўрттага баланд овозда айтишга мажбур этди ва шу заҳотиёқ унинг фикрини кесиб ташлади.

Шундай қилиб, ўша пленумда кўз ўнгимда фақат ўйлашга одатланган одамдек донишманд, узоқни кўриб иш тутувчи ғамхўр доҳийгина эмас, балки даҳшатли, қаттиққўл, одамларга шафқатсиз, ҳатто энг яқин кишиларидан бирон-бири унга етарли даражада эътибор кўрсатмаси, уларни аямайдиган бошқа бир Сталин жонланди. Айнан шунинг учун ҳам Кремлдаги энг олий мансабдор шахслар унинг олдида лаганбар-

дорлик, тилёғламалик қилишар, муттасил даҳшат остида яшашарди, чунки уларнинг тутган мавқеи, «парвози», инқирози, ҳатто ўлими, энг аввало, ана шу инсонга боғлиқ эди!

Сталинга ким кўпроқ, яхшироқ садоқат ва муҳаббат кўрсатиши мумкинлиги борасида билибми-билмайми, ўзаро «мусобақалашардик». Иккинчи томондан, эҳтимол, бу вазият уларни ўз даврасидан ва қуйидан қувватлайдиган куч топишга мажбур этарди. Сталин хасталанганда, вафот этганда ва дафн этилганда ана шундай ҳолатларни кўрдим.

Аниқликка даъво қилмаганим ҳолда, бу ҳолатларни умумий тарзда таҳлил этишга уринамиз.

Мисол тариқасида раҳбар идораларни қайта тузиш ва кадрларни тайинлаш ҳақидаги КПСС Марказий Қўмитаси, Вазирлар Кенгаши ва СССР Олий Кенгаши Раёсатининг қўшма мажлиси қарорини олиб кўрайлик. Матбуотда Сталиннинг ўлими далили ҳақида. Гарчи паталог-анатомик тадқиқотлар ўтказган йирик шифокорлар, олимлар заҳарланишнинг ҳеч қандай излари топилмаганини тасдиқласалар ҳам, гўё Сталинни заҳарлаб ўлдиришди, деган миш-миш тарқалди. Сталиннинг умрини узайтириш мумкинмиди? Билмадим. Уни энг малакали, виждонли шифокорлар даволашди. Айни замонда, бошқа бир гап ҳам бор. Унга энг яқин кишилар, кўксига муштлаб: «Биз Сталинни севамиз, унга содиқ-миз!» — деганларидан ростдан ҳам самимий сўзлаганмидилар? Улар ўша кунлари Сталиннинг соғайишидан манфаатдормидилар? Журъат этиб айтаманки, бундай бўлмаса керак.

Агар Сталин ростдан ҳам соғайиб, ишга қайтганида, у, энг аввало, ўзининг собиқ сафдошларини фитначиликда айблаган, уларни сотқинлар ва хоинлар деб эълон қилган, дарҳол ҳамма лавозим ва мансаблардан четлаштирган бўлар эди. Асосий ташкилотчиларни қаматар, суд қилдирар, айримларини эса, эҳтимол, отиб ташларди. Улар бекор қилган ҳамма аҳкомларни, яъни унинг тақлифи бўйича Марказқўмининг Октябр пленумида Олий Кенгашининг сўнги сессиясида қабул қилинган қарорларни, Конституцияга киритилган ўзгаришларни тиклаган бўларди.

Сталинга хизмат кўрсатган кишиларнинг доирасига кирган, Кремлга энг яқин бўлган чорбоғда унинг хасталаниш лаҳзасидан бошлаб, вафот этганига қадар ёнида турган бир қатор кишилар ҳодиса қандай юз берганини матбуотда ёзишди. Кейин доҳий вафотининг айрим тафсилотларини баъзи бир янги раҳбарлардан эшитдим.

Қуйидаги тафсилот кишини ўйлашга мажбур этади. 28 февраль куни Сталиннинг ҳузурига Берия, Маленков, Хрушчев ва Булганин келишади. Утириш қилишади, ейишади-ичишади, 1 март эрталаб соат 4 гача кинофильм кўришади. Сталин уларга жавоб бериб, соқчиларга: «Мени уйғотманглар, уйқу босди» — деган ва чироқни ўчирган. Маълумки, у ёлғиз яшар, ёнида оила аъзоларидан ҳеч ким йўқ эди. Одатда, у эрталаб соат 11—12 ларда уйқудан турар, сўнг нонушта қиларди. Уша кун вақт тушдан ошса ҳамки, ундан ҳеч қанақа садо бўлмайди. Соқчилар ва хизматчилар безовта бўла бошлайдилар. Қош қорая бошлаган — ундан ҳамон ҳеч қанақа хабар йўқ. У ётган хонага кириш у ёқда турсин, ҳатто эшикни тақиллатишга ҳеч кимнинг юраги бетламаган. Ниҳоят, улардан бири бирон кори-ҳол бўлганлигини сезиб, Маленковга кўнғироқ қилади ва вазиятни тушунтиради. Маленков унинг сўзларини тинглаб, ҳеч нима демасдан, телефон кўндоғини жойига қўяди. Орадан ярим соатча фурсат ўтиб, унинг ўзи телефон қилиб, Берияни ҳеч қаердан топа олмаётганини айтади: соқчиларга Берияни излаб топиш, чорбоғдаги вазиятни тушунтиришни топширади. Ярим тунда Берияни топишади ва телефон орқали аҳволни баён қилишади.

Берия шу заҳотиёқ ҳеч кимга ҳеч нарса хабар қилмаслик ҳақида

топшириқ беради. Орадан бир неча соат ўтгач, тун ярмидан оққанда, у Маленков билан биргаликда етиб келади. Эшикни очиб, кичик ошхонага киришади ва қўли билан оромкурсига таянганича ёнбошлаган Сталинни кўришади. Берия яқинлашиб, Сталиннинг юзига диққат билан тикилади, ортига қайтиб, соқчиларни сўкади, уларни ўртоқ Сталин қаттиқ уйқуга кетган маҳалда ивгогарона миш-миш тарқатганликда айблади. Маленков ва Берия яна биргаликда қайтиб кетишаркан, соқчиларга ҳеч кимга қўнғироқ қилмаслик ва ҳеч кимни унинг ёнига киритмасликни буюради. Сталиннинг аҳволи ёмонлигини кўриб, хизматчилардан бири унинг ёнига бориб: «Соғлигингиз қалай?» — деб сўрайди. Сталин кўзларини очади, аммо жавоб беришга қодир эмасди: тилдан қолганди. Уни ердан кўтариб, кароватга ётқизишади ва Бериянинг кўрсатмаларини писанд этмасдан, Молотовга қўнғироқ қилишади.

Вячеслав Михайлович шу заҳотиёқ етиб келади (яқингинада, XIX съездда Сталин уни қанчалар беобрў қилиб ташлаганини эслайлик). Сталиннинг аҳволини кўриб, зудлик билан Марказий Қўмита Раёсати аъзоларига хабар беришни (улар дарҳол етиб келишади) ва тезликда соғлиқни сақлаш вазири Третьяковни шифокорлар билан бирга чақиришни таклиф қилади. Фақат шундан кейингина 2 март куни тунда етиб келган шифокорлар беморни кўриқдан ўтказадилар ва даволашни бошлайдилар. Шу сабабдан ҳам Сталиннинг хасталанганлиги ҳақидаги биринчи бюллетенда 2 март куни тунги соат 2 деб бежиз кўрсатилмаган.

Тўпланган бир неча Раёсат аъзолари вазиятни кўриб, шифокорларнинг мулоҳазаларини тингlashади, 4 март куни қабул қилинган қайта тузатишлар ва қайта тайинлашлар билан шуғулланишади.

Эҳтимол, буларнинг ҳаммаси ҳам худди шундай бўлмаган чиқар, эҳтимол, баъзи ўринларда бўёқлар қуюқлаштирилгандир. Аниқ ҳукм чиқаролмайман, чунки Сталин вафот этаётган ўша кунларда ва соатларда Кремлга яқин дала ҳовлида йўқ эдим. Бу ерда мен шахсий таассуротларимни ва мулоҳазаларимни матбуотда ўқиганларим, алоҳида шахслар, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ва унда иштирок этган кишиларнинг ҳикоялари асосида баён қилмоқдаман.

Масалан, мазкур воқеаларда бевосита иштирок этган, Сталиннинг тўшаги ёнида турган хизматкорлардан бири шифокорлар беморнинг баданига қандайдир кучли дори юборишганини ёзганди. Унинг гувоҳлик беришича, ўшанда Сталиннинг танаси қаттиқ сесканиб кетган. Орадан ўн дақиқа ўтиб, бемор чуқур нафас олган ва... жон таслим қилган. Аммо бу борада то ҳанузгача ойдинлик йўқ. Мен бу ерда кимнидир, хусусан, шифокорларни шубҳа остига қўймоқчи эмасман. Бироқ буларнинг ҳаммаси нимани билдиради?..

Сталин шахсига сифинишни фoш қилиш расман 1956 йил февраль ойида, Н. С. Хрущевнинг КПСС XX съездида сўзлаган нутқидан бошланган бўлса, унга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, унинг фаолияти қайта баҳоланиши мумкинлиги аломатларини у дафн этилгандан кейин орадан тўрт кун ўтгач, 1953 йилнинг 14 март куни Марказий Қўмитанинг пленуми ўтаётган залда ўтирганимда сезган эдим.

Мана, бир неча далиллар: йирик металлург, машинасоз, СССР Вазирлар Кенгаши Раиси ўринбосари, СССР вазири, КПСС Марказий Қўмитаси Раёсати аъзолигига номзод Иван Фёдорович тавосан ўша пленумда Маленковнинг нутқида Сталин даврида тузилган партия ва давлатнинг ҳамма бўғинларидаги ишларни жиддий ўзгартириш ва такомиллаштириш лозимлигини эшитиб, минбарга кўтарилган, кўксига мушалаб, арманиларга хос эҳтирос билан сўзлаганди: «Ҳеч ким бизнинг қалбимиздан ва хотирамиздан қимматли устозимиз ва улуғ доҳий Иосиф Виссарионович Сталинни юлиб ололмайди!» Орадан кўп ўтмасдан, у Токиога, Японияга совет элчиси бўлиб кетди.

Кекса большевик, инқилобчи А. А. Андреев Вазирлар Кенгаши Раиси бўлиб турган Маленковнинг бир вақтнинг ўзида Марказқўм Раёсати (Сиёсий бюроси)га раҳбарлик қилишини эшитиб, «Маленков — ўртоқ Сталиннинг муносиб вориси» деб, буни табриклаган эди. Шунда Маленков дарҳол жеркиб ташлаганди: «Бизда Раёсат ворисдир (қўли билан кўрсатиб), энди бизда жамоа раҳбарлиги жорий этилган». Н. С. Хрущев бўлса, Андреевга тағдор қилиб қараб қўйган, то у ўрнига бориб ўтиргунига қадар нигоҳи билан кузатиб турганди. Орадан кўп вақт ўтмасдан, ўша пайтда Олий Кенгаш Раёсатининг аъзоси бўлиб турган А. А. Андреев бу вазифадан бўшатилди ва Олий Кенгашнинг оддий маслаҳатчиси бўлиб қолди.

М. А. Суслов 4 март кунидаги қўшма мажлисда на Раёсат ва на Котибият таркибига кирмаганлигини юқорида айтгандик. У Марказий Қўмита аъзоси ва Олий Кенгаш депутати бўла туриб, «ишсиз» қолганди. Аммо орадан ўн кун ўтиб, у Н. С. Хрущевнинг таклифи ва қатъий талаби билан КПСС Марказий Қўмитасининг Котиби этиб сайланди. Нима бўлганди, асли? Маленков соф девон ходими, ақидапараст бўлган Сусловни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Аммо у Хрущевга керак эди. Никита Сергеевич келажак ҳақида ўйларкан, ўзининг назарий тайёргарлиги сустилигини, илм-фаннинг муҳим тармоқлари ва журналистика соҳасида нўноқлигини биларди (бундан ҳамма ҳам хабардор эди). Михаил Андреевич гарчи Плеханов номидаги халқ хўжалиги олий таълимгоҳини тамомлаган бўлса-да, марксча-ленинча дунёқараш назариясини яхши билар, назарий мақолалар ёзишни ҳам уддаларди. Шу сабабли у Латвиядан қайтгач, бежиз ВКП(б) Марказий Қўмитаси Котиби этиб сайланмаган ва «Правда» рўзномасига бош муҳаррир бўлиб тайинланмаганди. XIX съезддан кейинги ташкилий пленумда у Сталиннинг таклифи билан Раёсат аъзоси ва Марказий Қўмита Котиби этиб сайланганди.

14 мартда бўлиб ўтган пленум натижаларига кўра, ўша куниёқ Олий Кенгаш сессияси очилди. Олий раҳбариятда шундай вазият вужудга келган эдики, бунинг оқибатида партия етакчисиз — Биринчи котибсиз қолганди, чунки беш Котибнинг ҳаммаси ҳам тенг ҳуқуққа эга бўлиб, Марказқўм Раёсати Вазирлар Кенгаши Раиси ва унинг ўринбосарлари қўлида эди.

Шу тарихда партия етти ой давомида етакчисиз қолди. Бу вақт мобайнида Кремль раҳбарлари ўртасидаги пинҳоний ихтилоф, яширин зиддият аста-секин чуқурлашиб бсрди.

Орадан кўп йиллар ўтиб, биз Андрей Андреевич билан Ҳиндистонда бўлганимизда ойдин тунларнинг бирида мазкур мамлакат Президентининг чорбоғида, ноз-неъматга тўла дастурхон теграсида суҳбатлашиб, ўтмиш воқеаларини эсладик.

У менинг саволларимга жавоб бериб, қуйидаги фикрни айтганди: Сталин вафотидан кейин дарҳол шундай вазият вужудга келдики, бир-варакайига уч арбоб — Маленков, Берия, Хрущев етакчиликка даъво қила бошлади. Уларнинг ҳаммаси ҳам Сталидан яқин, унинг алоҳида диққат-эътиборига сазовор кишилар тоифасидан бўлиб, уларнинг бирон-бири ҳам дарҳол Сталиннинг ўрнини босиш учун объектив ва субъектив имкониятларга эга эмасди.

— Йигирманчи йилларда Сталиннинг Зиновьев-Каменев гуруҳи ва Троцкий билан яккама-якка курашини эслайман, — деганди у. — У маҳаллари масала озми-кўпми аниқ эди. Улар бир-бирларига қарши очикдан-очиқ чиқишаркан, ўзларининг нуқтаи назарларини баён этишар, муҳолифларни танқид қилишарди. Зиновьев ва Каменевнинг гуруҳини осонгина яккалаб қўйишди, кейин эса тугатишди. Троцкий бўлса жиддий рақиб эди, Сталиннинг у билан кураши энгил кечмади. Бироқ Иосиф Виссарионович тўғри тактика қўллади: нутқларида, мақолаларида гап

уларнинг ўртасидаги шахсий муносабатлар ҳақида эмас, масала ленинизмми ёки троцкизмми қабилда қўйилаётганини баён этарди. «Мен,— деб уқтирарди Сталин,— ўзимнинг устозим бўлган В. И. Лениннинг назарияси ва сиёсати, тажрибаси ва услубини сўзсиз сақлаш ва оммалаштириш тарафдориман».

— Шунинг учун,— деб давом этганди Андрей Андреевич,— биз Ленинни қаттиқ севганимиз учун — сўзсиз, Сталинни қўллаб-қувватлардик. Троцкий эгаллаб турган лавозимларидан четлаштирилди, унинг назарияси тор-мор келтирилди, ўзи эса кейинчалик Мексикада ўлдирилди.

Сталиндан кейин унинг ўрнига даъвогар Маленков, Берия, Хрушчев халққа эълон қилишга арзийдиган бирон-бир дастурга эга эмасдилар, шу сабабли ҳокимият учун бир-бирлари билан очикдан-очик ёқалашардилар. Шундай вазият вужудга келдики, бунинг натижасида бутун ҳокимият амалда Маленковнинг қўлига ўтиб қолди. Хрушчев на катта ҳуқуққа, на чуқур билимга эга эди. Берия эса ҳокимият учун очикдан-очик кураш олиб борарди. Уларнинг ҳар бири қуруқ амалпарастлигидан ташқари, маълум кучларга эга эди. Бундай тўс-тўполонда қайси отга дов тикишни ҳам билмайсан, киши...

У шундай деб, тоза ҳаводан мириқиб нафас олди, минерал сув қўшиб кучсизлантирилган, муз бўлаклари солинган ярим стакан шотланд вискисини ичгач, оромкурсига қулай жойлашиб олди-да, гўзал манзарарга, тропик ва субтропик дарахтларга, бахмал далалар узра солланиб юрган товуслар, туяқушлар, охулар, жайронларга узоқ вақт мафтун бўлиб қолди, тўтикушлар, кумрилар ва Шарқнинг бошқа сайроқи қушларининг ажиб навосига қулоқ солди.

* * *

Сталин умрининг охириги кунларида олий раҳбариятда кучни шундай жойлаштиргандики, натижада Маленков биринчи ўринга чиқиб қолди. Азалдан серғайрат бўлган Хрушчев ўзининг салоҳияти ва имкониятлари чекланганлигини онгли равишда идрок қилиб, республикалар, ўлкалар, вилоятлар билан мулоқотларни кенгайтириш бобида партия ичида қизғин фаолият бошлаб юборди. Шу йўл билан у ўз мавқени мустаҳкамлади, таъсир доирасини кенгайтirdи. Берия бўлса улардан ҳар бирининг ожиз томонларидан фойдаланиб, гоҳ унисига, гоҳ бунисига тилёғламлиқ қиларкан, умумдавлат ва умумхалқ аҳамиятига эга бўлган бир қатор йирик тадбирларни ишлаб чиқишда ва амалга оширишда ташаббус кўрсатди.

Узоқ йиллар Ички ишлар вазирлиги ва Давлат Хавфсизлик Қўмитасида ишлаган Берия ҳамма жойга ўз одамларини қўйганди. У қандай қилиб Сталиннинг ишончини қозонган эди? Қандай қилиб у улўф қудратга эга бўлди, сиёсий, иқтисодий, ҳўжалик ва бошқа фаолиятнинг муҳим соҳаларини ўз қўлида тутиб турди? Қуйида бу ҳақда батафсил ҳикоя қилиниши сабабли, китобхонларга унинг таржимаи ҳолидаги айрим ўринларни эслатмоқчиман. 1899 йили Абхазияда туғилган, 1917 йилдан партия аъзоси, 1934 йилдан Марказий Қўмита аъзоси, 1946 йилдан Сиёсий бюро аъзоси.

1921-1931 йилларда разведка ва аксилразведка идораларида ишлаган, Озарбайжон ВЧК¹ раиси ўринбосари, Грузия ва Кавказорти ГПУ² раиси бўлган. 1931 йилдан Грузия Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби, 1932 йилдан айна бир

¹ ВЧК — Бутун Россия Фавқулодда Комиссияси

² ГПУ — Давлат Сиёсий Бошқармаси

вақтнинг ўзида Кавказорти ўлка ва Тбилиси шаҳар партия кўмиталари биринчи котиби бўлиб турган. 1938 йилда Москвада пайдо бўлиб, СССР ички ишлар халқ комиссари лавозимини эгаллайди. 1941 йилдан, айни чоғда, СССР Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси ўринбосари вазифасини бажарган. Қаҳрамон, депутат, маршал. 1941 йилдан СССР Давлат Хавфсизлиги Бош комиссари ҳам бўлиб турган.

Кўриниб турибдики, разведка ва аксилразведка фаолияти унинг қонқонига сингиб кетгани, шахсни бадном қилиш, ишдан бушатиш, ўзига ёқмаган кишиларни йўқ қилиб юбориш йўллари пухта эгаллаган. Бу ишларни гоаят устамонлик билан амалга оширарди. Шунингдек, у ўз манфаатлари йўлида одамларни юқори лавозимларга қўйиш, шубҳали ўтмишга эга шахсларнинг ожизликларидан фойдаланишда ҳам шайтонга дарс берарди. Албатта, бундай кимсалар фақат унгагина сўзсиз итоат қилишарди. Бироқ Берия қандай қилиб партия-давлат фаолиятининг олий даражасига кўтарилди?

Эҳтимол, шу жойда мавҳум мулоҳаза юритаётгандирман, бироқ ҳар ҳолда, назаримда, бошқа жиҳатлар билан бир қаторда, икки омил бу борада муҳим аҳамият касб этган.

Хавфсизлик идораларининг бевосита саркори бўлган Ягода 1938 йил 15 мартда отиб ўлдирилганди, Ежов эса 1940 йилнинг май ойида қатл этилганди. Буларнинг натижасида бу идоралардаги бутун ҳокимият Бериянинг қўлига ўтди. Дархол ёнига яқин, ишончли кишиларни тўплади. Масалан, 30-40-йилларда Ўзбекистондаги қатағонларга Саджая ва Апресян — шубҳали ишлар бўйича Бериянинг орадан қил ўтмас дўстлари — бошчилик қилишган.

Иккинчиси — миллий омил. Уша йилларда Москвада уч грузин — Сталин, Оржоникидзе, Енукидзе олий ҳокимият идораларида анъанавий тарзда ишлашарди. Инсон қай даражада байналмилал бўлмасин ва қайси лавозимни эгалламасин, қалбида маълум даражада миллий ҳиссиётлари, урф-одатлари, ота-онасининг анъаналарини сақлайди. Иосиф Виссарионовичнинг иккинчи хотини Надежда Аллилуева кўпинча Сталин Оржоникидзе ёки Енукидзе билан тўпланишганини, бунда грузинча гаплашишганини, дастурхонни грузинча тузалганини, ичкилик ичишганини, кўнгил ёзишганини, куйлашганини қаердадир ёзганди. Шундоқки, Оржоникидзе ўзини-ўзи отиб ўлдирди. Енукидзе қамоқхонада ўлди. Берия ана шу вазиятдан усталик билан фойдаланиб, Сталиннинг пинжи-га кириб олди.

Яна бир омил бор. Уша йиллари хорижий мамлакатларда эълон қилинган баъзи мақолаларда Иосиф Жугашвили (Сталин)нинг болалик ва ўсмирлик чоғларига доир айрим қоронғи жиҳатлар тилга олинганди. Берия бунга яхши билган. У жазо идораларидаги хизмати бўйича ўзининг содиқ сафдоши Жаффар Багиров билан бирга ўзларининг ижодий машқлари — мақолалари, нутқлари, алоҳида рисолаларида Сталин камбағал оиладан чиққан, болалик чоғлариданоқ инқилобий ҳаракатларда қатнашган, ҳаётини камбағал деҳқонлар ва ишчиларнинг бахт-саодати учун курашга бағишлаган деб гувоҳлик беришди.

Уларнинг сўзларига қараганда, Сталин Кавказортидаги инқилобий ҳаракатга раҳбарлик қилиб, ўлканинг мустақил инқилобий йўлини ишлаб чиқди ва амалга оширди (муаллифлар бунда Россиядаги инқилобий ҳаракат ва рус большевиклари таъсирини инкор қилгандилар). Шу тариқа Сталин Кавказдаги социал-демократик, озодлик ҳаракатининг ташкилотчиси ва раҳбари сифатида РСДРП таркибига кирди, унинг сафларида эътибор қозонди, Лениннинг энг яқин сафдоши ва дўсти бўлиб қолди.

Албатта, Сталин Бериянинг бу «хизматлар»ини кўрмаслиги ва баҳоламаслиги мумкин эмасди.

Берия қандай ҳуқуқлардан фойдалангани ва қандай таъсир кучига эга бўлганини икки мисолда кўрсатаман.

Ўзбекистон 1940 йилда мамлакатга 1,5 миллион тонна пахта топширганди, 1943 йилга келиб бу кўрсаткич 500 минг тоннага тушиб қолди, яъни мазкур хом ашёни ишлаб чиқариш уч марта қисқарди. 1944 йилнинг бошларида ўша даврдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Усмон Юсуповни Москвага чақириб, Ташкилий бюро мажлисида унинг ҳисоботини тинглашади. Мажлисга раислик қилувчи А. С. Шчербаков унга мурожаат қилиб, дейди: «Ўртоқ Юсупов, мамлакат учун мана шундай оғир вақтда Сиз армия ва халқни иштонсиз қолдирмоқчимисиз?» Ташкилий Бюро ўртоқ Юсуповга қаттиқ ҳайфсан эълон қилади.

Қаттиқ хафа бўлган Усмон Юсупов меҳмонхонадан Берияга кўнғироқ қилиб, унга ўзининг қайғуда эканлиги ва Ташкилий Бюронинг у ҳақда чиқарган қарори хусусида сўзлаб беради. Кечқурун Бериянинг қабулхонасидан ярим соатдан кейин меҳмонхона подвездида унга аталган машина туришини, Лаврентий Павловичнинг ҳузурига етиб келиши лозимлигини телефон орқали хабар қилишади. Усмон Юсупов қабулхонага кириб келганида, Берия кабинетдан чиқиб, уни кутиб олади, қўлини маҳкам қисиб: «Кетдик», — дейди.

Икковлон Сталиннинг Кремлга яқин дала ҳовлисига етиб келишади. Залга киришганда Сталин улар билан кизғин саломлашади. У. Юсуповнинг девордаги соатга қараганини кўриб, дейди: «Ўртоқ Юсупов, нима, соатинг йўқми?» У шу заҳотиёқ ёнидан ўзининг соатини чиқариб, унга тортиқ қилади. Илик вазиятда, гангир-гунгур билан овқатланишади. Ташкилий бюронинг У. Юсупов ҳисоботи бўйича қарориде унинг ахбороти эътибор учун қабул қилингани, Иттифоқ Халқ Комиссарлари Ўзбекистон учун зарур ёрдам кўрсатишлари лозимлиги расман таъкидланган, аммо унинг жазоланганлиги ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ эди. Бу ерда Шчербаковга Сталиннинг ўзи кўнғироқ қилганлиги ёки унинг топшириғи бўйича телефон орқали хабар етказишганларига шак-шубҳа йўқ.

Партия XIX съездида Марказий Қўмитанинг Ҳисобот маърузаси муҳокамасида сўзга чиққан Александр Фадеев Озарбайжонда зиёлилар билан ишлашга, адибларга ёрдам кўрсатишга зарур эътибор берилмаётгани, айрим ижодкорлар ёлгон айбловлар бўйича жазоланаётгани, қатағон қилинаётгани, бундай бедодлик республика Компартияси Марказий Қўмитасининг бевосита кўрсатмаси бўйича юз бераётганини кўрсатиб, Багировни танқид қилади. Зал унинг сўзларини чапак чалиб қарши олади. Аммо орадан икки кун ўтиб, Фадеев яна сўз сўрайди: минбарга кўтарилиб, ўзининг биринчи чиқишида Озарбайжондаги аҳвол хусусида ноҳолис гапирганини, ҳақиқий аҳволни кўрмай-билмай туриб, масалани аниқламасдан, республика раҳбарларини айблаганини сўзлайди ва бунинг учун ўртоқ Багировдан, озарбайжонлик ўртоқлардан кечирим сўрайди. Залда ғала-ғовур кўтарилади, одамлар бир-бирлари билан шивирлаша бошлайдилар. А. Фадеевнинг бундай ҳулқидан кўпчиликнинг ҳафсаласи пир бўлади. Ахир у том маънода улуф адиб, истеъдодли инсон, улкан обрў-эътибор қозонган эди-да! Унинг «Ёш гвардия»сини, эсимда, ёшлар ва мамлакатимиздаги ҳамда хориждаги одамлар катта қизиқиш билан ўқир эдилар. Бутун бошли авлод ана шу роман руҳида тарбияланганди.

Маълум бўлдики, Фадеев ўша биринчи марта сўзга чиққандан кейин танаффус чоғида Берия уни чақириб, қаттиқ ҳақорат қилади, яна бир қарра сўзга чиқиб, ўзининг нутқини хато деб тан олишини, кечирим сўрашни таклиф қилади. Бу билан кифояланмасдан, у Маленковни ишга солади. Маленков ҳам ундан шуни талаб қилади. Жаффар Багиров бу

сьездда Марказўм аъзоси, пленумда эса КПСС Марказий Қўмитаси Раёсати аъзолигига номзод этиб сайланади.

А. Фадеев, афтидан, ўзининг бундай ҳўрланганини, иродасизлик қилганини ҳеч қачон унута олмагани ва шубҳасиз, бу — ижоди айни гуллаган бир пайтда — 1956 йили ўзини-ўзи ўлдиришининг сабабларидан бири эди. Берия 1953 йил декабрида, Багиров эса 1956 йилнинг май ойида отиб ўлдирилди.

Кўплар катта шов-шувга сабаб бўлган «шифокорлар иши»ни яхши эслайди. 1953 йилнинг январь ойида «Правда» рўзномасининг бош мақоласида, бошқа марказий рўзномаларда шифокор-қўпоровчилар, хоинлар, сотқинлар, қотиллар гуруҳи аниқланиб, зарарсизлантирилгани ёзилганди. Ахборотда ёзилишича, Англия, АҚШ, Исроилнинг разведка идораларига ва сионизмга сотилган бу муртадлар кўзга кўринган совет арбобларига нотўғри ташхис қўйиш ва даволаш орқали уларни ўлдириш, шу йўл билан Совет Иттифоқининг раҳбарлик таркибини йўқ қилиб ташлаш борасида топшириқ олганлар ва уни амалда қўллаганлар.

Сталин вафот этганидан сўнг Берия «шифокорлар иши» бўйича ҳибсга олинганларнинг барчасини дарҳол қамоқдан озод қилди, оқлади, уларнинг аввалги турар жойини, ишини қайтариб берди. Шундан кейин Бериянинг мамлакат ичкарисидаги тарафдорлари уни ҳақиқат, адолат, инсонпарварлик учун курашчи сифатида ҳар хил йўллар билан тарғиб қила бошлади. У ўзининг «халис»лигини кўрсатиш учун махсус идораларнинг бир неча кўзга кўринган арбобларини қамоққа олиб, бутун айбни ўша пайтда КПСС Марказий Қўмитаси Котиби, СССР Давлат хавфсизлик вазири бўлиб турган С. Д. Игнатъевга ағдаришга қарор қилади. Таъбир жоиз бўлса, бахтни қарангки, бу пайтда Семён Денисович инфаркт бўлиб шифохонада ётганди. Аммо Берия уни КПСС Марказий Қўмитаси Котиби лавозимидан четлатишга муваффақ бўлди.

Кейин маълум бўлдики, «шифокорлар иши»ни Бериянинг малайлари атайлаб уюштиришган экан. Шифокорларни қамоққа олиш, судлаш билан боғлиқ барча юмушлар, ишларни сохталаштириш ва мақолалар тайёрлаш уларнинг қўллари билан амалга оширилган экан.

Сталин вафот этганидан кейин Берия жинойий ишлар бўйича жавобгарликка тортилган жуда кўп маҳбусларни қамоқхоналардан чиқарди ва уларнинг қондиқ қони томган жойларга қайтишга рухсат берди. Албатта, булар шахсан Лаврентий Павловичнинг буйруғи билан озодликка чиққанликлари ҳақида хабардор этилган эди. Бу — Бериянинг обрўсига обрў қўшди.

У халқаро ишларга ҳам тумшугини тикқанди. Югославия билан яхши дўстона алоқаларни тиклашни таклиф қилиб, ташаббус кўрсатди. Шу билан қардош югослав халқи, маршал Тито ва совет халқи ўртасидаги муносабат совет раҳбариятидаги баъзи бир аъзоларининг айби билан ёмонлашганига ишора қилди, бошқа мамлакатлар билан муносабатларни яхшилаш, уларга нисбатан совет сиёсатини ўзгартириш ҳақида таклифлар кирита бошлади ва бу ҳақда очиқ-ойдин гапирадиган бўлди. У халқаро майдонда ўз обрў-эътиборини ошириш учун сазй-ҳаракатларини аямади. Мамлакат ичкарисида республикалар, ўлкалар ва вилоятларнинг раҳбарларига зўр бериб тилёғламалик қила бошлади, улар билан тез-тез телефон орқали мулоқотлашиб, турли масалалар бўйича маслаҳатлашиб турар, уларнинг илтимосини қондирар, уларга ёрдам кўрсатарди.

1953 йилнинг 1 июли. Москвадан қўнғироқ қилишиб Ниёзов, Муҳитдинов, Мельников ўртоқлар шу бугуноқ бу ерга учиб келишлари кераклигини айтишди. Шундан сўнг қўйидаги сўзлар хабар қилинганди: «Қайси қатнов билан учиб келишингизни хабар қилинг. Тайёрагоҳда сизларни кутиб олишди ва нима сабабдан таклиф этишганини айтишди».

Москвага тунда учиб келдик. Бизни кутиб олган кишилар эртага, 2 июль кунни соат 10-00 да Кремлнинг Свердлов залида КПСС Марказий Қўмитасининг пленуми очилишини, қандай масала муҳокама этилишини пленум очилиши чоғида маълум бўлишини айтишди.

Ҳаммамиз — Марказқўм аъзолари ва аъзолигига номзодлар, Марказий Тафтиш комиссияси аъзолари, махсус таклиф қилинган кишилар залда тўпландик. Марказий Қўмита аъзолари пленум раёсатидан жой олишди. Пленумни очар экан, Г. М. Маленков шундай деди: «Кун тартибида битта масала — «Бериянинг иши». Эътирозлар йўқми?» Шундан сўнг у Марказий Қўмита Раёсати Берия томонидан социалистик қонунчилик, партиянинг низоми талаблари мунтазам бузилганлиги, унинг хизмат вазифасини суистеъмом қилганлиги, давлат ва халққа зарар келтирувчи ўзбошимчалик хатти-ҳаракатлари содир этганлиги ҳақида чидаб бўлмас далиллар борлигини батафсил муҳокама қилганлигини ва аниқлаганлигини билдирди.

У нутқини тамомлаб, Н. С. Хрушчевга сўз берди. Никита Сергеевич Бериянинг бир неча йиллик жиноий фаолиятини таҳлил қилиб берди. У фақат совет кишиларини оммавий қатағон этибгина қолмасдан, эгаллаб турган лавозимини суистеъмом қилган, халқ ҳўжалигининг бошқа ҳал қилувчи соҳаларида, ички ва ташқи сиёсатда жиноий хатти-ҳаракатлари билан мамлакатга бевосита зарар етказганлигини исботлади.

Никита Сергеевичнинг ҳаяжонли нутқи жиддий, муайян мисоллар билан тўлиб-тошган эди. У сўзларини шундай тамомлади: «Берия — партия ва халқнинг душмани, ниқобланган сотқин, унга Марказий Қўмита, партия, давлат идораларида жой бўлиши мумкин эмас. Унинг жойи қамоқхонада». Шундан сўнг минбарга Н. Н. Шаталин кўтарилди. У махсус ҳайъат Бериянинг ишхонаси, қабулхонаси, дала ҳовлиси ва хонадонини текшириб, қаерда нима топганлигини айтди. Рўйхатда бир қатор арбобларни — бунга олий раҳбариятнинг бир неча аъзолари ҳам кирарди — бадном қилувчи ҳужжатлар, махфий далиллар, фақат махсус ҳужжатгоҳда сақланиши лозим бўлган алоҳида аҳамиятга молик маълумотлар бор эди.

Шундан сўнг Николай Николаевич Берия қандай қилиб бошқаларни кузатганлиги, қулай пайт келиши билан бундай шахсларни нест-нобуд қилиш учун «исботлар» тўплаганлиги ҳақида ҳужжатлар топилганини ҳам айтди. Бериянинг маънавий қиёфаси, тубан ҳўлқий савияси ҳақида гапириб, унинг пўлат сандиқларида хотин-қизлар буюмлари, ҳатто ички либослари топилганини санаб берди.

Бу уч нутқдан ҳаммада кишини гангитадиган таассурот, чуқур нафрат пайдо бўлди. Масалани кенг муҳокама қилиб ўтирмадик, чунки ҳамма ишнинг моҳиятини тушуниб етди. Кимдир ўрнидан туриб, шундай савол берди: «Нима сабабдан бу ерда Бериянинг ўзи йўқ?» Марказий Қўмита аъзоси, Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари сифатида унга нисбатан қўйилаётган айбловларга, унинг қандай қилиб бунчалик тубанлашганига жавоб талаб қилайлик ва шу ердаёқ уни шафқатсизлик билан жазолайлик». Мажлисга раислик қилувчи Маленков жавоб берди: «Марказий Қўмита Раёсатида ҳар томонлама муҳокама қилганимиздан кейин, унинг томонидан ифвогарлик ва ҳатто газандалик содир этилмаслиги учун Берияни қамоққа олдик. Ҳозир у қамоқхонада ўтирипти».

Раҳбариятнинг таклифи билан пленум бир овоздан Л. П. Берияни эгаллаб турган ҳамма лавозимларидан бўшатиш, партия сафларидан ўчириш ва ишини тергов-суд идораларига ошириш ҳақида қарор қабул қилди.

Кунларнинг бирида «тор доира»да ўтирарканмиз, кайфи чоғ бўлган Никита Сергеевич дил розини изҳор этиб, Берияни қандай қилиб қўлга олганликларини сўзлаб берди. Унинг сўзларига қараганда, ғоя Никита

Сергеевичнинг ўзидан чиққан. Дастлаб у гарчи Бериянинг одамлари ҳар бир раҳбар аъзони кузатаётганини, уларнинг сўзларини яширинча тинглаётганини билса-да, таваккал қилиб бу ҳақда Маленков билан гаплашади. Устига-устак, Маленков ва Берия кўп йиллардан бери дўст бўлишган. Хрушчев ва Маленков бу масалани машинада, шивирлашиб ҳал қилишади. Георгий Максимиллианович Бериянинг кўпоровчилик фаолияти қандай оқибатларга олиб бориши мумкинлигини тушуниб, бир оз ўтгач, Н. С. Хрушчевнинг мулоҳазаларига қўшилади. Эртаси куни К. Е. Ворошилов, сўнг Л. М. Каганович билан яккама-якка суҳбат бўлиб ўтади. Каганович гапга қулоқ солгач, сўрайди: «Хўш, Никита Сергеевичнинг фикрини яна ким қувватлайди?» Жавобни эшитгач, қўллаб-қувватлашга рози бўлади. Н. А. Булганин эса Берияни четлаштириш ва зарарсизлантиришнинг қатъий тарафдори бўлиб чиқади. Бериянинг ишини Раёсатда муҳокама қилиш ва уни дарҳол қамоққа олиш режаси қатъий маҳфийлик билан ишлаб чиқилади. Бу ишларнинг ҳаммасини ҳарбийлар кучи билан амалга оширишга қарор қилинади. Уни тайёрлаш ишига Г. К. Жуков жалб қилинади, бевосита раҳбарлик эса маршал К. С. Маскаленконинг зиммасига юклатилади.

Режа қандай қилиб амалга оширилди? Белгиланган вақтда Марказий Қўмита аъзолари мажлислар залига киришади. Берия энг сўнггиларидан бири бўлиб залга киради, жойига бориб ўтиради. Шу маҳалда йўлакларда ва қабулхонада қолган унинг соқчилари, бириктирилган одамлари ҳамда ёрдамчилари дарҳол ушланадилар. Бу биноларни маршал К. С. Маскаленко бошчилигидаги махсус гуруҳ ходимлари тўлдиришади. Худди шу лаҳзада Кремлнинг қаватларидаги ва ташқарисидаги қўриқлаш постлари алмаштирилади.

Маленков Раёсат мажлисини очиб, эълон қилди: «Келинглар, Бериянинг масаласини кўриб чиқайлик». Шундан сўнг у Хрушчевга сўз беради. Хрушчев дарҳол унинг ҳамма жиддий айбларини очиқчасига тўкиб солади. Берия ўзининг шаънига айтилган гапларни кескин рад этиб, унинг сўзларини бўла бошлаганда, бошқалар дарҳол гапга араллашиб, унинг хатолари ва нотўғри хатти-ҳаракатлари ҳақида гапира бошлашади. Вазиятни тушунган Берия стол устида турган портфелига кўл чўзганда, Никита Сергеевич портфелни ундан тезгина тортиб оларкан: «Шумлик қилма, Лаврентий!» — дейди. Портфелда тўппонча бор экан. Кескин даҳанаки жангдан кейин Маленков эълон қилди: «Келинглар, пленум чақириб, масалани ўша ерда муҳокама қилайлик». Бериядан ташқари ҳамма шу фикрга рози бўлади. Шу билан мажлис ёпилади. Ҳамма ўрнидан туриб, кета бошлайди. Берия мажлислар залидан чиқаётганда уни эшик ёнида ушлаб, қамоқхонага олиб кетишади.

Уни ДХҚ ёки ИИВ қамоқхонасида эмас, балки Москва ҳарбий мавзеига қарашли, мутлақо «ташқи дунёдан ажратилган», кўзга ташланмайдиган бинолардан бирига қамашди.

Яна битта масала маҳфий қолмасин: пленум 2 июль куни очилди, аммо у ҳақдаги материаллар 10 июлда эълон қилинадиган бўлди. «Бериянинг иши» жуда тез — уч кун ичида муҳокама қилиниб, ҳал этилди. Хўш, қолган кунларда Марказқўм, Ҳукумат қайси ишлар билан банд бўлди? Бу кунларда махсус идораларнинг фаолияти, уларнинг кадрлари ва ижтимоий-давлат тузуми билан боғлиқ ҳужжатлар, муаммолар мажмуи ўрганилди. Буларнинг ҳаммаси қарорнинг ўзида, нутқларда, мажлис баёнида ва амалий ишларда кенг ёритилди.

Бериянинг кейинги тақдири ҳақида шуни айтиш мумкин: сўроқ қилиш, тергов ишлари тугагач, айблов ҳужжатлари тузилиб бўлгач, суд жараёни бошланмоғи лозим эди. Аммо шу аснода бир муаммо ўртада кўндаланг бўлиб қолди. Агар тергов қилинаётган маҳбус ҳарбий унвон

соҳиби бўлса, юқорироқ унвон ёки даражага эга бўлган кишигина уни суд қилиши мумкин экан. Берия эса маршал ва Совет Иттифоқи Қаҳрамони эди. Шу муносабат билан «махсус суд маҳкамаси» тузилди. Унга атоқли маршал, икки марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони Иван Степанович Конев бошчилик қилди. Суд жараёни қандай тугаганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтдик.

* * *

Энди Г. М. Маленков хусусида. У Сталиннинг вафотидан сўнг дарҳол СССР Вазирлар Кенгашининг Раиси бўлиб қолди. Марказий Қўмитанинг Котиби бўлмасданоқ Марказқўм Раёсатини бошқарди. 1953 йил март ойида бўлиб ўтган қўшма мажлис, Марказқўм пленуми ва Олий Кенгаш сессияси руҳидан кўриниб турардики, у муайян равишда Сталиннинг вориси бўлиб қолмоғи лозим эди. Сирасини айтганда, маҳаллий ташкилотлардан ва хорижий мамлакатлардан келаётган табрикномаларда шунга ишора қилинарди, унга муваффақиятлар тилашарди. Бироқ унинг Марказий Қўмита Раёсатидаги раҳнамолиги ярим йил давом этди. Ҳукуматга икки йилдан камроқ бошчилик қилди.

Нималар бўлганди ўзи? Буларнинг ҳаммасида Н. С. Хрущевнинг каттагина «ёрдами» бор. Агар Берияни тўғридан-тўғри ҳужум қилиш орқали ўртадан кўтариб ташлашган, яъни унга нисбатан «сарой тўнтариши» усули қўлланилган бўлса, бу гал эса Г. М. Маленковнинг марралари қадам-бақадам, босқичма-босқич заифлаштирилди.

Июль пленумининг кенг кўламли қарорларида Марказқўмнинг аҳамияти оширилиши, хавфсизлик идораларининг унга бўйсундирилиши муҳим омил бўлганди. Ҳадемай, ДХК бошлиғи этиб, Н. С. Хрущевнинг қистови билан А. Н. Серов тайинланди. Бериянинг муҳитидан чиққан, қўпол феъл-атвори, фаросатсизлиги, паст маданий савияси билан ажралиб турган бу зот бутун халқлар ва арбобларга нисбатан бир қатор қонунга хилоф хатти-ҳаракатлар қилган, аммо Н. С. Хрущевнинг азалий дўсти бўлган. Маленковнинг эса уни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди.

Маршал Г. К. Жуковни «фаҳрий сурғун»дан Москвага қайтарган Н. С. Хрущев уни дарҳол СССР Мудофаа вазирининг биринчи ўринбасари лавозимига тайинлади. Георгий Константинович Хрущев ҳақида яхши фикрда эмасди, улар ўртасида уруш давриданоқ айрим йирик стратегик жанглар режасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан боғлиқ совуқ муносабатлар сақланиб келарди. Армия ва халқ орасида атоқли саркарда сифатида катта обрў-эътиборга эга бўлган Г. К. Жуковнинг хизмат вазифасидаги ўзгариш маълум даражада ҳарбийларнинг кайфиятига таъсир қилди, уларнинг муҳитида Н. С. Хрущевга бўлган меҳрни кучайтирди. Ҳадемай Жуков бутунисига Никита Сергеевичнинг тарафига ўтиб, унинг фаолиятини тўла қўллаб-қувватлади.

Н. С. Хрущев Бериядан қутулгач, партия идораларида қизғин фаолият бошлаб юборганлиги ва август ойидаёқ Раёсатга Марказий Қўмитанинг Биринчи котибини сайлаш ҳақидаги масалани кескин қўйганлиги Г. М. Маленковга энг катта зарба бўлди, десак янглишмаймиз. Бунга Хрущев нега шунча вақтдан бери партиянинг биринчи раҳбари йўқлигини тушунмаётган коммунистларнинг кайфиятини важ қилиб кўрсатарди.

1953 йилнинг 7 сентябрида бўлиб ўтган КПСС Марказий Қўмитасининг пленумида у қишлоқ хўжалигидаги аҳвол ва уни ривожлантириш тадбирлари хусусида маъруза қилди. Муҳокама ва қарор қабул қилинганидан кейин КПСС Марказий Қўмитасининг Биринчи котиби этиб сайланди. Дарҳол Раёсатнинг бутун фаолиятини ўзига бўйсундирди. Котибият таркибида сезиларли ўзгаришларни амалга оширди, унга

М. А. Суловни киритди. Бунинг натижасида унинг обрўси мустақкамланди, Маленковнинг таъсир кучи пасайди.

Бутун вужуди билан партия тўраларидан бўлган Г. М. Маленков Бауман номидаги олий техника билим юртини ва ҳарбий хизматни тамомлаб, 24 ёшида маҳаллий партия қўмитасининг йўриқчиси бўлди, 20 йил давомида муттасил партия девонининг ҳамма босқичларини босиб ўтиб, Сиёсий Бюро аъзоси ва КПСС Марказий Қўмитасининг Котиби даражасигача етди.

Партия низомида иккинчи котиб лавозими назарда тутилмаганди, бироқ 40-йиллар охирида Маленков Сталинга шу даражада яқинлашиб, унинг ишончини қозондики, амалда у мамлакатда иккинчи даҳо бўлиб қолганди. КПСС XIX съездида КПСС Бош котиби ушбу анжуманда шахсан иштирок этиб, Марказий Қўмита Ҳисобот маърузасини унга топширганди, бу мисли кўрилмаган ҳодиса Маленков партия ва мамлакатда қандай ўрин тутаётганлигини кўрсатганди. Шу сабабли март ойининг бир неча кунини давомида у бирон-бир қийинчиликларсиз партия раҳнамоси даражасига кўтарилишини таъминлади.

Орадан бор-йўғи ярим йилгина ўтиб, у элга ошкор этилмайдиган қудратли куч — Марказий Қўмитанинг девонидан ажралиб қолди. Никита Сергеевич эса ташаббус кўрсатиб, иқтисодиётнинг, айниқса, қишлоқ ҳўжалигининг аҳволини яхшилаш, тараққий эттириш, ташқи сиёсат ва ҳоказоларнинг йирик муаммолари бўйича бир қатор кескин таклифлар киритди, республикалар ва вилоятлар бўйлаб кўплаб сафарлар қилди, одамлар билан кенг мулоқотда бўлди. Маленков бўлса давлат ишларида тажриба ҳосил қилмаганидан, республикаларда бўлмаганидан, партия, махсус идоралар ва армияда таянчни йўқотаётганлигини сезиб, бирон-бир жиддий дастурни олға сурмади. Раёсатда ўз шаънига билдирилган кескин эътирозлар ва танқидларга чидашга мажбур бўлди. Иш шу даражага бориб етдики, Раёсатда: «У ҳукумат бошлиғи сифатида ишлашни уддалай олмапти», дейишди. Маленков бу лавозимнинг баҳридан ўтишга мажбур бўлди. Унинг ўз-ўзини танқид қилиб, бундан кейин фойда келтириши ҳақидаги ваъдаларининг самимий эканлигига ишониб, шунингдек, мамлакатдаги аҳволни эътиборга олиб, янги чигалликлар ва мишмишлар келиб чиқмаслиги учун уни Марказий Қўмита Раёсати таркибида қолдириб, СССР электр бекатлари вазири этиб тайинлашди.

Н. С. Хрущевнинг таклифи ва Марказий Қўмита Раёсати маъқуллаши билан Н. А. Булганин СССР Вазирлар Кенгаши Раиси этиб тасдиқланди.

Г. К. Жуковнинг мамлакат мудофаа вазири лавозимига кўтарилиши унга нисбатан чиқарилган адолатсиз қарорларнинг бекор қилинганини ва сиёсий жиҳатдан оқланганини билдирарди.

А. Н. Косигиннинг аввалги ишига қайтиши (у яна СССР Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари этиб тайинланганди) амалда Ҳукуматни мустақкамлашга, унинг фаолиятидаги самарадорликни оширишга хизмат қилди.

Алексей Николаевич — йирик иқтисодчи, муҳандис, ишлаб чиқариш ташкилотчиси эди. У режалаштиришни, молия, саноат ишларини, хусусан, энгил тўқимачилик, озиқ-овқат соҳаларини яхши биларди.

(Давоми келгуси сонда)

Мирзахон Хоний

НОЗИМБЕК ВА КОЗИМБЕК

Достон¹

Ва биҳи настаъийн.

Мен бу бобда ўз фикримдаги ўтмиш бир дostonни таржима айлаб ёзмоқчи бўлдим, чунки ниҳоятда ибратлик, кишига маърифат ҳосил айлаб, фикрини очадурган қисса эди. Бинобарин, мендин бир ёднома қолсин, деб ёзмоққа киришдим. Ҳар нима хатоси бўлса, ўқувчи биродарларимиз авф этарлар, чунки мен бундай дostonларни ёзмоққа энди киришдим. Бу воқеаларга тахминан минг икки юз ва яна неча саналар бўлгандур. Бу воқеа

ТАНИШТИРУВ СУЗ

Озгина ҳаяжон, озгина андиша, айни чоқда, озгина соғинч ила сиз азизларга тақдим этаётганимиз «Нозимбек ва Козимбек» дostonининг муаллифи Мирзахон Хоний тахаллусли Мирзо Аарямхон Китобдор кизи (Оллоҳ раҳмат қилсин) дадамизнинг оналари, бизнинг бувимиз эдилар. Раҳматли онамизнинг тарбиялари туфайли биз набиралари у кишини «Бувижон» деб тилимиз чиққан, ҳалигача «Бувижон» деб суйиб-ҳурматлаб эслаймиз.

Соғинчли хотиралари ва қийматли тарбияларидан ташқари, Бувижонимиздан хонадонимиз аъзоларига бир қанча шеърий дафтарлар ҳамда мазкур дoston бебаҳо мерос бўлиб қолган. Аксари дафтарлари Қўқон атрофларида қўлма-қўл тарқалиб кетган. Умуман, Бувижонимиз ўқи-мишли, диндор олима аёл бўлиб, нафақат Қўқон теварагида, балки ҳатто қўшни Хўжанд жонибларда ҳам эски зиёли табақа орасида кўп маълум ва машҳур бўлганлар. Ёшгина бола чоғимдан хотирамда муҳрланиб қолган ҳолатлардан бири шуки, у киши туфайли ташқари ҳовлимиз узоқ-яқиндан келган меҳмонлар ила ҳамиша гавжум эди, тинимсиз китобхонлик, дину диёнатдан суҳбатлар, зикру ибодат барқарор бўларди. Таклиф билан онда-сонда меҳмонга чиқсалар, гувоҳларнинг айтишларича, қабатларида доим камида уч-тўрт ароба ҳамроҳ юрган.

¹ Дostonнинг Козимбек деб номланган иккинчи қисми эълон этилмоқда! — Таҳририят.

ўша вақтдаги воқеадур. Бир неча эътиборлик биродарлар илти-
мосларига биноан ёзилган.

Соҳиби дoston Мирзахон Хонийдур. Тамом вассалом.

Козимбек

Ровийлар ривоят қилурлар:

Кунлардан бир кун подшоҳ Ҳажжож бир кеча туш кўрди. Чунончи, тушида бир шербачча келиб, боргоҳга кирди. Ҳама анинг таъзимига қўл боғлаб турдилар. Келиб тахт атрофида бир оз турди. Бир неча соатдан кейин чиқиб, биёбон тарафга йўл олди. Олам анинг жамолидан равшан ва мунаввар бўлди. Бир тарафдан бир девмисол қора нимарса пайдо бўлиб, шербаччага ҳамла қилди. Шербачча бир чоҳга тушиб, нопайдо бўлди. Оламини зулмат олди. Неча соатлардан кейин яна бир қанча шерлар бирла намудор бўлиб, ул қора нимарсани дамига тортиб, нобуд қилди. Яна бошқатдан олам мунаввар бўлди. Тахтгоҳга етиб, яна тахтга рўбарў келди. Ҳарчанд подшоҳ анинг олдига бориб кўрмоқчи бўлди, лекин орага парда тушиб қолди. Подшоҳ ваҳм бирла уйғонди.

Эрта билан мунажжимларни йиғиб, туш таъбирини сўради. Мунажжимлар дедилар:

— Давлатингиз барқарор бўлгай! Илми таъбирга қараганда, қизингиз маликайи жаҳонда ҳомила пайдо бўлган бўлса керак. Вақти етиб бир ўғил таваллуд толгай. Ниҳоят соҳибжамол, соҳибқабол, ўз вақтида паҳлавони зўравон бўлгай. Тахтингиз ҳам

У киши ўтган асрнинг 84-йили таваллуд топиб, 1967 йилнинг сўнги кунлари вафот этганлар. Умрлик орзулари — оталари ва боболари каби ҳаж сафарига бориш, Каъбатуллоҳни ва Равзаи муборакни зиёрат этиш бўлган. Шу ниятда бир-икки ҳамроҳ ила йўлга отланиб, кўп бора уриниб, аммо мустабид тузум чегарасидан ўтолмай, ортга ҳам қайтмай, дилда шу эзгу армон билан, чегара туманларидан бирида оламдан кўз юмганлар. Оллоҳ ниятларини ўзларига ҳамроҳ қилган бўлсин. Омин ва Роббул оламийн.

Энди икки оғиз сўз дoston ҳақида. Унинг яралиш тарихи қизиқ ва бир оз сирли. Сўзбошида таъкидланганидек, дoston муаллифнинг илк йирик асарлари. Кейин ҳам бунақа катта асарга қўл урмаганлар. У «Нозимбек» ҳамда «Козимбек» деб аталган қарийб мустақил икки қисмдан иборат. Биринчи қисмининг сўнгида: «Бу воқеани тожик китобидан таржима айлаб, шеърларини ўзимнинг зодайн таъйимдан ёздим», деганлар. Суҳбатлардан бирида ўзлари ҳам: «Нозимбек»ни эски китоблардан таржима қилдим, «Козимбек» билан шеърларини ўзимдан ёздим», деб айтган эканлар. Сўзбошида эса: «Мен бу бобда ўз фикримдаги бир дostonни таржима айлаб ёзмоқчи бўлдим», дебдилар. Бундай қараганда, бу уч эътироф бир-бирини рад этаётгандек. Аслида, зиддият йўқ. Бизнингча, дostonнинг биринчи қисми воқеалари бирор китобдан олинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Лекин таржима биз ҳозир тушунганидан йўқ, яъни, олдга асл нусха қўйилиб айнан амалга оширилмаган, балки ўтмиш Шарқ адабиётида мавжуд бир аънаана мувофиқ

шунга қарор топгай. Аммо бир оз душман томонидан зарб егай, яна кам фурсатда нажот топиб, бир оламни ўзига тобеъ қилиб, душмандан ўчини олиб, яна шул тахтга соҳиб бўладир. Аммо ул вақтда сиз бўлмассиз, пардага кирган бўласиз.

Подшоҳ бу воқеани ниҳоят хурсандлик билан англади. Кўп ҳадялар бериб, базмга ўлтирди. Қизи Маликайи Хўбон, куёви Нозимбекни олдирди. Алардан воқеани сўради. Яъни, умидворлик йўлини. Алам шарм бирла умидворлик билдирдилар. Подшоҳ бениҳоя хурсанд, фараҳманд бўлиб, инъом беришга киришди. Аммо дам-бадам душман зарари тўғрисида қаттиқ хижолат, изтироб чекар эрди. Душмандан зарб еган вақтида мен бўлмасам, булар қандоқ қилар экан, дерди. Бир куни қиз-куёвини олдириб, чандон тамаллуқлар бирла душмандан бохабар бўлиш йўлларини кўрсатди.

Тез орада ҳамл муддати битиб, офтоби оламтоб оламародек ўғил фарзанд вужудга келди. Подшоҳга хабар бердилар. Подшоҳ шодмон бўлиб, ниҳоятсиз мол-дунё ҳадя берди. Бева-бечораларга ҳаддан зиёда инъому эҳсонлар ато айлади. Яхши соатда Козимбек деб ном қўйдилар.

Орадан етти йил ўтди. Мактабга бердилар. Оз вақтда кўп илм ҳосил қилди. Чунончи, илми фикҳ, илми тиб, илми сипоҳгарлик — ҳамасига омил бўлди. Хатосиз ҳар кун подшоҳ кўриб турар эрди. Козимбекнинг ойдек сурати, шердек савлати, одобу тавозеъи, хушхўй ширин малоҳатлиги подшоҳни маст қилган. Ҳама вақт жаҳонгирлик тартибларини билдирадир ва душмандан сақланиш йўлларини кўрсатадир. Бир кун кўрмасга қарори йўқ.

Бир куни подшоҳ ўрнидан лоҳасроқ турди. Кўп андуҳгин бўлиб, куёви, қизи, невараси Козимбекни олдириб келди. Ҳар қайсиси бирлан алоҳида кўришиб, яна Нозимбекнинг пешонасидан ўпиб, кўзёшини оқизиб, деди:

аввал ўқилган китоб воқеалари хаёлда қайтадан тикланиб ўзбекча ёзилган. Уни келган-кетган меҳмонларга кўп бор ҳикоя қилиб берган бўлсалар керакки, «Шуларни китоб қилиб ёзсан-чи», деган тақлиф тушган. Бу мулоҳазани дoston сўзбошидаги: «Бир неча эътиборлик биродарлар илтимосларига биноан ёзилган. Соҳиби дoston Мирзахон Хонийдур», деган эслатма ҳам, дoston тилининг эркин услуби ҳам тасдиқлайди. Яна Оллоҳ билади. Эҳтимол, бирор мутахассис дostonдаги воқеаларни таниса ва унинг асл нухсаси ҳақида маълумот берса, бош устига. Ҳарҳолда, Бувижонимизда шеърятга ёки адабиётга заррача даъво бўлмаган, нимаики ёзган бўлсалар, мухлис сифатида, кўнгул учун ёзганлар. Узларининг асл юмушлари ва асосий ҳаракатлари — аёллар орасида дини Исломни ёйиш, арконларини ўқитиш-тушунтириш ва зикру ибодат бўлган.

Яна шу нарсани эслатишимиз лозимки, дoston 50-йилларнинг ўрталарида ёзиб тугалланган бўлса-да, Бувижонимиз уни умрларининг сўнги уч ойи давомида бир оз таҳрир қилиб, оққа кўчирганлар. Бир ёқдан кексалик, иккинчи ёқдан касалликлари туфайли у кишининг иссиқ-совуқларидан бохабар бўлиб туриш учун ҳузурларига борган олам Нозирхон Муҳаммад Рауфхон қизи вақтни ғанимат билиб, таҳрир жараёни-

— Эй азиз нуридийдам Нозимбек! Сен менга ўғил бўлганингандан буён заррача озорни менга раво кўрмадинг. Ниҳоят тариқайи қоидайи одоби тавозеъни жойига қўйдинг ва номусимни сақладинг, душманларимни тор-мор қилдинг. Мен ниҳоят сендан розидурман, Оллоҳ рози бўлсин. Мана бу ортиқ давлатимиз Козимбекнинг давлатини кўрарманми эркан деб орзуманд эрдим. Лекин бахт ёри бермайдургандек. Аммо армоним йўқ. Сизлардек ботир, рустамнамо фарзандларни ўрнимга қўярман, менга ўлимдан ғам йўқ. Аммо, мунажжимлар таъбирича, Козимбек бошида бир оз кулфат бор, анинг ёруғликка чиққанини кўрмас эканманми деб андуҳдаман, — деб зор-зор ийглаб, бир сўз деди:

Шукр, алҳамдулиллах, бахту давлат менга ёр ўлди,
Ҳама душманларим олам юзида бекарор ўлди.

Неча йил подшоҳлик давлатида барқарор ўлдим,
Ҳасадчи нобакорлар хору зору бемадор ўлди.

Сўзим ўткир, ўзим ўткир бўлиб кўп даврлар сурдим,
Ахири сен қўшилдинг, боз қайтиб бахтиёр ўлди.

Биҳамдулиллах, Козимбек каби оромижон берди,
Кўзим нури, юрагим қуввати, дил барқарор ўлди.

Бу кун турсам таним лоҳас, ажойиб ҳолатим бордир,
Сизлардан айрилар вақтими деб бағрим фиғор ўлди.

Козимбек орзуин кўрмайин ўлсам, на мушкулдир?
Мабодо зарби душман ерми деб ҳолим назор ўлди.

Кўзим нури, қизим, Нозимбек ўғлим, беҳабар бўлманг,
Азиз Козимбегимдин ғам чекиб, дил бемадор ўлди.

да дostonни йўлакай ҳозирги мавжуд имлога ўгириб турганлар. Ушбу матн асосан кирилдаги ўша нусхадан олинган. Афсуски, таҳрир охиригача етмаган — Бувижонимиз 1967 йил рамазонда (декабрнинг ўн саккизинчисида) душанба кuni оғиз очар маҳали бу дунёдан кўз юмганлар. Қолган озгина қисмини кейинчалик раҳматли дадам бу имлога ўгириб қўйдилар.

Матнда ниҳоятда арзимас ўринлар таҳрир бўлди. Дoston гарчи ёзма яратилган бўлса-да, унда халқ оғзаки ижодининг аъъанавий унсурлари, ифода йўсинлари, ҳатто талай ўринларда «Минг бир кеча» оҳанглари бўртиб кўринади. Айни чоқда, халқ дostonларида шу дамгача учратилмаган бир янгилик-изланишга дуч келамиз: аъъанана мувофиқ дostonлардаги шеърий айтишувлар бармоқда бўларди, ушбу дostonда эса ғазал шаклидаги айтишувлар ҳам талайгина.

Яна. Одатда айтишувлар дoston қаҳрамонлари тилидан бўларди, бу ерда, айниқса дostonнинг иккинчи қисмида, айтишувларга муаллиф бевосита аралашади ва ўз ҳолатларини ҳам баён этади, ҳатто мустақил ғазалдек, ҳар бир шеърий парчанинг остига ўз имзони ҳам чекади.

Бу асар меҳрибон Бувижонимиздан ёдгорлик сифатида бизнинг хонадонимизга бениҳоя қийматлидир, аммо эътироф этамизки, адо-

Сизлар бор — на ғамим бор, деб кўзни юмарман беармон,
Вале Козимбегимнинг ташвиши дил пурғубор ўлди.

Аё эй Хонийи дилхаста, шоҳ армонини ёзгил,
Ҳасрат-ла телмуриб фарзандларига беқарор ўлди.

Алқисса, мундоқ аламлик васиятлар бирла бир-икки кун ўтди. Кундан-кун оғир бўлиб, бемор хасталик тўшагида ётди. Ҳар кун фарзандлар келиб хизматида турар эрдилар. Подшоҳ аркони давлатга Нозимбек тўғрисида васият қилиб, эъзозу эҳтиромини ўрнига қўймоқларини, Козимбекни тездан уйлантириб барқарор қилмоқларини илтимос қилар эрди.

Аммо Козимбек ниҳоят шикорга мойил эрди. Қандай қилибки, вақт топиб, бир айланиб келар эрди. Бир кун шу одати бирла шикорга отланди. Хос ходимларидан ўзга ҳеч кимга изҳор қилмади. Тездан бир қатор ўрдак, қашқалдоқни уриб қайтмоқчи бўлиб, шикорга юзланди. Лекин шикор барори

латлироқ баҳони қариндошлик алоқалари ила боғланмаган холис, но-зиктаъб журналхонлар берадилар. Биз бўлсак, халқимиз орасида камтар-камсукум яшаб ўтган беҳисоб эски зиёлиларимиз, руҳий таянчларимиз, истеъдодли аждодларимиз вужудига бир далил-бурҳон сифатида ушбуни сиз азизларга-да илиндик. Муаллифни, ўтганларни ва дostonнинг нашрига ҳисса қўшганларни дуо қилсаларингиз, бениҳоя миннатдор бўлур эдик, деб

Нуруллоҳ МУҲАММАД РАУФХОН.

Дарвоқе, «Шарқ юлдузи» ўқувчиларига муаллиф номини бегона деб бўлмайти. Жонқуяр олима ва шоира Музаййана Алавийёна (Оллоҳ раҳмат қилсин) журналнинг 1973 йилги нўябр сониде эълон этган «Меҳр байтлари» мақоласида Бувижонимиз ҳақларида ҳам жумладан бундай ёзиб ўтган: «Дафтар битувчиларнинг машҳурлари ҳам бўлган. Қўқоннинг Яйпан (ҳозирги Ўзбекистон райони) қишлоғида Мирзо Марям ойм (адабий тахаллуси Хоний) деган шоира ҳамшаҳари Ҳурматхон Ҳамидованинг фронтдаги ўғлига бағишлаб дафтар битиб берган. У дафтарнинг номи «Фироқнома» экан. Мирзо Марям ойм кўп хотинларга «Ибратнома»лар ҳам ёзиб берган».

Филология фанлари доктори Маҳбуба Қодирова ҳам «Саодат» журналада Музаййана Алавийёнага бағишлаб ёзган мақоласида Бувижонимизни ёдга олади: «Эсимда, биз Қўқон шаҳри яқинидаги Яйпан қишлоғида Мирзо Марям исмли шоирани излаб, унинг уйига бордик. Мирзо Марям «дафтарлар» битиш билан шуҳрат топган экан... — дея олима бу аънананинг ўзига хос томонларини, табиатини ёритиб туриб, фикрини шундай яқунлайди: — Биз гўзал шеърлар иждокори Мирзо Марямни излаб, уйдан топа олмадик. Унинг ёзиб берган дафтарларидан бирини Ҳурматхон Ҳамдамова (Ҳамидова бўлиши керак — Н. М. Р.) исмли қўқонлик хотин бизга лутфан ҳадя этди. Бу дафтардаги шеърларга «Хоний» тахаллуси қўйилган эди. Музаййана опа шеърлар билан танишар экан, унинг Мирзо Марям қаламига мансуб эканлигини аниқлади» (1989, 7-сон).

Бу экспедитсиянинг тарихи жуда қизиқ, лекин у бошқа мавзу.

бўлмай, узаб кетдилар. Подшоҳга ҳадя қилмоқ ҳаракатида кийик излар эрди. Йироқда тоғ этагида бир кийик кўринди. Анга қараб от солди. Ул ниҳоят узоқда эрди, лекин шаҳзода Козим ёшлик ва паҳлавонлик ғурурида чоғиб кетди, ходимлар орқада қолдилар. Гўё Козимбек учиб кетди. Қувват бирла тоғ этагига етиб, кийикни бир ўқ бирла уриб, қанжиғага осиб, оҳиста орқага қараб, йўл олди. Аммо ниҳоят тез келганидан, ходимларига етолмади. Оҳиста-оҳиста бир чашмага етиб, қўл-юзларини ювиб, отини ўтга қўйиб, себаргазорда ёнбошлаб, кўзи уйқуга кетди.

Энди ўзга жонибдан эшитинг.

Хотирдан ўчмаган эрса, подшоҳ Ҳажожоҳ Ҳошим ва Осимларни гуноҳкор айлаб ўлимга буюрган, алар Нозимбекка эланиб, гуноҳларига иқрор бўлиб, авф ўтинган, Нозимбек аларнинг ҳолига раҳм айлаб, подшоҳдан авф сўраган эрди. Ҳарчанд подшоҳ, булар ҳозир бандда, вақтини тоғиб душманлик кўрсатар, молу жонингга шикаст берурлар, деса, Нозимбек аларга марҳамат қилиб, яна узр тилаган, учинчи ўтинчдан сўнг ноилож подшоҳ ўлим гуноҳларидан ўтиб, шаҳардан бадарға қилган эрди. Аммо ҳамавақт алар бир вақтини тоғиб суиқасд қилишдан андишалари йўқ эмас эрди. Нозимбек эса, дилининг софлигидан бул можарони фаромуш қилиб юборган эрди.

Дарҳақиқат, ул бадкори жафопешалар ҳамавақт кутмоқда эрдилар. Подшоҳнинг кўпчилик аросида буларга изза бериб ўлим буюргани хаёлларидан кетмас, подшоҳга қасдманд эрдилар. Лекин унга даст тополмасдилар. Нозимбекнинг фарзанд кўргани, ул ўғилнинг ажойиб савлати, рушди ҳама оламга ёйилиб, ул бадният хунхорлар доим Козимбек пайига тушдилар. Агар Козимбекка шикаст берсалар, подшоҳнинг бели синида...

Шу фосид хаёл бирла яна камингоҳга чиқиб эрдилар, бугун Козимбекни ходимларидан йироқ, мамлакатдан йироқ бир тоғ этагида, чашма бўйида танҳо ухлагани ҳолда топдилар. Қилич бирла нобуд қилмоқчи бўлдилар. Яна дедилар: «Нозимбек бизни бовужуд шунча гуноҳимизни кечириб ўлимдан қутқарди. Биз ҳам тиғ солмайлик, тириклай ўлим чоҳига ташлайлик. На подшоҳ нишонасини топсин ва на Нозимбек», деб чоҳи нопадого ташламоқчи бўлдилар. Ҳеч ким биздан гумон қилмас, яна гум бўлиб кетармиз, дедилар. Оҳиста келиб, Козимбекнинг димоғига дори исқатдилар. Козимбек бир сесканиб, беҳуш бўлди. Икки биродар беҳушлигида чоҳга судраб олиб бордилар. Козимбекнинг жамоли барқ уриб борадир. Суиқасдларига пушаймон қилиб, мулоҳазага тушиб эрдилар, йироқдан чангу тўзон кўтарилди. Оҳ, бек ходимлари етиб келса, албатта бизларни ўлдирадилар, олдини олиб бекни чоҳга ташлаб, пеша (тўқай) ичига кириб кетамиз, деб тездан Козимбекни чоҳга ташладилар. Пешага қараб юриб эрдилар, шу чоқ пеша ичидан бир шер ғарқираб чиқиб, ҳар иккисининг қорнини чок қилиб ташлади. Бу орада Козимбек ходимлари етиб келдилар. Шер тўқайга кириб кетди.

Ходимлар келиб, одамлар устихонини кўрдилар. Козимбекдан асар йўқ. Отни ушлаб олдилар. Қанжиғасига кийик осиглиқ. Ҳарчанд доду бедод қилдилар, беўрин. Козимбекни шер еган, деб бир ҳовуч устихонини олиб, нолаю фарёди фиғон бирла шаҳарга қайтдилар.

Бу машъум хабар шаҳарга эшитилди.

Подшоҳ ўзидан кетди. Нозимбек ва Маликаи Хўбон неча қатладан беҳуш бўлиб, яна ўзларига келиб, подшоҳ хизматига юзландилар. Подшоҳ ҳануз ўзига келмаган. Подшоҳни ҳушига келтирдилар. Ходимлардан воқеани сўрадилар. Ходимлар ёқаларини чок-чок айлаб, дедилар:

— Шаҳзодаи олам то пешингача ҳазрати бобомга бир қатор шикор, бир дона кийик ҳадя олиб келамиз, ҳазрат бобом шикор гўштини дўст тутадилар, деб бизни олиб кетдилар. Шикоргоҳда шикор барор олмади. Йироқдан бир кийикни кўриб, от солдилар. Сизлар оҳисталик бирлан борингиз, дедилар. Бизлар етиб боргунча кийикни уриб, от қанжиғасига осибдилар, лекин ўзларидан асар йўқ. Бир дарахт тубида мана бу устихонларни топдик, — деб бир неча устихон пораларни кўйдилар.

Қиёмат барпо бўлди. Олам остин-устин, нолаю фарёд, доди бедод, ҳеч ким нима ҳукм қилмоққа ақли қосир. Ҳама маст, беихтиёр. Подшоҳ бир оз ақлини тўхтатиб, дедиким:

— Нозимбек, ўғлим, бу бобга нима ҳукм қиласиз?

Нозимбек қон ёшларини оқизиб, дедиким:

— Эй падари бузургвор, мен бу бобга нима ҳукм қилмоққа ожизлик қилаётирман, чунки фарзандим, нури дийдам Козимбекнинг бошида ўзга воқеа бўлиши мумкин. Мардни шер емас ва ҳам паҳлавонлар шундоқ забун эмаски, душманга суст келгай. Мунда бўлак ҳодиса пайқарман. Тоғ этагида чопиб юрган кийикни отиб олибдир, от қанжиғасига осибдир, балки буни пойлаган, фурсат кутган душман тоза ҳавода ноз уйқуга борганда бир сабаб бирла ғолиб келган. Лекин бу устихонлар Козимбек устихони эмас. Козимбек бошқа жойда бўлиши мумкин. Орада нима воқеа юз берганини бизлар билмоққа ожиз. Жаноблари сиҳат бўлганларида, истаб топар эрдим. Козимбекнинг ўлмоғига унамасман, — деб нола бирла бир байт адо қилди:

*Ҳазрат шоҳим, арзи додим англандиз,
Нури дийдам Козим жоним омондир.
Қиблагоҳим, ғариб сўзин тингландиз,
Дил сурурим Козим жоним омондир.*

*Мард ўғлондир, душманга хор ўлмағай,
Шахло кўзи йўлларга зор ўлмағай,
Балким ўзида ихтиёр ўлмағай,
Кўзим нури Козимхоним омондир.*

*Фалак менга бевафолик айлади,
Олам даври бебақолик айлади,*

Маҳзун дилга дил қарорлик жойлади,
Қайси дилда дерман, хоним омондир.

Жабру жафо бениҳоят кўргандим,
Ақлим озиб ора йўлда қолгандим,
Эндигина завқ сафосин сургандим,
Қайси дилда дерман, жоним омондир.

Энди бир оз кўнглим андин тинганда,
Ўзим тутиб, белим маҳкам қилганда,
Орзу-ҳавас сари умид этганда,
Қайси дилда дерман, жоним ўлгондир?

Кўрарманму энди Рустам замоним,
Исфандиёр каби чин паҳлавоним,
Кўриб ўлсам, йўқдир ҳаргиз армоним,
Қайси дилда дерман, хоним омондир.

Ҳеч ким мендан ноумидроқ бўлмасин,
Жонондин айрилиб кўзи тинмасин,
Ҳайрону саргардонлиғда қолмасин,
Қандай дерман, Хоний, жоним омондир,

деб зор қақшаб турди. Бу ҳолга подшоҳнинг бир дарди минг бўлди. Дедиким:

— Жоним болам, албатта, Козимбек ҳаётдир, аммо на тарика ҳодиса — номаълум. Ақл йўғига унамайдир...

Яна бир қанча мунажжимларни йиғиб, фармон қилди:

— Астойдил мулоҳаза бирла қарангиз: тахтим соҳиби Козим султоним, руҳи равоним ҳаёт борми ё йўқми? Кўзим хираси жамолининг нури бирла равшан-мусаффо бўларми ёки йўқми?

Мунажжимлар яхши тааммул бирла оламни сайр қилиб чиқдилар, дедилар:

— Подшоҳи олам, шаҳзода ҳаётдир, аммо ер юзида эмас, ер остида маълум бўладир. Вақти келиб сиз жанобингиздан ўзга ҳама жонсўзлар кўрадирлар. Тез муддатда, ниҳоят аззу жо, давлат-салтанат бирла келиб, тахтга эга бўлур. Ганж беранж эрмас. Бир оз кулфатдан кейин сарфароз бўлгай. Сабр қилиб, тўрт тарафга одам қўйиб, бохабар бўлиб турарсизлар. Қайси ой-йилларда насиб этса, кўрасизлар. Маълум бўлдики, яқин эрмас, кўрмоқ муддати узоқдир, — деб сўзни тугатдилар.

Нозимбек сабри битиб, подшоҳдан ижозат олиб, бир неча хослар бирла шикоргоҳга юзланди. Кўп юриб, кўп юрсалар ҳам мўл юриб, охир шикоргоҳга етдилар. Кийик кўринган тоғ этагига бордилар. Андин чашма бошига келдилар. Отни ўтга қўйиб ётган сабззорга кирдилар. Отдан тушиб, ниҳоят эҳтиёт бирла мулоҳаза қилдилар. Дорин беҳуш тўкилган ерларни кўрдилар. Икки киши судраб бир тарафга кетган. Аммо чоғ оғзи берк учун топмадилар. Из йўқолди. Пешадан шер изи чиқиб, алоҳида икки жойга қон тўкилиб, ичақлар тўкилган жой бор. Нозимбек яхши мулоҳаза бирла кўриб, шер панжасига илинган ўзга одал эканлиги маълум бўлди. Аммо Козимбекдан асар йўқ — на ҳаёти ва

на мамоти. Козимбек юрган йўл ва ётган жойларни Нозимбек кўзёши бирла суғорди, ерларга юмалаб, қадам-бақадам ўзидан кетар эрди. Фарёди фиғон овози оламга тўлди. Ва яна улуғлар зору мадор бирла Нозимбекни тургизиб, отга миндириб, зўрға олиб кетдилар. Шаҳарга етиб, боргоҳга олиб кирдилар. Подшоҳ Нозимбекка назар ташлаб, кўрдиким, арғувоний юзи заъфарондек сарғайиб, сарви равондек қомати нундек букилмиш. Ажойиб ҳолат чекмиш. Ўз дарди фаромуш бўлиб, Нозимбекнинг пешонасини силаб, кўзёшини дарёдек оқизиб, дедиким:

— Эй жоним ўғлим, мен сўзни яхши сўзласам, сенга малол бўлмасин. Киройи шу кулфату машаққат қилурми, мен жон куйдириб, офтобдан сояга омон йўқдек, душманга сен ҳам омон берма, дедим. Кўзёшига раҳм қилдинг, айёрлик бирла қилган ҳунарига илиндинг. Яқин билурманки, менга ва сенга фурсат кутган, иложи бўлмагач, янги ўсаётган ниҳолимга қасд қилган. Билмасман, на ерга банд қилган. Бир кун офтобдек чиқиб оламга равшанлик берар, аммо мен кўролмасман, сен кўрарсан. Жон болам, мардлар бошига мушкул ишлар тушади, сабр этгин, тез нажот топади, иншооллоҳи таоло. Садақалар бергин, зиндониларни озод қилгин. Уч йиллик хирожни элдан кўтаргин. Тул хотин, етим ўғил, бева-бечора, мусофирлар бошини силагин. Алар хурсанд бўлсалар, ёруғликга чиқармиз,— деб анча насиҳатлар қилиб, мамлакатдорлик тартибларини кўрсатиб, ижозат берди. Айди:— Эрта тездан оилангиз бирла келинлар, ризолик тилашармиз, умр адо бўлмоқчи. Сабаблар ила мендан бениҳоят зулмлар содир бўлган. Бениҳоят қонлар тўкканман. Жоним қийналмоқда, иложи-чора йўқ. Энди сени адолатга чақираман. Зинҳор-зинҳор беҳуда қон тўкма, кам озор бўл. Етимпарвар, шафқатли бўл. Боргил. Яратганга топширдим.

Нозимбек кўп ҳасрату афсусда, қомати ҳам, дили пурғам, кўзлари нам, ўз оромгоҳига етди. Маликайи Хўбон онаси ва ҳамширалари бирла Нозимбек таъзимига ҳозир бўлдилар. Айдилар:

— Эй жоним бегим, оламда нима гап? Козимбек кўзимдан нишона борми ёки йўқми? Кўзим равшани қани?— деб Маликайи Хўбон зор-зор, чун абри навбахор йиғлаб, бир сўз деди:

*Бегижоним, меҳрибоним, сарви бўстоним қани?
Қаддига жоним тасаддуқ, танда дармоним қани?*

*Тоқатим йўқ ҳажрига, ороми жоним кўрсатинг,
Йўғига сабр эта олмам, жони жононим қани?*

*Боғи умрим гулшани, руҳи равоним, ой юзим,
Нақди умрим ҳосили оламда султоним қани?*

*Кечалар бағримда ўтлар шуъласи куйдурадир,
Жони зорим беқарор, оҳ, хони хоқоним қани?*

*Изларин сурма қилурга хоки пойи бормукин,
Кўзларимга нур қилсам, моҳи тобоним қани?*

Сабрима ўт тушди топмай навжувонимни, нетай,

Тан уйин равшан қилурга шамъи тобоним қани?

Офтоби ҳоваридек юзлари сўлдимукин,
Телмуриб шахло кўзи, Хоний, дилоромим қани?

Мундоқ шўрангиз оҳанг Нозимбекни бетоқат қилиб, одан ўзини ташлаб, беҳуд бўлди. Ҳамалари бирдан фиғон кўтариб, юзига гулоб урдилар. Узига келиб, бир сўз деди:

Мани мунча қийнаб фарёд этарсиз,
Чўллар кезиб, султонимни топмадим.
Оҳи зорим фалакларга элтарсиз,
Умрум гули хўбонимни топмадим.

Ҳориб-чарчаб, чашма бўйига етиб,
Ором олмиш кўзим отидан тушиб.
Уйку ичра қандай офат етишиб,
Асир этмиш, султонимни топмадим.

Бир оз юриб изларини йўқотдим,
Изини йўқотиб ҳасратга ботдим.
Фироқида аклу ҳушим туготдим,
Ой юзлигим жононимни топмадим.

Ҳаёт эрур Козимбегим султоним,
Ер юзида омон руҳи равоним.
Охир кўргаймукин жони назорим,
Чин қарчиғай шунқоримни топмадим.

Мундоқ нукталиқ сўзларни эшитиб, зор-зор, чун абри навбаҳор йиғлаб, кўзёшларини оқизиб, воқеани сўрадилар. Нозимбек ҳама кўрган аломатларини қон-қон йиғлаб туриб баён этди, дедиким:

— Умидим Ҳайи Қодиймдан андоқдурким, тез кунда Козимбек жоним бир тарафдан офтобдек тулуь қилур,— деб умидворлик бирла оҳ тортиб турди.

Онаси ўғлининг аҳволига жигар-бағри эзилиб, Нозимбекни қучоқлаб ўпиб, зор-зор йиғлаб, бир сўз деди:

Нозимбек — султоним, маликам — қизим,
Нола қилманг, Козим султон омондир.
Юрагим устун икки кўзим,
Сабр айлангиз, Козим султон омондир.

Назардан йироғи жонни қийнайду,
Кўзёши тўкилиб, захар чайнайду.
Бир кун келиб танда жонлар яйрайду,
Сабр айлангиз, Козим султон омондир.

Бир туш кўрдим: меҳрибоним келодур,
Умрим гули, соябоним келодур,
Навниҳолим, танда жоним келодур,
Сабр айлангиз, Козим султон омондир.

Ҳаётим борича ҳақдин тиларман,

Омон кўрмоқликни доим сўрарман,
Хоний, ғамларингда ёшим тўкарман,
Сабр айлангиз, Козим султон омондир.

Мундоқ далирона, сабромуз, ширин иборатни ҳар икки ошиқу маъшук, яъни, Нозимбек ва Маликайи Хўбон эшитиб, сабр домонига қўл уриб, ўзларини андак босдилар.

Бу орада подшоҳ васияти учун ҳар иккилари ўрдага кетдилар. Бориб кўрдилар: подшоҳнинг аҳволи танг, баҳуш-беҳуш ётадир. Ўзига келтирдилар. Ҳар иккисининг пешонасидан суйиб, сабру суботга васият қилди. Беозорлик, адолат, саховатликка тайинлаб, жонини жононга сипориш қилди.

Ҳамадан баробар фиғон кўтарилди. Фарёди нолалар бирла обрўйини шоҳона айлаб, жойига қўйдилар. Ўрнига Нозимбекни подшоҳ қилиб кўтардилар. Нозимбек вилоятни ниҳоят интизом бериб, адолат тахтига ўлтирди. Ҳамани ўзига муносиб инъому эҳсонлар бирла навозиш қилиб, ҳаманинг кўнглини олди. Кундузлари доди адл сўраб, кечалари фарзанди нури дийдасининг фироқида парвонавор ўртанар эрди.

Энди Козимбекдан эшитинг.

Вақтики, ул икки бевафо, яъни, Ҳошим ва Осим Козимбекни чоғга ташлаб, ўзлари шер чанғалига илиндилар, Козимбек икки-уч кунда ўзига келди. Ҳамаёқ қоронғи зулматда ётибдир. Ҳарчанд тушиммикан деб кўзини юмди, бўлмади. Охири ҳайронликда тўрт тарафга қўл узатди. Қуриган, эзилган суяклардан ўзга ҳеч нимарса маълум бўлмади. Ниҳоят, танг бўлди. Зор-зор йиғлади. Лекин фойдаси йўқ. Узоқ фикрга борди. «Мен ўлганмиканман? Йўқ, мен шикорга чиқиб эрдим. Кийикни уриб, от қанжигасига осдим. Чашма бўйига келиб, отни ўтга қўйиб, қўл-юзимни ювиб, соя-салқинда ёнбошладим. Кўзим уйқуга борган бўлса керак. Бирор душман пайимда бўлиб вақт кутган экан, вақтни ғанимат топиб, мени бу ерга ташлаган кўринадир».

Ҳарчанд қаради, ҳеч ерда ёруғлик йўқ. Ўрнидан туриб, ўзини чоғлади. Тани-жони соғ кўринди. Ҳеч аъзоига зарар етмаган. Яратганга шукри беҳад адо қилди. Аммо ёлғиз, қоронғу, оч, ташна. Тақрибан уч кечаю уч кундуз нола қилиб ўлтирди. Нажот умиди йўқ. На кеча маълум ва на кундузи. Баробар зулмат.

Бу орада бир тарафдан бир жонивор шарпаси бўлди. Ўзини бир четга олиб, дили бирла Ҳаққа сиғиниб ўлтирди. Бир улуғ жондор махлуқ, кўзи ўтдек ёнар, анинг кўзининг ёруғида кўрдиким, чоҳ ичи ниҳоят кенг, ҳар хил одам ва махлуқ суяклари бор. Ул улуғ жондор махлуқ кўринган суяклардан еб, бир оз дам олиб, сўнг бир тарафга кетди. Ваҳмдан Козимбек ул махлуқнинг қаерга кетганини билмай қолди.

Эртасига у махлуқ яна келди. Энди ниҳоят ўзини тўхтайтиб, ул махлуқ кетган тарафга оҳиста равона бўлди. Таваккални том айлаб, секин-секин қадам ташлаб, орқасидан кетаверди. Тахминан саккиз чақирим юргач, андак-андак ёруғлик кўринди. Охири ёруғликка ҳам чиқди. Бир жойдан чиқдиким, тоғнинг камари, жаҳаннам каби чуқур, тагига етиб бўлмади. Бир тараф дарёйи

хунхори пурамвож, тоғдек-тоғдек тўлқинлар мавж уриб, жўш-хурўш бирла оқаётир. Тоғ бўлса бир улуғ тошдан иборат, гўёки бир улуғ олам, тепасига қарамоқ мумкин эрмас, балад, кўз етмайдир. Ул улуғ жонивор бўлса, камоли улуғлигидан Козимбекни пайқамади. Бир камарга юриб кетиб, ғойиб бўлди. Ул махлуқдан безарар қутулганига ва ўзининг ёруғликка чиқиб олганига ҳамду санолар айтиб, бир тарафга оҳиста равон бўлди. Гиёҳлар илдизидан бир оз тамадди қилиб, дармонланиб, йўлга тушди. Тўрт-беш кун йўл юргандан сўнг назари пастдаги бир боққа тушди. Гўё бу боғ жаннатдан нишон берур эрди. Анвойи-анвойи мевалар!.. Юраги эзилиб, суст кетди. Ўзини боққа ташламоқчи бўлди. Лекин илож йўқ, ниҳоят пастда. Аммо боғ тўғриси-дан ўтиб кетолмади. Ҳиммат камарини боғлаб, пастга томон, яъни, боғ томонга оҳиста туша бошлади. Камардан-камарга ўтиб, тошдан-тошга урилиб, то бир ҳафтада (яъни, ўқувчилар ҳаёлига: қандоқ тоғ эканки, киши бир ҳафтада пастга тушса, деган ўй келур, лекин воқеа шундоқдир. Шаҳзода тўрт-беш кун беҳуд ётган, яна ўзига келиб, тўрт-беш кун ҳайронликда турган, тоғ камаридан тушмоғи оғир; силлиқ тош ёки қиличак тошлар. Боз ҳам шаҳзода Козим толеъи баланд, умри узоқ эркан) тўхтаб-тўхтаб, мулоҳаза қилиб, бир жойга етдиким: бир азим дарахт, дарахтки, баланд. Козимбек келаётган тарафга яқин, шохлари қарийб камарга етган, аммо осилиб етмоқ мушкул.

Соатлар фикр қилиб ўлтирди. Охир бўлмади. Таваккулни том айлаб, кўзини юмиб, ўзини дарахтга ташлади. Ё ол Худо, ё бер Худо, агар ажалим етган бўлса, салоти жаноза. Тоғ камарида даррандаларга ем бўлгунча, жасадимни дарандалардан сақлаган бўларман, деб ўзини отди. Ба қудрати илоҳий бир улуғ шохга гўёки бир киши оҳиста қўндириб қўйгандек беозор илинди. Бир оз нафасини ростлаб, кўзини очса, дарахт шохида беозор ўлтирибди. Шукри вожибини бажо келтириб, дарахтдан оҳиста ўзини ерга олди. Дарахт остида бир қанча вақт ором олиб ётди. Аср вақтида ўрнидан туриб, бир мевазор дарахтнинг тагига борди. Тўкилган мевалардан териб еб, шукрлар қилиб, ул жаннатмисол боғда оромга кетди.

Эрта бирлан туриб, атрофга назар ташлаб, кўрдиким, бир улуғ боғ, атрофига кўз етмайдир. Гуллар очилган. Булбуллар сайраган. Мушки анбар, гули райҳон бўйлари оламини хушбўй қилиб, димоғини чоғ ва муаттар қиладир, анинг тавсифига тиллар ожиз, ақллар қисқадир. Анво-анво мевалар пишган, себарглар устига тўкилган, сувлар ҳар тарафга жилва қилиб оққан...

Таажжубда қолиб, субҳоналлоҳга оғиз очди: «Бу қандоқ жой?! Беҳишт ер юзига тушибдурми! Қандоқ ҳашаматли подшоҳ бўлса керак ёким парилар макониму эркан?! Ҳеч қимирлаган жон кўринмайдир...»

Хулосаи калом, бир ҳафта ҳар гулшанда бир кун-бир кун туриб, ўзи ҳам андак ҳолига келиб, қувват пайдо қилди. Бир тарафда бир қасри олий намудор бўлди. Ани кўргали борди. Кўрдиким, ҳайҳот, ул иморат тархи иқлимларда йўқ деса бўла-

ди. Сарҳовузлар, мрамр тошдан шохсупалар ва шохона палослар... Аммо жондор махлуқ уруғи йўқ. Қасрлар ичига кирди. Чандон-чандон асбоби шохоналар борки, ақл бовар қилмайдир. Қаср ўртасида тахт қўйиғлиқ. Тахтга қимматбаҳо роҳлар ёзиғлиқ. То ошхоналаргача борди. Хом ҳар нарса бор, аммо пишган таомлар йўқ. Қуруқ мева, қуруқ таомлардан еб, шукру санолар айлаб, чиқиб, яна бир гулзор орасига кириб, ёнбошлади. Кўзи уйқуга кетди.

Бу орада боғбоннинг ўн бир ёшлар чамасидаги бир қизи гул териб юриб эрди. Бир чаманистонда бир одамга кўзи тушиб, қўрқиб, дод деб онасининг олдига йиғлаб борди. Фалон чаманзорда одам шаклида бир нимарса пардага ўралиб ётибдир, ҳар замон қимирлайдир, олдига боргали қўрқдим, деди. Онаси туриб, сув уриб, қизни ҳолига келтирди. Боғбон таажжубда қолиб дедиким: «Бу қандай ҳодиса бўлса керак? Бу боққа қуш кирса қанотидан, одам кирса оёғидан ўқ ер, паризод ҳам киролмагай. Хайр, бир хабар олмоқ керак». Бир чўқморни кўтариб, мазкур чаманзорга бориб, мулоҳаза қилиб, ҳақиқатда парда орасида бир инсоннинг ўралиб ётганини кўрди. Ғазаби келиб, хоҳладиким, чўқмор бирлан солиб, умрини тамом эткай. Яна бир фикрга бордиким, кишини уйқу орасида ўлдирмоқ ниҳоят мазлумдир, қабиҳ, ёмондир. Оҳиста чўқморни қўйиб, яқинига борди. Секин парданинг бир тарафини очиб, мулоҳаза қилди: юзи ўн тўрт кечалик ойдек бир йигитдир, шердек савлат, ойдек сурат: бамалоҳат, шундоқ зебоки, тил мадҳига қосир, аммо ниҳоят хароб, лоғар, нафаси базўр маълум бўладир.

Боғбоннинг ўғли йўқ эрди, шундоқ меҳр пайдо бўлдиким, гўё ўғли йўқолиб эрди, топилди. Оёқ тарафига ўтиб ўлтириб, оҳиста-оҳиста уқаламоққа бошлади. Вақти эрди, Козимбек ваҳм бирлан уйғонди. Гўё бир махлуқ дарранда деб хаёл қилди. Оҳиста кўзини очиб, мулоҳаза қилдиким, бир хуштарх, сиймоси иссиқ, очик юзлик одам турибдир. Яқин бир ойдан буён одамзотни кўрмаган эрди, хурсандликдан қарийб дод дегудек бўлди. Урнидан туриб ўлтириб, салом қилди, дедиким:

— Эй муборак юзли амак, авф этасиз, менда қувват камдир ва ҳам ал-мусофири кал амо, яъни, мусофир киши кўрдекдир. Менга нон ёки қозонда бўлган таом келтиринг, андак қувватланиб, кейин воқеамни баён қилурман,— деди.

Боғбон ота анинг ширин, малоҳатлик сўзларига маҳв бўлиб, дедиким:

— Жон ўғлим, сиз андак ором олинг, мен таом келтирай,— деб туриб кетди.

Бир оздан кейин шўрбо бирла иссиқ нонлар келтирди. Айдиким:

— Уғлим, ҳозир таомимиз шул экан, сиз еб ўлтирсангиз, мен бақувватроқ ўзга таом буюрарман,— деди.

Шаҳзода Козим гулдек очилиб, дедиким:

— Отажон, ўлтиринг, шул таом кифоя қилур ҳар иккимизга. Чунки мен кўп вақтдан бери таом емай, ниҳоят лоғар бўлган.

ман, кам-кам, батадриж ермиз. Бўлмаса, фойдадан зарари кўпроқ бўлмай,— деди.

Боғбон масти мустағрақ бўлиб ўлтирди. Ҳар иккилари шўрбони ичдилар. Козимбек таомдан фориг бўлиб, қувватга кириб, булбули ҳазор дostonдек, сўзга оғиз очди, дедиким:

— Отажон, бу боғ қандоғ боғ, бу мамлакатни нима дерлар? Шоҳларингиз борми? Агарда мусофирни кўрса, ғариблар кўринса, шафқат қилурми? Беозор, одилмидир? — деб савол этди.

Боғбон шаҳзодадан сўз сўрамоқчи эрди, лекин Козимбек банд қилди. Дедиким:

— Эй жоним ўғлим, ҳаловатлик сўзларингизга қурбон бўлай. Бу мамлакатни Мадойин дерлар. Ниҳоят обод, зийнатлидир. Одамлари ҳунарманд, зиндагонликлари яхши, ҳама баробар хурсанд ва шодондирлар. Чунки подшоҳимиз одил, хушмаҳовара, анинг учун фуқаролар ҳам хурсанд ва фараҳманддирлар. Бу иқлимда ғусса камроқдир.— Боғбон эҳтиёт қилдики, бу боғ подшоҳлик ҳараминики десам, бу меҳмони азиз дили мушавваш бўлиб, дилгир бўлмасин, деб дедиким:— Азиз фарзандим, бу боғ менга ота-боболаримдан мерос қолгандир. Ниҳоят улуғ, зийнатлик, фараҳбахш, сурурликдир, анинг учун қишин-ёз бу боғдан йироқ бўлмасман,— деди.

Козимбек дедиким:

— Ота, подшоҳлик боғингизга таадди (зулм) қўлини узатмайди, чунки ниҳоят серҳосил, фараҳбахш, катта боғ эркан,— деди.

Боғбон деди:

— Эй ўғлим, мен айтдим-ку, подшоҳимиз одил, беозор, деб. Ниҳояти ҳар йил икки бор таклиф қилурман: бири аввали баҳор гул вақтида, иккинчи гал тамом гуллар очилиб, мевалар пишганда. Уч кечаю уч кундуз зиёфат, хурсандлик бирлан ўлтириб, инъому эҳсонлар бериб кетадир. Ва ҳам подшоҳимизнинг офтоби тобондек, тиллар мадҳига қосир бир қизи бор. Подшоҳ ниҳоят яхши кўрар. Ҳар ойда бир бор шикорга чиқар. Қайтар вақтида бу боққа дохил бўлиб, уч-тўрт кун айшу ишратда боғ сайлини қилиб, ўрдага кетар.

Козимбек бу ҳикоядан очилиб, дедиким:

— Эй ота, сиз кўрасизми — қандоқдир?

Боғбоннинг ранги ўзгариб, дедиким:

— Эй ўғлим, агар бу сўзни сиздан ўзга киши сўзласа, тилини комидан суғурар эрдим. Кимда ҳад бордурки, шоҳ қизига қарагай!

Шаҳзода мушавваш бўлди. Чунки мусофир, яна қаерга боради? Боғбон шаҳзодани паришон кўриб, дедиким:

— Эй жоним ўғлим, нима учун аҳволингиз паришон бўлди? Менинг сўзларим сизга оғир ботдимми? Сиз сўрадингиз, мен воқеани сўзладим.

Козимбек ширин забонлик бирла сўзга шундоқ оро берди:

— Мен мусофирман, ўзга жойни билмайман, шоҳнинг қизи

келган вақтда мен на ерда бўлур эканман, деб андак дилгир бўлдим,— деди.

Боғбон деди:

— Эй ўғлим, шоҳ қизи келган тақдирда сизни иложи қилиб беркитиб оларман, зинҳор паришон бўлманг. Аввал хабар берадир, эҳтиётимизни қилиб олармиз,— деди.

Козимбек зиёда сўзламади, ризо бўлган аломатини берди. Боғбон деди:

— Уғлим, агар малол келмаса, воқеангизни сўрайман.

Козимбек:

— Сўрамоқнинг айби йўқ, ота,— деди.

Боғбон деди:

— Эй ўғлим, қайси боғнинг гули ва қайси чаманнинг булбули, қайси мамлакатдан парвоз этиб ва қайси равияда бу боғга дохил бўлдингиз? Чунки бу боғга ҳеч инсоннинг дохил бўлганини кўрмаганман, шу боғда умр кечириб, ҳеч бегона одам кўрганм йўқ эрдим.

Козимбекнинг шахло кўзлари ёшга тўлиб, дедиким:

— Ота, сўзингиз маъқулдир, чунки бу боғга мен ҳам осонлик билан дохил бўлганим йўқ. Мен ўз юртимнинг соҳиб ихтиёри эрдим. Бир кун жўраларим бирла шикорга отландим. Ҳарчанд юрдик, шикор барор олмади. Оқибат тоғ этагида бир кийикка назарим тушди,— дея сўз бошлаб, Козимбек ўз саргузаштларини батафсил ҳикоя қилиб берди.— Хулласи калом, бугун дарахтдан тушганимга саккизинчи кундир. Мундан буён яна қандоқ кунлар кўрарман насиб биладир,— деб афсусланиб, ота-она мамлакатини ёдлаб, бир сўз деди:

*Банда эрканман, кўндим қазога,
Бошимга келган ранжу инога*

*Роҳат тўшагида тарбиялаб,
Орқада қолган ота-анога.*

*Бўлурмикин ҳеч менга муяссар
Ду бора қайтсам ул олийжога.*

*Хурсанд бўлай деб чиқдим шикора,
Қайта олмайин, қолдим балога.*

*Ешлик ғурури пандини олмай,
Исёнчи бўлдим улғу бобога.*

*Соғинганимдан кўз ёшим дарё,
Ҳасрат-ла йиғлаб кўрган жафога.*

*Мен мунда афсус, алар нечук ҳол
Чекди экан, деб йиғлаб Худога.*

*Насиб ўларму кўрмоқ давлати,
Кўнглум тўларму завқу сафога.*

*Ета олмайин мақсад сарига,
Хонийнинг бағри тўлди ярога.*

Боғбон мундоқ ширин, ибратлик сўзларни Козимбекдан эшитиб, завқи ошиб, муҳаббати тошиб, гирдидан парвонавор айланиб, юз минг садоға бўлиб, тасаллога бир сўз деди:

Фаришта ҳўйлигим, ой юзли жувон,
Нола қилма, севгонингга етарсан.
Наво қилма мунча, эй оромижон,
Сал кунларда муродингга етарсан.

Афсус бирла юрак-бағринг эзилди,
Аҳволингга юрак қони сизилди,
Йиғлама, жон бўтам, кўнглим бузилди,
Иншооллоҳ, тезлик бирла етарсан.

Фалак сенга бевафолик айламиш,
Шаҳру ёрингдан жудо айламиш,
Мусофир юртларга суво айламиш,
Тезлик бирла мақсадингга етарсан.

Ҳикоятинг эшитилди ажойиб,
Қандай ҳодисалар бўлмиш ғаройиб.
Бизнинг шаҳра келтирмиш нону насиб,
Маъюс бўлма, пайвандингга етарсан.

Мард бошига мундоқ ишлар тушодир,
Олам иши серҳаводис бўлодир,
Сабр қилган муродига етодир,
Хоний, тездан муродингга етарсан.

Козимбек боғбон сўзига маҳв бўлиб, андак ором олди. Боғбон дедиким:

— Эй фарзанди азиз, мана боғ, мана хону мон, мен, хотин, фарзандларим илан хизматдамиз. Асло хафаликни ўзингизга олманг. Саломат бўлсак, бир кун хабар топиб қолармиз. Агар шаҳарга саёҳат учун чиқмоқчи бўлсангиз, ўзим олиб борарман, бўлмаса, бу боғнинг ҳар бир чаманзори бир саёҳатдир. Аммо мен улўғларимиздан эшитганим бор эрдик, бу тоғнинг орқа томонида чоҳи нопаддо бор, ҳар ким қаттиқ душманини чоҳи нопаддога ташлар, иккинчи ер юзини кўрмас, чоҳнинг бир хосияти улдирки, ҳар ким кимни ташласа, пайвандлари ҳарчанд мулоҳаза қилган бирла кўринмас, ул чоҳни тилсим дерлар. Маълум бўлдики, сизнинг қаттиқ душманингиз бор эркан, вақтини топиб, уйқу чоғида мадҳуш айлаб чоҳга ташлаган. Ўзи ҳам жазосини топган бўлса керак. Чунки дунё мукофот саройидир, ҳар ким экканини ўрадир. Сизнинг кишиларингиз албатта истаб келгандирлар, аммо топмоқ мумкин эрмас. Бир мамлакат азахона бўлгандир. Сиздек фарзанддан айрилган ота-оналар дунё зиндонига дохил бўлгандирлар. Аммо шукрлар Яратгангаким, толеъингиз баланд, умрингиз узоқ экан, чоҳи нопадодан саломат чиқибсиз. Мунда бир ҳикмат бўлса керак. Шу муддатгача — на аввал ва на охир ҳеч кимни чоҳи нопадодан чиққан деб эшитмаганмиз. Ажиб воқеа. Кўз бирла кўрмасам, ишонмас эрдим. Бу тоғ шундай азим тоғки, ҳеч ким чиққан ҳам эмас,

тушган ҳам эмас. Ақл бовар қилмайдирган воқеа! Шунчалик улуғ кулфатдан нажот берган Тангри шахрингизга кетмоққа ҳам йўл берар. Ҳар ишнинг вақти-соати бор, ўғлим. Дилтанг бўлманг, Карийму корсоздир,— деб анча тасалло берди.

Беш-ўн кун яхши тарбиялаб эрди, ниҳоят Козимбек ўзига келиб, жамоли барқ уриб, гулзорлар ичида яйраб-яшнаб, бир оз кулфати йироқ кетгандек, ўзини тутди.

Бу орада бир куни дарвоза очилиб, теваларда, аробаларда асбобу олот, хом-пишиқ таому шароблар келтирилди. Боғбон жойлади. Козимбек гулзорлар орасига кириб кетган эрди. Келганлар хабар бердилар:

— Маликам шикорга ўтдилар, тез қайтурлар, тайёргарлик кўрарсан,— дедилар.

Боғбон «Хўп!» деди. Алар кетдилар. Аммо боғбон анча ташвишланди. Чунки булар бирор ҳафта турадилар, мабодо бирорта хизматкор ё чўрининг назари Козимбекка тушиб қолса, нима бўлар экан? Хайр, таваккал қилиб, шаҳзода ёнига бориб, деди:

— Эй фарзанди нури дийдам, бугун кеч шоҳ қизи шикордан келиб тушар эркан. Сизни ўзим турган ҳужраларнинг бирига олиб бориб қўяйинми ёки четдаги, тоғ остидаги гулзорларда ўзингизни сақлармисиз?— деди.

Шаҳзода Козим айди:

— Отажон, ёз вақтида ҳужрада бўғилиб нима қиларман, мен гулзорларда ўзимни сақларман,— деди.

Чолга маъқул тушди. Ва яна деди:

— Жон ўғлим, шоҳ қизи ниҳоят эрка, мабодо назари тушмасинки, қабоҳат бўладир.

Козимбек айди:

— Албатта, ўзимни сақларман, хотиржам бўлинг,— деди.

Боғбон икки кунлик таом, шаробни келтириб:

— Эй ўғлим, хафа бўлмайсиз, мен ҳам боққа кирмасман, учинчи кеча ҳам ётганда яна таом келтирарман,— деди. Ва бир-бирлари билан хайрлашдилар.

Козимбек чет гулзорда макон ясади. Мазкур улуғ дарахт орқасига жой қилди.

Бу орада Маликайи Қамар ҳам келди. Орадан икки кун ўтди. Учинчи куни бакудрати илоҳий Маликайи Қамарга бир беором хафалик ораз бўлди. Ҳеч жойда қарори йўқ. Ҳама қизларни истироҳатга буюриб, ёлғиз ўзи бир дояси бирлан саёҳатга чиқдилар. Чаманзордан чаманзорга ўтиб юриб, четдаги Козимбек турган гулзоргача етиб бордилар.

Иттифоқо, Козимбек тушлик таомини еб, дарахт орқасига ўтиб истироҳатга машғул, аммо ҳамавақт хаёли Маликайи Қамарда, бир кўрсам, қандоқ эркан, деб фикр бирлан ҳануз кўзи уйқуга бормаган, юзига парда ташлаб ётиб эрди.

Маликада бир ҳолат пайдо бўлиб, бетоқат, то дарахт орқасига ҳам ўтди. Бир ораста жой, бир пардага ўралган бир нимарса ётибдир. Маликайи Қамар хаёлига келдиким, қизлардан бири истироҳатга шу ерга келганмикан. Оҳиста келиб, юзини очмоқ-

чи бўлди. Аммо шаҳзода Козим парда орасидан мулоҳаза қилдиким, бир паризоди ҳур талъат, ўн тўрт кечалик ойдек жамоли барқ уриб, бошига тож қўйган, хиромон келаётир. Беихтиёр назари тушиб, ўзини тута олмай, оҳи бадар тортиб, ўзидан кетди. Маликайи Қамар беихтиёр хиромон келиб, пардани кўтарди. Ҳайҳот, бир навжувони ороми жон, жамоли барқ уриб, беҳуд ётадир! Камоли муҳаббатдан бу ҳам Козимбек устига йиқилди, беҳуд бўлди.

Доя келиб қолди. Нимани кўрсин. Ҳайҳот, Маликайи Қамар бир нозанин, навжувон, ойсурат йигит устида беҳуд ётадир! Йигит ҳам ўзидан беҳабар ётадир. Жон ваҳмида маликани судраб, ариқ лабига олиб бориб қўйди. Келиб Козимбек юзига сув уриб, ўзига келтирди. Козимбек кўзини очиб дояни кўрди, айди:

— Эй она, менинг ороми жоним, офати руҳи равоним қани? Яратган ҳаққи, андин мени йироқ тутмагил, жоним бадандан парвоз этар!

Доя ваҳм бирлан дедиким:

— Эй нозанин навжувон, сен бу боғда қайдан пайдо бўлдинг? Бу боғ Маликайи Қамар боғдир, агар билса, минг жонингдан бири омон қолмайди. Ёш жонингга раҳм эт, бу ердан кет, подшоҳга гуноҳкор бўлмай. Подшоҳлик ғазабни ёнар ўтдир, сақланмоқ керак, тездан саломат чорасини кўр,— деди.

Козимбек кўрдиким, иш тескари айланмоқчи, дедиким:

— Эй партут кампир, мени нима деб ўйладинг? Шундоқ забунманмики, кишининг ғазабидан кўрқарман? Агар ёримни кўрсатмасанг, оламни вайрон қилурман. На сени қўйсам ва на подшоҳингни. Жодугар кампир, тездан оромижонимни келтир, мен кишидан кўрқадирган аҳмоқ эмасман, ҳозир келтир!— деди.

Доя кўрдиким, ажойиб бир шаҳсувор, шерсавлат, ойсурат йигитдир. Савлатидан еру кўк ларзон. Агар мулойимлик қилмаса, иложи йўқ. Оҳиста таъзим бирла ёнига келиб, дедиким:

— Эй фарзанд, мен оқибати кордан кўрқиб, ақлимдан адашиб қаттиқ келибман, кечирасиз. Нечан йилдан буён бу боққа келамиз, бегона паррандани ҳам кўрганимиз йўқ, бирдан сизни кўриб ақлимдан адашдим. Сизнинг ёш, навжувонлигингизга ачиниб айтдим. Аммо сиз мулойимлик бирлан аҳволни баён этинг, жоним ўрнига келсин, албатта, маликани келтирарман. Анга ҳам шундоқ муомала қилсангиз, яхши бўлмас. Жон ўғлим, ёшсиз, мулойим бўлинг, ғазаб майдонда душманга бўлар,— деди.

Дарҳақиқат, Козимбек ўзини тутиб, мулоҳаза қилдиким, нотўғри журъат қилибдир. Мусофир, ҳали ҳеч ким ёр бўлмагани йўқ. Агар малика ёр бўлса, кейин ҳар қанча шижоат кўрсатса бўлар... Дедиким:

— Онажоним, рост айтурсиз, бошимдаги ҳодисалар оғир, муҳаббат кўтармиш, маъзурман. Маликани келтиринг, ғуломликка қабул этарму ё йўқ, ҳикоятимни кейин айтурман,— деди.

Доя ҳайрон, на қиларини билмайдир. Боғбонга учраб озор

бермоққа ҳам вақт йўқ, ҳақиқатни билмоққа ҳам вақт йўқ. Хайр, Маликайи Қамарни ҳушёр қилай, оқилдир, нима йўл топса, ўша ўзи топар, деб келиб, юзига гулоб уриб, маликани ҳушёр қилди. Маликайи Қамар кўзини очса, олдида жонони йўқ, дедиким:

— Эй дояйи меҳрибон, малҳами жоним қани, келтир, нуридан кўзим равшан бўлсин!

Доя дедиким:

— Эй азиз фарзандим, подшоҳнинг ғазабидан қўрқмайсизми? На учун мундоқ беҳуда журъат қиларсиз?

Маликайи Қамар дедиким:

— Эй дояйи меҳрибон, сиз онам бўлсангиз, шафқат қилинг, беихтиёр бир назарда ҳолим шул бўлди, кўрмаслигим мумкин эмас. Бу бобда қандоқ жафо кўрсам, розиман.

Доянинг боши қотиб, ҳайрон-саргардон, шаҳзода Козим олдида борди, дедиким:

— Эй сарви равон, малика мана бу ариқ бўйида ўлтирибдир, боринг, — деди.

Козимбек сарвдек қоматини ростлаб, равона бўлди. Маликайи Қамар йироқдан кўринган ҳамон, гўё ҳамавақт кўриб юргандек кўришиб, ҳар иккиси ўзидан кетди. Доя бечора яна гулоб уриб, ўзларига келтирди. Бир-бирига қарамоққа ҳолати йўқ, ҳар иккилари шу ҳолда узоқ қолдилар. Охири доя ўрнидан туриб, даста-даста гулу райҳонлар, мевалар териб келтирди, алар бир оз машғуллик қилдилар. Охир доя дедиким:

— Эй маликам, мундоқ бепарволик бирлан бўлмайдир. Бизлар қасрга борайлик, кеч бўлганда ҳозир янги топгандек хизматингизга олиб борай. Қизларни бадгумон қилмайлик.

Давоми келгуси сонда

КУМУШБИБИНИНГ ҲАЁСИ

Шарқ аёллари, хусусан, ўзбек аёллари қадимдан одобу ҳаёлари билан машҳур бўлган. Ҳаё аёлларимиз номусини, шарафини ва ҳамиятини муҳофаза этувчи буюк қалъадир. У инсоний камолотнинг ажойиб белгиси сифатида ҳаётни безаб туради, унга зийнат беради. «Ҳаё иймондандир», дейилади пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларида. Бас, шундай экан, ўзбек аёллари асрлар оша ҳаёни, демак, иймонларини асраб-авайлаб келганлар.

Буюк ўзбек адаби Абдулла Қодирий ўз романларида яратган гўзал аёллар образлари миллиёнлаб ўқувчилар қалбини ром этганлиги яхши маълум. Кумушбиби, Раъно, Ўзбек ойим, Офтоб ойим кабилар мунис ва мушфиқ, иймонли-этиқодли ўзбек аёлларининг тимсоллари бўлиб қолганлар. Айниқса, Кумушбиби менга ҳаёли ўзбек қизининг бетакрор тимсоли бўлиб кўринади. У ўзининг ниҳоясиз гўзаллиги ва нафосати кадрини ҳаёси билан янада юксакларга кўтарган.

Кумуш оилада якка фарзанд бўлганлиги сабабли ота-онаси унга бор меҳру муҳаббатини, қалб кўрини бағишлашган. У эрка, тантиқ қиз бўлиб ҳам ўсиши мумкин эди, бироқ иймонли Мирзакарим қутидор оиласида ундай қиз вояга етиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин. Бувисининг ўғитлари, онасининг панду насихатлари, оиладаги самимий муносабат таъсирида балоғатга етган қиз одобу ҳаё, ибоя ифбатнинг ноёб намунаси бўларли олий даражага чиқа олган.

Адиб Кумуш тасвирланган ҳар бир саҳифада унинг ҳаёсини эсдан чиқармайди. Биз романда қаҳрамонимизни турли вазиятларда, ҳар хил сажияли одамлар билан муомала-муносабатда кўрамиз. Аммо ҳар қандай вазиятда ҳам у бир дақиқа бўлса-да ҳаёни унутмайди. Асардаги «Киройи кувянинг шундоғ бўлса» бобини эслайлик. Езувчи шу бобда ўқувчини илк бор қутидор оиласига олиб киради, унинг «ичкари»сини — аёлларини таништиради. Кумушбинининг Отабек таърифини дастлаб эшитиши ва бунга билдирган илк муносабати ҳам шу бобда берилган.

Меҳмонларга хизмат қилиб юрган Тўйбека «ичкари»да Отабекни таърифлаганда, Кумушбиби юзини тундлик қоплайди ва унга шундай жавоб қилади:

«— Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга эр топиш эди. Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

— Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, — деди, — у йигитни бир кўргин-да, ҳу, деб кетабергин... Сен тугил, шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди, — деди ва хахолаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекдан ўгирди:

— Тезроқ тегиб қолинг»¹.

¹ Абдулла Қодирий. Уткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 28-бет.

Бу ўринда Кумуш ўқувчига бир оз кўрсроқдай кўринади. Бироқ унинг терс муомаласи, бизнингча, ҳаёсидандир. Чунки ҳаёли қизнинг бундай вазиятда суҳбатдошига шу таҳлитда жавоб қилиши ундаги мазкур туйғунинг кучлигидан нишон.

Адиб ўқувчини бобдан бобга олиб ўтган сари Кумуш ҳаёсининг минг бир қирраси намоён бўлаверади. Унга совчилар келганлиги ҳақидаги хабарни эшитгани тасвиридами ёки қизлар мажлис — тўй кунидами, қайси саҳифани очманг, Кумушнинг бир лаҳза ҳам ҳаёсидан айрилмаганини кўрасиз. Тўй кунги тасвиринга эътибор қилайлик:

«Қизлар ўзларининг бир турликкина сўзлашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

— Эсонмисиз, саруполар муборак?!

Кумушбининг қизларга берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди:

— Қутлуғ...» (45-бет).

Шу биргина сўзда қизнинг бутун сажияси мужжасам. Қизларнинг тўй кунги ўзларини қандай тутишларини кўп кўрганимиздан Кумушбиби ҳаё бобида замондошларимиздан нақадар юқорида эканлигига амин бўламиз.

Кумушнинг қалбида Отабекка нисбатан буюк муҳаббат туғдирган нарса ҳам унинг ҳаёсидир. Ҳаё уни ота-она орзўйи деб Зайнабга уйланаётган севгилисига бир офиз ёмон сўз, ҳатто, пичинг айтишдан сақлайди. Кумуш ўз устига кундош келишига рози бўлади, кўзларида ёш, дилида ғам ва лабида табассум, аста ибоб билан: «Мени унутмайсизми?» дея олади, холос. (123-бет.)

Ҳаё Кумушга сохта талоқ хати келтирган Содиқнинг онасига ҳам ёмон гап айттирмайди. Бу «ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар деярлик теп-текис, кўзи қоққан қоziқ ўрнидек чуп-чүқур, офзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик офриқларникидек сап-сариқ» «даҳшатлик хотин» — «оч арвоҳ» Кумушга талоқ хатини топшириб, агар Тошкентга хат бўлса, яна келиб туришини айтганда, қаҳрамонимиз, қанчалик бу хотинни бир кўришдаёқ ёқтирмай қолган бўлса ҳам, йўқ дейишга оғзи бормайди, «Майлингиз, офир келмаса», дея жавоб беради... (137-бет.)

«Оч арвоҳ» кейинги дафъа келганида ҳам Кумуш унга муомаласини заррача ўзгартирмайди. Ваҳоланки, бу аёл Кумушнинг кўзига «офат» каби кўринади. (139-бет.)

Ҳаё Кумушни доимо уят пардаси муҳофазасида сақлайди. Романда унинг атрофдагилардан, ҳатто, ўзидан уялган ҳолда тасвирланган ажойиб ўринларни кўп учратамиз. У Отабекнинг Тошкентдан ёзган мактубини ўқиётганда ҳам «қизариниб» олади; яқинда она бўлажagini ҳатто куёвига билдиришга ҳам уялади; фарзанд кўрганида ҳам уни муборакбод этгани кирган Отабекдан уялиб юзини олиб қочади:

«Тўрга Кумуш ётқизилган, унинг оёғ томонида Ўзбек ойим чақалоқни кўтариб ўлтурган эди... Отабек туталинқираб, «Муборак бўлсин!» деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб, юзини кўрпага яширди». (297-бет.)

Кумушбиби умрининг сўнгги дақиқаларида ҳам ҳаёни унутмайди. У заҳарланганидан сўнг беҳад қийноқларга дучор бўлади, тинкаси қуриб, холсизланади. Бироқ Юсуфбек ҳожи ундан ҳол сўраб кирганида, қайнотасини ўрнидан туриб қарши олишга ҳаракат қилади:

«— Ойим... Ойим!.. — деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... кўзғалмоқчи бўлди.

— Кўзғалманг, ойим... кўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёши чаккасидан оқиб тушди». (300-бет.)

Нақадар ажойиб тасвир! Кумушбиби бу ўринда ўзини бундан бошқа-

ча тутолмасди. Агар шундай бўлса, ўқувчининг ундан кўнгли қоларми-ди?! Йўқ, албатта. Аммо адибнинг Кумушбибини ҳаё тимсоли қилиб яратганлигини унутмайлик. Ахир, хаёли келин қайнотасининг олдида, гарчи бетоб бўлса-да, чўзилиб ёта оладими?! Бу ҳолат тасвири Кумушбибини ўқувчи кўзи ўнгида тоғдай юксакларга кўтаради, унга ҳурматини оширади.

Кумушнинг вафоти тасвирланган сатрлар эса, унинг ҳаё ва ибо балқиб турган қиёфасини ўқувчи қалбига абадий муҳрлайди:

«— Ойи... дада... — сўнгра, — бегим, — деб ингранди... Эрининг юзини юзига қўйиб, уялган сумол кўзини юмди...» (300-бет.)

Қаранг, Кумушбиби жон чиқар ҳолатда ҳам одобни ёддан чиқармайди! Дастлаб қайнота-қайнонасини, шундан кейингина куёвини чорлайди. Ушбу сатрлар, менимча, Абдулла Қодирийнинг миллий руҳни ҳис этиш ва қойиллатиб тасвирлаш маҳоратига гўзал мисол бўла олади. Умрининг сўнгги онларида ҳам ҳаёсини бор бўйи билан намоён этиши Кумушбиби характерининг мантиқига нақадар мос келса, Абдулла Қодирий ижодий ниятининг ҳам нақадар тоза бўлганини кўрсатади.

Хуллас, Кумушбиби ҳаё тимсоли бўлиб адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Гулноза ОРИПОВА,
Қўқон Давлат педагогика
институтининг толибаси.

Рустам Тожибоев

«Чаён солиғи» ҳақида эшитганмисиз?

Халқимизнинг ардоқли ва буюк адиби Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим манба бўла оладиган асарлардир. Жумладан, «Ўткан кунлар»ни ўқиган ҳар бир китобхон Худоевхон салтанатининг дастлабки ўн-ўн беш йилларидаги тарихий воқеалар ҳақида анча кенг маълумотга эга бўлади. Хоннинг ёш ва тажрибасизлигидан фойдаланган Мусулмонқулнинг қилмишлари, Азизбек исёни ва ҳалокати, қипчоқлар қирғини ва бошқа тарихий воқеалар ўтмишимизни яхши билган зукко адибнинг бадиий тафаккурида ўз аксини тўғри ва аниқ топган. Ёзувчи тарихий воқеаларни бадиий тасвирлашда, тарихий шахслар қиёфасини аниқ-равшан очиб беришда мозийда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларнинг заруридан маҳорат билан фойдалана олган. Романда бунга мисоллар жуда кўп.

«Ўткан кунлар»да тошкентликларнинг золим Азизбек бедодига қарши кўтарган кўзғолони тасвирида шундай ўрин бор: ғазабланган омма мағлуб ҳокимнинг пушаймон бўлганига ҳам қаноат қилмай, унга қарата шундай дейди:

«— Энди эсинг кирдими, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг, бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирган, кесдирган, болаларимизни ятим, оналаримизни қон йиғлаткан сен эмасмисан? Ханжарингни ҳайф кўриб, маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан

ўлдирган ким эди? Кет, тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингга сен ҳам тан бер! — дер эди халқ. ¹

Бу келтирилган парчада мени қизиқтириб қолган нарса чаён солиғи ҳақидаги гап бўлди. Тарихий китоблардан ўқиганларимиз орасида бундай солиқ ҳақида маълумотни учратмаган эдим. «Ханжарингни ҳайф кўриб, маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди?» гапининг мазмунига кўра, Азизбек тошкентликларни қатл этишда чаён захридан ҳам фойдаланган кўринади, деган ҳаёлга келдим. Албатта, аёнки, бунда ҳоқимга чаён керак бўлади. Хўш, ҳоқим чаённи қаердан олади? Халқдан. Халққа солиқ солиш йўли билан чаён йиғилади... Ана ундан кейин томошани кўраверинг. Мазлум халқ йиғиб келган чаёнлар ўзларининг гуноҳсиз оғаларини ўлдиради...

Ўзимча шундай фикрлаб юрган эдим, кўлимга Мулла Олим маҳдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» асари тушиб қолди. Мазкур рисоланинг ² аксар қисми Қўқон хонлиги тарихига бағишланган бўлиб, унда Азизбек парвоначи ҳукмронлиги даврида Тошкентда рўй берган тарихий воқеалар ҳам ўз аксини топган. Жумладан, унда Азизбачча (асарда муаллиф уни кўпроқ шундай деб атайти — Р. Т.) томонидан фуқарога қилинган зулм ва ваҳшоният тўғрисида ҳам бир қанча қизиқарли маълумотлар келтирилган: «Азизбаччанинг зулми шул даражада эдиким, Тошканд фуқароларидин қайси бир одамни ўрдага, Азизбачча ҳузурига қақирса, ул қақирилган одам ҳарчанд бегуноҳ бўлса ҳам, албатта, мани ўлдирадур, деб хотун, бола-чақаси илан видолашиб кетар экан...» ³

Муаррихнинг ёзишича, Азизбаччанинг зулмидан юрак олдирган халқ орасида бевақт ўлимлар кўп бўлар экан: «Мулло Исо Муҳаммад номли бир одамни ўрдага қақирган экан, олиб бориб ҳақиқат қилган вақтда ул Исо Муҳаммад бўлмай, бошқа Исо Муҳаммад эканлиги маълум бўлуб, они қайтариб юборган экан. Бовужуди хавф ва ваҳима илан юраги чиқиб кетган сабаблик уйига келиб, икки-уч кундин кейин ўлибдур».

Мулла Олим маҳдум ҳожи китобидан неча йиллардан бери мени ўйлантириб келаётган чаён солиғи ҳақидаги саволга ҳам жавоб топдим. Асарда бу хусусда шундай дейилган: «Яна бир одамни ғазаб айлаб, зиндонга солиб қўйуб, Тошкентнинг ҳар қайу маҳаллаларига чаён солуб, ул зулмни хусусидан ҳар қайси маҳалла одамлари девор, томларни бузуб, қанча чаён топиб берибдурлар. Ул чаёнларни ўшал ғазаб илан зиндонга солинган одамнинг устига солиб, шул тариқа азоб-уқубатлар ила ўлдурубдур».

Демак, саволимизга жавоб топилди. Азизбек, ўйлаганимиздек, бегуноҳ тошкентликларни азоблашнинг «янги усули»ни топган экан. Фақат шуни қайд этиш лозимки, «Тарихи Туркистон»да чаён захридан ўлдирилган бир одам тўғрисида ёзилса, романда «оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган»лик ҳақида гап боради. Бундан англашладикки, Азизбек бир эмас, бир қанча кишини чаён қақтириб ўлдирган экан... Адиб балки бу ҳақда батафсилроқ ўз отаси Қодир бободан эшитгандир. Чунки Қодир бобо Азизбекни кўрган кишилардан бўлган.

Демак, ёзувчи чаён солиғи воқеасидан ўз романи учун ажойиб омил топа билган ва ундан маҳорат билан фойдаланган. Бу нарса адиб асарларида тилга олинган бир қарашда арзимас бўлиб туюлган ҳодисаларни ҳам синхиклаб ўрганишимизни тақозо этади. Чунки уларда халқимиз ҳаётига оид қимматли маълумотлар мавжуд бўлиши мумкин.

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 89-бет

² Мулла Олим маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши. «Насаф» нашриёти, 1992.

³ Уша асар, 65-бет.

Садриддин Салим

ҒАРБНИНГ ШАРҚҚА ҲИЖРАТИ

Қуръони Карим ва ҳадиси шарифларнинг илҳомбахш таъсирини мусулмон Шарқ адиблари асарларида кўришимиз табиий. Лекин баъзан ғайримуслим Ғарб ёзувчилари ижодида ҳам бундай таъсирнинг ёрқин намуналарини учратамиз. Хусусан, улуғ олмон адиби Иоҳан Волфганг Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» ва «Ғарбу Шарқ девони»га шарҳлар» номли асарлари фикримизга очиқ далилдор.

Қуръони Карим XI асрдан бошлаб Ғарб тилларига таржима қилинган. Жумладан, 1698 йилда лотин, 1734—1826 йилларда ўн маротаба инглиз, 1776—1829 йиллар орасида саккиз маротаба фарансуз тилига қайта-қайта ўгирилган (Х. Зиёев, Қуръони карим асл нусхаси саргузашти. «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 1-сон, 129-бет).

Гётешуносларнинг шаҳодат беришларича, Гёте пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётлари, таълимотлари билан, шунингдек, Қуръони Каримнинг нозил бўлиш тарихи билан ёшлигиданоқ қизиққан. У 1772 йил Д. Ф. Мегерлин таржимасида Қуръонни немисча ўқийди, ўзи эса олтинчи сура «Анъом»ни лотинчадан олмон лисонига тўла ағдаради. «Анъом» сураси Маккада нозил бўлган бўлиб, 165 оятдан иборат. Бу сурада Оллоҳнинг яратувчилиги, шариат қонунлари, пайғамбарлар отаси Иброҳим алайҳиссалом ва унинг зурриётларидан бўлган бир қанча пайғамбарлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бундан ташқари, яшаб турган дунёмиз инсон учун синов-имтиҳон эканлиги айтилади, инсон бу дунёда Оллоҳнинг халифасидир, деб таъкидланади. Бу сурада яна чорва ҳайвонлари ва улар ҳақидаги ҳукмлар баён этилгани учун у «Анъом» — «Чорвалар» деб аталган («Шарқ юлдузи», 1990 йил, 7-сон, 155—156-бетлар. Алоуддин Мансур шарҳи).

Гёте 1772—73 йилларда «Муҳаммад» деб номланган драма ёза бошлайди. «Ғарбу Шарқ девони»ни ёзиш жараёнида у Йоҳан фон Ребиндер ва К. Э. Элснернинг «Муҳаммад ҳақидаги монографияси»ни ўрганган. Шунингдек, инглизчадан, яъни, Ж. Сейли таржимасидан немис тилига Теодор Арнолд ўгирган Куръон нусхасидан ҳам у воқиф бўлган. Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом ҳақларида Волтер ҳам драма ёзган, аммо у ғирт душман нуқтаи назари билан ёндошиб, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломни ғоят бешафқат, золим, манфаатпараст этиб тасвирлаган. Мазкур драмани Гёте олмон тилига ўгирган, лекин унинг таржимасида бутунлай бошқача инсон сифатида гавдаланганлар. Шу муносабат билан олмон тадқиқотчиси Р. Килхенман бундай ёзган эди: «Гёте ўз таржимасида Муҳаммадни бешафқат ва золим деб таъкидловчи барча сўзлардан қочади, бундай калималар ўрнида бошқа, яъни, ҳис-ҳаяжон уйғотувчи сўзларни қўллаб, Муҳаммаднинг янги динига оид жойларни кенгайтириб, кучайтиради. Пайғамбар нутқларида диний эҳтирос, ғояга садоқат Гёте таржимасида устун туриб, Волтер талқинидаги ҳокимпараст, қасоскор қаҳрамондан ном-нишон ҳам қолмаган эди» («Сравнительное изучение литератур». Сборник статей. Ленинград, из-во «Наука», 1976. Н. А. Сигал, «Магомед» Вольтера в переводе Гёте).

«Девон»даги («Ғарбу Шарқ девони»даги, — С. С.) биринчи шеър «Ҳижрат»дир. Пайғамбар алайҳиссаломнинг 622 йили Маккадан Мадинага кўчганлари ҳижрат аталади. Гёте ҳам пайғамбаримизга тақлид қилиб, ҳижратга бел боғлайди — у Ғарбдан Шарққа кўчади. Гарчи бундай ҳижрат унга жисман насиб этмаган бўлса-да, Машриққа руҳан боради.

Ҳижрат ҳақида «Бақара» сурасида: «Иймон келтирган, (ватанларидан) ҳижрат қилган, Оллоҳ йўлида курашган зотлар — ана ўшалар Оллоҳнинг раҳматидан умидвордирлар» (218-оят) дейилган. Гётенинг ҳижрат этганига Шарқда «эътиқодда чексиз маъно»нинг борлиги, «қисқа суҳанда фикри доно»нинг жойлашганлиги, «сухан Шарқда гавҳардан ҳам қиммат» ҳисобланиши каби фазилатлар сабабдир. Гёте чўпон билан ҳамроҳ бўлиб чўлу саҳрода кезади, карвон билан бирга сафар қилади, Ҳофиз Шерозий байтларини куйлаб, қароқчиларни қўрқитади, қаҳва, шоҳи, мушку анбарни бошқа шаҳарларга элтади. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ёшликларида чўпонлик этганлари, кейинроқ савдо-сотик ишлари билан шуғулланиб, карвонлар билан кезганларини эсласак, демак, бу ерда ҳам Гёте пайғамбаримизга ғойибона тақлид қилганини кўрамыз.

«Шарҳлар»да эса («Ғарбу Шарқ девони»га шарҳлар»да — С. С.) биз шарқшунос, исломшунос Гётега дуч келамиз. «Девон»ни Гёте қай ҳолатда, не сабаб ила битган? Ўша пайтдаги шоир кайфияти, ички зарурият, даврдаги зиддиятлар, Ғарбдаги ижтимоий ва сиёсий аҳвол қандай бўлган ва Гётенинг Шарққа юз буришига боис не эди? Шунга ўхшаш кўп саволларнинг жавоби «Шарҳлар»дан топилади. Жумладан, шоир бундай дейди: «Ҳижрат» сарлавҳали дастлабки шеър етарли даражада

умум маъно ва мақсад ҳақида маълумот беради. У қуйидаги мисралар билан бошланган:

Тахтлар қулаб, не таажжуб,
Хароб Шимол, Мағриб, Жануб.
Шарққа ҳижрат эрур вожиб,
Покиза ишқ, майу мутриб
Ҳамда Хизр суви бордир,
Боқий умр сенга ёрдир...

Шоир ўзига сайёҳ каби нигоҳ ташлайди. Мана, у аллақачон Машриқ заминига қадам қўйган. Уни муомала, урф-одатлар, буюмлар, диний мулоҳаза ва эътиқодлар ўзига маҳлиё қилган, у ўзининг мусулмон эканлигидан шубҳаланмайди.

Гёте дастхатлари ичида «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм», «Оллоҳ», «Муҳаммад» лафзларини, шунингдек, «Ан-нос» сура-сининг тўлиқ арабча матнини кўриб ҳайратланасан киши. Унинг бу қўлёзмалари Ваймар шаҳридаги шоирнинг уй-музейида эъ-зозланиб сақланмоқда. «Девон» илк маротаба эълон қилингани-да, китобнинг ўнг муқовасида арабча харфлар билан «Ад-дево-н уш-Шарқи лил-муаллифи Фарби» (1819 йил), яъни, «Фарблик муаллифнинг шарқона девони» деб қўйилган. «Девон» китоб ҳолида чоп қилинган йилиёқ унга Й. Г. Л. Козегартен муносабат билдириб, мақола ёзди, «дево-н» сўзини шарҳлаб берди. Олмон-нияликларга янгилик, аниқроғи, тамоман нотаниш бўлган бу ном шу тариқа олим Козегартен томонидан муомалага кири-тилди.

Олмон адаби нафақат Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлар-ни, балки умуман Шарқ адабиётини, санъати ва маданиятини, фалсафасини чуқур ўрганди ва, айни чоқда, Шарқ шоирларига эргашиб, уларга татаббуълар ёзди. Дарҳақиқат, «Девон» ва «Шарҳлар»ни варақлаганда Гётенинг Шарққа оид билими на-қадар теран, ҳар тарафлама мукамал бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Унда адабнинг Иброҳим, Мусо, Сулаймон, Муҳаммад алайҳимуссалом пайғамбарларга муносабатини; Юсуф ва Зу-лайҳо, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Вомиқу Узро, Золи Зар ва Рудоба (Гёте Золи Зар ўрнида Рустам исмини қўллаб хато қилган, чунки Рустам Золи Зар билан Рудобанинг ўғли-дир. — С. С.), Баҳром ва Дилором каби Шарқ ошиқ-маъшуқла-рига муносабатини; Сосоний, Сомоний, Аббосий, Ғазнавий, Те-мурий ва бошқа ҳукмдорлар даврлари ҳақидаги маълумотлар-ни кўрамиз. Шунингдек, яна «Тўтинома»га, «Минг бир кеча»га ёзилган тақризларни, араб, форс, ҳинд шеърятини тавсифини, турк адабиёти, шунингдек, арабча «Муаллақот» (Ғаббат Шаррон тахаллуси билан шеърлар ёзган VI аср араб шоири Собит ибн Жабборнинг айрим асарларини Гёте лотинчадан олмон тилига таржима қилган) талқинини; шунингдек, етти улкан юлдуз — Фирдавсий, Анварий, Низомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий-лар ижодига қисқа, лекин чуқур мазмунли тавсифни ўқиб мум-кин. «Шарҳлар»да Шарқ афсоналаридан парчалар, шарқшунос-лару таржимонлар ижодининг таҳлили, жумладан, Вилямс Жонс

(1746—1794), Эйхгорн (1752—1817), В. Г. Лорсбах (1752—1816), Г. Ф. Диц (1751—1817), Йозеф фон Хаммер (1774—1856) каби мағриблик олим, мутаржим шарқшунослар ижодига баҳо берилган.

Диний, фалсафий, адабий ва бошқа соҳаларга оид адабиётларни Ғарб лисонига, айниқса, немис забонига ўгиришда мағриблик шарқшунос таржимонларнинг хизмати таҳсинга лойиқдир. Натижада Канту Ҳегел, Ҳереру Гёте, Лессингу Ҳайне, Фридрих Рюккерту Август Платен каби олмон адабларининг дунёқарашида, ижодида Шарқ фалсафаси ва шеъриятининг таъсирини, уларнинг шарқий заминга бўлган ҳурмати ва эътиқодини илғаб олиш қийин эмас. Нафақат Шарқ шеърияти, санъати, мусиқаси, балки меъморлиги ҳам Ғарбга самарали таъсирини кўрсатган (Г. Гердер. Идеи к философии истории человечество. Изд-во «Наука», М., 1977).

Таниқли олим Нажмиддин Комилов «Ибн Сино ва Данте» номли китобида шундай бир мисолни келтиради: «Гётенинг устози, жаҳон тамаддуни (маданий тараққиёти) тарихини яхлит ўрганиб, ҳар бир халқнинг башарият тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссасини ҳолисона баҳолаган Ҳердер қуйидагиларни ёзади: «Ўша пайтда жаҳолат чанғалидаги Оврупанинг кўпгина қисмида араблар илм чироғини ёқдилар (Ҳердер бутун мусулмон Шарқида яратилган маданиятни араблар маданияти, деб атайти. Аслида, бунга араб бўлмаган халқларнинг, жумладан, Ўрта Осиёлик улуг олимларнинг ҳиссаси бениҳоя улкан эканлиги ҳозир бутун дунёда аёндыр. — Н. К.) Оврүпалик бирорта халқ ёзувини ўзи кашф этган эмас: испанлар ёзуви ҳам, шимолий оромий ёзув ҳам Осиёдан олинган; Шимолий ва Шарқий Эврупа маданияти юнон-румо-араб уруғидан униб чиққан» (Т. — 1984, 69-70-бетлар).

Роман Минделс Пидалнинг айтишича, Шарқ билан Ғарб ҳаммиша бир-бирига интилиб, бир-биридан ўрганиб келган. Шарқнинг Ғарбга таъсиридан таажжубга тушмасдан, аксинча, агар шундай таъсир юз бермаганда ажабланиш лозим эди (Шу китоб, 78-бет).

Дарҳақиқат, юқорида номлари зикр қилинган ғарблик алломалар билан бирга, Данте, Бокаччо, Волтер, Байрон, Пушкин, Монтескйе, Дидро, Лопе де Вега, Лоркалар Шарқ адабиётидан баҳраманд бўлгани аллақачон ҳам мағриблик, ҳам машриқлик шарқшунослар томонидан исбот этилган.

XII—XIII асрлардан Шарқдан ўрганиш Италия ва Испанияда ривожланган бўлса, XVIII—XIX асрларда Инглизистон ва Франсада Шарққа қизиқиш авж олади («Таржима санъати». Мақолалар тўплами. Олтинчи китоб, Т., 1985 йил). Жумладан, Олмонияда Шарқ адабиёти, санъати ва фанини ўрганиш, таржима этиш, Шарқ таъсирида асарлар битиш худди шу XVIII—XIX асрларга тўғри келади. Майкл Скотт (XIII аср) Ибн Сино, Ибн Рушд асарларини арабчадан инглиз тилига ағдарган. Ж. Герсей, А. Жениксон Масков орқали Бухоро ва Урганчга келиб (XIV аср), жуда кўп китобларни олиб кетганлар. Уларнинг хотираси-

да қолган кўглаб арабча, форс-тожикча, туркий сўзлар бора-бора инглиз тилига сингиб кетган (шу китоб, 127—137-бетлар). Жорж Сейли (1697—1736) Қуръонни инглиз тилига тўлиқ таржима этган биринчи овурупаликдир. Кристофор Марло инглиз тилида «Улуғ Темурланг» драмасини 1587 йилда ёзган. XVI асрда лотин тилида «Скифлар шоҳи Темурланг» китоби чоп этилган (Ғ. Саломов. Таржима назарияси асослари, 1983 йил, 45-бет). Уилямс Жонс (1749—1794) Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»ини, Фирдавсий дostonларини, Ҳофиз, Саъдий асарларини инглиз тилига таржима этган. З. Сатторованинг ёзишича, ХХ асрга келиб Умар Хайём 28 марта, Хожа Ҳофиз 23 марта, Шайх Саъдий 36 марта инглизчада қайта-қайта нашр этилган («Таржима санъати». Олтинчи китоб, 137-бет).

Таржимашунос Ғайбулла Саломов «Таржима назарияси асослари» китобида ёзишича, 1557 йилда Венетсияда «Шоҳ Сарандибнинг уч навқирон ўғлонларининг қандай қилиб зиёратга боргани, жаноб Христофор Арманий форсийдан италия тилига ўгирган», деган ном билан нашр қилинди. 1583 йил китоб олмон тилига ўгирилди, лекин номи «Сарандиб шоҳи Жаъфарнинг уч ўғлони» бошидан кечирган янги ҳайратомуз саргузаштларнинг биринчи қисми ғоят нафосат ва фасоҳат бирлан ҳикоя қилинмиш, эндиликда Базел шаҳрининг фуқароси Йоҳан Ҳотсел томонидан италия тилидан немисчага янгидан ўгирилмиш», деб ўзгарган эди. Худди шу матн фарансуз (1719 йил), ҳолланд (1766 йил) тилларига ағдарилган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, Е. Э. Бертельс исботича, биринчи қисмга Амир Хисравнинг «Ҳашт биҳишт» дostonи, иккинчисига эса Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonидаги «Баҳром ва Дилором» қиссаси асос бўлган (юқоридаги китоб, 45-бет).

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» тарихий асари ҳам 1772 йили Парижда Пети де ла Круз томонидан тўрт жилда нашр этилган эди.

Гёте Шарқ мамлакатларини ўз кўзи билан кўргандек тасвирлаган. Бунинг боиси эса шу сайёҳ, шарқшунослар китоби, хат-хабарларидан воқиф эканлигидадир.

Гётенинг «Девон»и ўн икки бўлимдан иборатдир. Улар «Муғаннийнома», «Ҳофизнома», «Ишқнома», «Тафриқнома», «Ранжнома», «Ҳикматнома», «Темурнома», «Зулайҳонома», «Соқийнома», «Масалнома», «Форсийнома», «Хулднома» деб аталади. «Девон»ини Гёте 1814 йилда туза бошлаган, ҳар бир бўлим номи аввал форсча ёзилиб, кейин немисча мазмуни билдирилган. Масалан: «Ҳофизнома» — «Бух Ҳофиз» (Ҳофиз китоби) ёхуд «Ишқнома» «Бух дер Лийбе» (Ишқ китоби) ва ҳоказо. Шундай қилиб, ҳатто китобнинг мундарижаси ва номидан ҳам Шарқ нафаси уфуриб турибди. Козегартен: «Ҳаммадан аввал шоир Шарқ оламини, табиийки, ўз асаридаги шакл ва мазмун (ҳатто шарқона сўзлар — С. С.) орқали намоён қилмоқни мақсад айлаган», деганида ҳақ эди. Шоир «Девон»ида булбул, ҳудҳуд, ҳур, шоҳ, фатво, арофат, муғанний, сура, тилсим, муфти, ҳижрат, девон, мирза, султон, вазир, дарвиш, Оллоҳ,

соқий, панднома, пунба каби сўзларни таржима этмай, ихлос билан аслича қўллайди. Басра, Балх, Бадахшон, Дамашқ, Бағдод, Макка каби шаҳарларни эслайди. Уз алломалари билан оламга танилган Самарқанд, Бухоро, Шероздек шаҳарларга хаёлан саёҳат қилади. Турон замин ҳақида сўзлайди. Темурнинг жаҳонгирлиги хусусида, халқ қаҳрамони Насриддин Афанди латиқалари ҳақида ҳам Гёте ўз «Шарҳлар»ида тўхталиб ўтган. «Девон»да бевосита Ҳофиз, Фирдавсий, Мутаннабий, Мажнун, Жомий, Анварий, Саъдий номлари зикр қилинган шеърлар бор. Лекин жуда кўп шеърларда Ҳофиз номи дарж қилингандир. «Ҳофизнома» бобида Ҳофизга мурожаат қилиб битилган байтлар мавжуд. Лекин бошқа бўлимларда ҳам бундай шеърларни кўриш мумкин. Маълумки, буюк Жалолиддин Румий ўз «Девони»ни меҳру эътиқоди туфайли дўсти номидан, яъни, Шамсиддин Табризий номидан эълон қилган. 54000 байтдан иборат бўлган «Шамсиддин Табризий девони» аслида Румийникидир. Ҳар бир ғазал мақтаъсида Румий Шамсиддин Табризий номини дарж қилган. Гёте ҳам «Ҳотам» тахаллусини ўзига қабул қилиб олади. Шу тахаллусни қўллаб шеърлар битилади. Юқорида айтганимиздек, айрим шеърларида Ҳофиз номи ҳам ишлатилган. Демак, у Румий аънасини давом эттирган. Ғазалда исми дарж этиш, тахаллусни қўллаш ёхуд тахаллус танлаш Шарққа хосдир. Гёте «Девон»ида бу аънамага қатъий риоя этилган. Гёте ўзининг «муслмон эканлигидан шубҳаланмай», Исломга қуйидагича баҳо берган:

Нодон ҳар ҳодисани ўзича шарҳлашга шай,
Ҳар ҳодиса сабабин билгум деган авом-да!
Оллоҳга итоатдур ислом деган сўз асли,
Исломга ўтиб ҳамма, ўлажакмиз Исломда.

«Ҳикматнома»дан жой олган бу қитъа немис адибининг Исломга бўлган чуқур эътиқоди ва эҳтиромини билдириб турибди. Чунки, Козегартеннинг айтишича, Ислом насроний динидагиларга қадимий форслар дини (оташпарастлик) ва ҳиндлар бораҳманчилигидан кўра яқинроқ ҳисобланар эди. Ислом сўзининг луғавий маъмунига келсак, бу сўзни луғатшунос олимлар, тафсирчилар, шарқшунос алломалар чуқур ўрганиб чиққанлар ва қуйидаги маъноларни англатишини уқтириб ўтганлар:

1. Ихлос. Турли офатлардан саломат бўлиш. 2. Сулҳ ва омонлик. 3. Итоат ва бўйсунуш (Имон, Т., «Камалак», 1991 й., 7-бет).

Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» достонидаги иккинчи мақолатда Исломга таъриф бериб, шундай ёзган: «Ислом бобидаки, «алиф»лари амният (тинчлик) боғининг сарвларидур ва «син»и саодат қасрининг кунгураси ва «лом»и муҳаббат машъалининг нури ва ул сарвлар соясида ер тутмоқ ва ул қаср кунгурасида талаб камандин солмоқ ва ул сунбули зулфни ҳабли матин (узилмас ип билан маҳкам) қилмоқ ва ул машъал нури билан кўз ёрутмоқнинг тарғиби».

Гётенинг баҳосида Ислом моҳияти кўрсатилган бўлса, Навоий таърифида Ислом мадҳини кўраимиз.

Хўш, Гёте Шарққа ҳижрат қилганига сабаб нима? Нафақат Гёте, балки бошқа мағриблик адибларнинг машриққа талпингани боиси не? Ғ. Саломовнинг тушунтиришича, Гёте меттернихчилик ҳамда арақчеевчилик сиёсати қутурган Оврупа шароитида яшади ва ижод қилди. Бу даврда мустабидлик ва қолоқ хурофот булутлари қуюқлашган, инсон ҳуқуқи поймол қилинган, ҳаммаёқни парокандалик қамарган, Урта аср насроний мутаассиблиги ва жаҳолатини қайта тиклашга зўр бериб уриниш бораётган эди. Фавқулудда оғир бир шароитда Гёте Ғарб разолатидан қочиб, Ислон ҳақлигига мурожаат қилди, ҳижратни ихтиёр этди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ғарбнинг Шарққа ёхуд маълум бир даврда Шарқнинг Ғарбга этаётган ҳижратидан ҳайратланмаслик зарур. Бу жараён, маълум замонларда адибларнинг табиий эҳтиёжидан келиб чиққан ҳодиса деб тушунмоқ керак.

Хуллас, Шарқ шеъриятида шундай бир тил ва услуб шаклланганки, унда ҳар бир сўз, ҳар бир байт, қолаверса, ҳар бир товуш (ҳатто ҳарф) бир неча мажозий маъно англатади, даъфатан қараганда содда, беозор бўлган биргина калима ҳам чуқур ижтимоий мазмунга ишора қилади. Унда рамз, фикрни пардалаб айтиш, коса тагида нимкоса қабилда сўзлаш одат тусига кирган. Қуръони Каримда ҳам худди шу услуб мавжуд. Бу ҳол Ғарб шеъриятида йўқ. Гёте ўз мухолифларига зарба бериш мақсадида, фикрини пардали баён қилмоқ учун Шарқ шеърий анъаналарига мурожаат этади. Иккинчидан, Ғарбдаги ифлос муҳит, буқаламун сиёсатдан у безган эди. Гёте асрдошларидан бир неча юз йил олдинга илгарилаб боради. Бундай ҳол вақтида Ҳофиз, Саъдий, Румийларда ҳам бўлган. У Шарқдан маслакдошларини, суҳбатдошларини, устоз-пирларини топа олган эди. Учинчидан, Шарқдаги олиму шоирлар дунёқараши билан Гёте дунёқараши орасида бирлик сезилади. Натижада у Шарқ адибларига эргашди, Қуръони Карим сура ва оятларига татабуълар ёзди. Тўртинчидан, Шарқ шеъриятидаги шакл ва мазмун уни ўзига мафтун этди. Бундай шеър намунасини у Ғарб шеъриятидан топа олмаган эди. Қуръони Карим шакли ва мазмунининг ўзига хослиги, жозибаси Гёте учун янгилик бўлиб, Қуръон ривоятлари ҳаётийлиги ва абадийлиги билан унда чуқур таассурот қолдирди. Натижада Гёте худди шу шакл ва мазмунга мурожаат қилди. Лекин бу қуруқ тақлид, қайтариқ эмас, балки адабий соғинч, қалб эҳтиёжи бўлиб, мусулмон Шарққа эҳтироми ва эътиқодининг белгисидир. Зеро, «Шарқ шоири Ғарб шоиридан улканроқ» эканлигини ҳис этмоқ, баралла айтмоқ учун эҳдо берган истеъдод, улкан билим, катта тажриба, буюк қалб эгаси бўлмоқ даркор эди. Гётеда бундай хислатларнинг бари муҷассамдир.

Ўктам Эминов

ШИДДАТ

РОМАН

Ишхонасига келиб, Ҳайитқули шу заҳоти уйга қўнғироқ қилди. Эшикка дермантин қопловчилар келдими-йўқми, деб сўради. Афсуски, усталар келиб эшикка янги дермантин қоплаб кетишибди. У подполковник Жуманазаровга қўнғироқ қилди: усталар у ерда ҳам бўлишга улгуришибди. Ҳайитқули тинчимади, устани қидириб топди. Устанинг айтишича, Мавлонбердиев билан Ҳасановнинг эшигидаги расмлар янги дермантин тагида қолибди. «Шунча қирсак ҳам кетмади», деди у.

Ҳайитқули елдай учиб яна рассомлар устахонасига борди. Рассом жойида экан, Ҳайитқулини уйига бирга тушлик қилишга таклиф этди. Ҳайитқули йўқ демади. Улар Карл Маркс кўчаси билан кесишиб, шаҳар боғидаги ёзги эстрада олдидан бошланган кўчадаги тўрт қаватли уйгача яёв боришди. То чой ичиб бўлгунларича, Ҳайитқули расмлардан оғиз очмади. Тушлик ниҳоясида, келишдан мақсадини айтиб, рассомни уйига таклиф этди.

Янги дермантинни олиш арзимаган иш экан. Рассом, худди оператив ходимга ўхшаб, расмни синчиклаб текширди — олдин узоқдан, кейин яқиндан. Пичоқчаси билан қора бўёқни қириб уч-тўрт бўлак олди, кафтига қўйиб, ҳидлаб кўрди, кейин қоғозга ўраб, Ҳайитқулига экспертиза учун берди. Ҳайитқули рассомни хизмат машинасида устахонагача элтиб қўйди. Йўл бўйи жим боришди, айни устахона эшиги олдида рассом муҳим бир гап айтди:

— Эшигингизни бўяган одамнинг бўёққа ҳам, андазага ҳам алоқаси йўқ, — деди у. — Билмадим, ким экан. Лекин андаза қилган одамнинг исмини айта оламан. Агар ишдан кейин уйингизга бормасангиз, уникига ўтишимиз мумкин.

Бунақа иш учун Ҳайитқули уйига кечроқ боришга эмас, рассом бошлаб борадиган жойда тунаб қолишга ҳам тайёр эди. Ишхонага қайтгач, дўхтир тўғрисида материал тўплаётган нозир хонасига кўз ташлаб, уни ҳузурига таклиф этди.

— Биласанми, — деди унга. — Мен мижозларнинг дўхтирга ёзган хатларини ўқиб чиқдим, лекин улар мени ўйлантириб қўйди: бир-бирига

Охири. Бошланиши ўтган сонларда

жуда ўхшаш-ку? Баъзи бир жойларни чизиб қўйдим. Мен манави хатни ўқийман, сен манавинисига қараб тур. — У шундай деб нозирга хатлардан бирини берди-да, овоз чиқариб ўқий бошлади: «Дўхтир ўз мижозларини нафақат дори билан, балки нозик муомаласи билан ҳам даволайди. Баъзи врачлар дори-дармон ёрдамида ўзлари эришган натижани ҳам қўпол муомалалари билан йўққа чиқарадилар. Бизнинг дўхтиримиз бундай қилмайди. Табиат бу одамга олтин қалб билан бирга меҳрибон дил ҳам инъом этган. Бу ҳам бўлса беморларнинг бахти. Мен ундан ўла-ўлгунимча миннатдорман...» Хўш, қалай?

Нозир ҳайрон бўлди:

— Сўзлар ҳар хил бўлгани билан маъно худди олманинг икки палласидай бир-бирига ўхшаш.

— Бошқа хатларни ҳам солиштириб чиқ.

Нозир яна бир неча хатни солиштириб чиқди.

— Бундан чиқдики, ўртоқ майор, дўхтир беморларга хат ёзишдаям ёрдам берар экан-да?

— Менимча, у конвертларниям ўзи сотиб олган бўлса керак.

Ҳайитқули Ермамаднинг устахонасига тушкун алфозда кириб келди. Ермамад буни дарров сезди:

— Кимдир кайфиятингизни бузганга ўхшайди-я, — деди. — Қўйинг, кўп куйинманг, ўртоқ Мавлонбердиев. Ҳозир кайфиятингиз кўтарилиб кетади. Юринг, такси тутамиз, брадиган жойимиз анча-мунча йўл.

Улар сўроқлаб борган одам кутилмаган меҳмонларни ясатиғлиқ дастурхон устида қарши олди. Чамаси, улар айна кечки овқат пайтида келган эдилар. Меҳмонларни кўриб, бола-чақаларию хотини бошқа хонага ўтишди.

— Қайноналаринг суяр экан, буюртма қочмайди, қани, дастурхонга марҳамат, — деди мезбон.

Меҳмонлар мақсадларини айтишди, рассом Ҳайитқулини таништирди:

— Мен сизникига буюртмачини олиб келганим йўқ. Бу кишининг сизда иши бор, — деди у. — Бу киши жиноят қидирув бўлиmidан... майор Мавлонбердиев бўладилар.

Ҳайитқули мезбоннинг қандай аҳволга тушишини кузатиб турди. Чамаси мезбон анча кундан бери соқол-мўйловини қирмаган бўлса керак, юзини жингалак-жингалак қалин тук қоплаб олган эди. Шу боис, Ҳайитқули унинг юзидан бирор маъно уқолмади. Бу орада мезбон серсоқол иягини баланд кўтариб, кўзларини шифтга тикди, худди фотиҳага қўл очган муллага ўхшаб, қўлларини кенг ёйди.

— Э, парвардигори олам, биз ўз ризкини ҳалол меҳнати билан териб еб юрган сенинг банди оғизларингмиз. Умиримизда бирор-бир банди мўминнинг арпасини хом ўрмаган бўлсак, бирор-бир банди мўминнинг дилига озор етказмаган бўлсак... қайси гуноҳларимиз учун бу олий мартабали меҳмонни бизнинг кулбаи вайронамизга ташриф эттиринг?

Шундай дея у чин юракдан қаҳ-қаҳ отиб кулди, самимий, юқумли кулгиси билан меҳмонларни ҳам кулдирди. Кейин гап оҳангини кескин ўзгартириб, Ҳайитқулига диққат билан қаради: — Сиз туппа-тузук, рисоладаги бир хонадон меҳмонисиз. Хўш, нима гап, ўртоқ жиноят қидирув бўлими вакили? — деди.

Ҳайитқули:

— Яқин-орада сизга ҳеч ким бош чаноғи устига чалиштирилган қўш суяк расми андазасини буюртма бермадимиз? — деди. — Ҳалиги юқори кучланишли электр симлари тортилган симёғочларга, подстанцияларнинг эшикларига қоқиладиган расм бор-у... — Кейин чўнтагидан бир даста фотонусха олиб мезбонга узатди. — Мана бунақа...

Мезбон ёғли қўли билан юзини силаб, расмларга бир қаради-да, Ҳайитқулига қайтариб берди:

— Бунақа ишни фақат мен қилоламан, ўртоқ майор, — деди. — Бу андазанинг муаллифи — ҳузурингизда. Ҳозир уни қачон қилганимни эслашга уриниб кўраман... — У кўзларини худди кўзюмар ўйнаётган боладай қаттиқ юмди-да, тезда катта-катта очди. — Бозор куни, кечаги бозор эмас, олдинги яқшанба куни бир одам келди, касофат. «Мен идораданман», деди. Қайси идорадан, деб мен ҳам сўрамадим, у ҳам айтмади. «Эҳтиёт бўлинг. Катта кучланиш бор» деган андаза қилиб берсангиз, деди. Мен уни электрик бўлса керак, деб ўйладим, шунинг учун сўраб-суриштириб ўтирмадим. Ҳозир сиз ўтирган мана шу курсига ўтирди... У бир чойнак чойни охиригача ичолмади — мен андаза қирқиб бердим. Олди-кетди, раҳмат ҳам насия бўлди. Болаларим кейин: «Уни қаранг, пул ташлаб кетибди», дейишди. Қарасам, столда иккита қипқизил ётибди. Чиқмадим, орқасидан қувмадим. Пул ўз йўлига. Лекин ёрдам сўраган одамга ёрдам ҳам бериш керак-да. Бугун бировга ёрдам берсанг, балки эртага, балки қирқ йилдан кейин ўзингга ўн баравар бўлиб қайтади, ўзингга қайтмаса, бола-чақанга қайтади.

— Гап шундаки, ана шу андаза ёрдамида тўртта масъул милиса ходимининг эшигига қўш суяк чалиштирилган бошчаноғи расмини чизиб кетишган. Демокчиманки, мен бу фотонусхаларни бекорга кўтариб юрганм йўқ. Буюртма берган одамни топишим керак...

— Э, гап бу ёқда денг! Оббо, касофат-эй, мен бу ишга энг охириги картонимни ишлатиб ўтирибман-а! Вой ярамас-эй...

— Шунинг учун...

— Шунинг учун... сизнинг ниятингизни тушундим: бу одамнинг кимлигини билмоқчисиз. Қайси идораданлигини... — Андазачи энсасини қашиди.

— Худди шундай.

Мезбон деворни тақиллатиб, аллакимни чақирди. Болаларидан бири чопқиллаб келди. Отаси, «Бор, онангдан сўра-чи, анув куни иккита ўнталикни ташлаб кетган кишини танийдимми-йўқми», деди. Болакай чопқиллаб изига қайтди-да шу заҳоти яна югуриб келди. Эшикда онаси кўринди. У ичкари кирмай:

— У кишини қўшимиз бошлаб чиқувди, — деди.

— Бор, сўра-чи қайдан илакиштирган экан уни? — деди мезбон яна соқол босган юзини қафти билан ишқаб.

Жувон кетди, кўп ўтмай қайтиб келиб, айтдики, қўшни ҳам уни танимас экан, асли бизники деб ўйлаб, адашиб уларникига кирган экан, яна чалғиб адашиб-нетиб юрмасин, деб ўзи бошлаб чиқа қолган экан. Учи топилган калаванинг ипи туппа-тузук ўралиб келаётганда узилди-қолди. Ҳайитқули хафа бўлиб кетди, лекин андазачи ёрдамга келди:

— Бўпти! Мени деб келдингизми, менга суянаверинг, ўртоқ майор! — деди у. Кинода кўрувдим: биттаси бозорма-бозор, кўчама-кўча, ошхонама-ошхона юриб излаган эди... Мен ҳам шундай қиламан. Вақтим бўлса бемалол. Эркин рассомман. Бошлиғим Ёрмамад ҳам қаршилиқ қилмаса керак, деб ўйлайман. Ой охиригача сизнинг ихтиёрингизда бўлсам... Қалай бўларкин?

— Агар кўрсангиз, танийсизми уни?

— Бўлмасам-чи, ўртоқ майор, худога шукр, Аллоҳ мени хотирадан қисмаган...

— Балки бозорма-бозор, ошхонама-ошхона юргандан кўра, ишни подстанциялардан бошласак-чи, балки у ростдан ҳам электрикдир, — деди Ҳайитқули. — Хўш, нима дейсиз? Келишдикми?

— Келишдик.

Ёрмамад билан Ҳайитқули ўрnidан қўзғалди.

Махачқала

(Бекназар Ҳайдаров кундалигидан)

197...йилнинг 20 феввали

Кеча ёнимга капитан Рамазоновни қўшиб беришди. Қувноқ, ҳазилкаш, гапга чечан, дилкаш йигит экан. Унга минг раҳматки, бугун эрталаб мени қўнғироқ қилиб уйғотди, ухлаб қолиб, доғистонлик ҳамкасабаларим олдида изза бўлишимга йўл қўймади. Милласи соат тўққизгача ухлайдиган бошлиқнинг ҳолига вой! Кеча ўлгудай чарчаган эканман. Бунинг устига денгиз шовуллаши худди онамнинг алласига ўхшаб элитиб юборди. Ухламай бўладими! Тонг ёришганда кўзимни бир очдим-у, турмоқчи бўлдим, лекин қаердалигимни, бу ерга нима учун келганимни унутиб, яна беихтиёр юмдим.

Рамазоновнинг овози жуда узоқдан эшитилди, кейин билсам, дастакни қулоғимга тескари тутган эканман.

— Нима гап, нима янгилик?— дедим.

— Эй, туркман қардош-эй, ахир сизга ўн минутдан бери айтяпман-ку буни,— деди Рамазонов, чамаси, у менинг гарангсиб яхши эшитмаганимни телефоннинг носозлигига йўйди шекилли, дастакка пуфлай бошлади, ана шундан уйқум батамом учиб, мен ўзимни қўлга олдим.

Ун беш дақиқадан сўнг пастки қаватдаги ажойиб қаҳвахонада учрашдик.

Катта нозир Рамазонов ҳозир жиноят қидирув бўлими бошлиғи сифатида ишлайди, чунки, бошлиқ, подполковник оғир жароҳат олиб даволанаётган эди. Рамазонов ҳам Ҳайитқулига ўхшаб иши бошидан ошиб ётган бўлса-да, мен билан учрашишга вақт топганидан хурсанд эдим. Кеча қилишим керак бўлган ишларни унга айтиб берган, ундан маслаҳат сўраган эдим, бугун, мана, хизматимга тайёр турибди.

— Ҳўш, нима янгилик?— дедим очилиб кетаётган оғзимни кафтимнинг орқаси билан тўсиб, уйқуга тўймаганимни билдирмаслик учун.

— Сиз учун бир-иккита иш қилдим, лекин аввал сиз айтинг-чи, ишни нимадан бошламоқчисиз?— деди у менга шўхчан қараб, худди биз шу гапдан кейин шаҳар бўйлаб саёҳатга борадигандай.

— Цумадага боришим керак.

— Э, йўқ, туркман қардош,— деди у.— Бу ишни энг охирига олиб қўйинг. Агар Маҳаррам билан учрашмаган бўлсангиз, борсангиз бўларди. Ҳозир борадиган бўлсангиз, унга дарров етказишади...

— Ким етказишади?— дедим мен ҳайрон бўлиб.— Ахир ўзингиз айтдингиз-ку, Цумада жуда узоқ, йўли оғир, деб. Уру қирдан юриб юз чақирим юриш керак бўлса. Яна, отсиз бориб бўлмаса. Машина у ёққа боролмаса? Кечагина ўзингиз шундай дедингиз-ку? Маҳаррам бўлса, шаҳарда яшайди...

— Ким етказишади, дейсизми? Тоғ етказишади, тоғ, қардош...

— Қандай қилиб?

— Тоғда ҳамма нарса акс-садо чиқаради. Нима, билмайсизми буни?

— Кўрмаганман, лекин эшитгандайман... мақолми бу?..

— Ҳа, мақол ҳам бор. Тоғдаги тош бекордан-бекорга овоз чиқармайди, акс-садо — тошнинг овози, тошнинг тили. Маҳаррам бўлса — тоғ одами.

— Ҳўш, тоғ одами бўлса нима қипти?

— Нима қиларди? Биринчи бўлиб тоғ унга айтади: қишлоққа ким келди, нега келди, ким билан гаплашди, нима ҳақда гаплашди... Ҳаммасини айтади... Уйлайманки, у аллақачон қулоғини динг қилган. Ким билади, бугун кечаси билан у нима қилиб чиққан. Келинг, бошқа ёқдан бошлай қолайлик...

Рамазоновнинг режаси бир пайтлар Хоним билан бирга ишлаган одамлар билан гаплашиб чиқишдан иборат эди. Доғистонлик ҳамкасабамнинг хаёлига келган гапни қаранг: ишнинг кўзини билади-да. Мен бўлсам Цумада деб ҳовлиқиб юрибман!

Биринчи бўлиб республика ҳарбий комиссари ҳузурига ташриф буюрдик. Хоним Ҳаққосова ҳужжатида у уруш йиллари Махачқаладаги ҳарбий госпиталда ишлаган деб қайд этилган. Ҳали ёш қизалоқлигида ишни тиббий ҳамшираликдан бошлаган экан. Ҳарбий комиссариатда бирор ҳужжат сақланиб қолган бўлса керак, деган фикрга келдик.

— Энг зўр ҳужжат ҳам тирик одамнинг ўрнини босолмайди,— деди комиссар мақсадимизни билгач. У кафти билан бақбақасини бир силаб қўйиб, телефон дастагини олди, рақам терди:— Уртоқ Афзалов борми? Шундайми? Бўпти. Мамаев кўнғирок қилди деб қўйинг. Ҳозир муҳим бир иш билан олдига иккита одам боради, вақт топиб, бир гаплашсин улар. Раҳмат, саломат бўлинг. Салом деб қўйинг...— Кейин бизга ўғирилди:— Ҳа, Афзаловга учрашинглар. Али Муртазо — кўпни кўрган одам, уруш даврида госпиталда бош жарроҳ бўлиб ишлаган, тирик гувоҳ. Нима қиласизлар қоғоз титкилаб, боринглар, у одам билан гаплашинглар.

Али Муртазо Афзалов вилоят соғлиқни сақлаш бўлимидан бош жарроҳи. Бизни кутиб ўтирган экан. Хонасига киришимиз билан телефон симини узиб қўйди. «Гапимизга халақит бермасин», деди. Бизни оппоқ жилдли диванга ўтқазди. Ўзи ўрнидан кўзгалмади. Афзалов деганлари озғиндан-озғин бир чол экан, лекин нуруний, кўзлари кўкимтир, тийрак, худди қовжираб қолган қамишга ўхшаган сочлари оппоқ, сийрак.

— Қулоғим сизларда,— деди у.

Рамазонов жарроҳнинг соғлиғини суриштирмоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эди, лекин чолнинг бу гапи уни фикридан қайтарди, у дарҳол унинг «олтинга тенг вақтини» нима сабабдан олаётганимизни айтди.

Рамазонов Хоним Ҳаққосовани тилга олганида жарроҳнинг юзи ўзгариб кетди. У шундай ёйилиб кулдики, юзининг териси юпқа, нозик, устига устак нимжон бўлганидан йиртилиб кетмасайди, деб қўрқдим. Агар Рамазонов оёғимга ботинкасининг учи билан билинар-билинемас туртиб, энди сен гапир, деб ишора қилмаганида, мен ҳам унга оғзимни очганча анграйиб ўтиравардим.

— Мен Туркманистондан келдим,— дея гап бошлаган эдим, Али Муртазо гапимни бўлиб:

— Биламан,— деди. У ҳали ҳам ўша-ўша ёйилиб кулиб ўтирар эди.— Хоним ҳозир ўша ердами?.. Бу ердалик пайтларида мени «ҳурматли Али Муртазо оға» деб эъозларди. Кўрмаганимга яна неча йил бўлди, овозиниям унутаёзибман, кўзлариниям... Худди лўлиларнинг кўзига ўхшаб куйдирмажон эди-да, кўзлари... Хўш, қалай, ҳозир ҳам ўша-ўша чиройлими?

Али Муртазо узоқ гапирди.

Унинг гапларидан шуни билдикки, уруш айна бошланган кезлари Хоним қисқа тиббий ҳамширалар тайёрлов курсини тугатиб, госпиталнинг жарроҳлик бўлимида ишлаган, то уруш тугагунча Али Муртазо қўл остида бўлган экан. Ишлагандаям жон куйдириб ишлаган, ўзини аямаган. Жарроҳ ундан ҳеч қачон «Мазам йўқ», «Чарчадим» деган гапларни эшитмаган, аксинча, «Фалончи касал бўлиб қолибди, ўрнига мен навбатчилик қилсам майлими?» деб сўраган... Маъмуриятдан жуда кўп ташаккурномалар олган.

— Кейин касбини ўзгартирди,— деди Али Муртазо хўрсиниб.— Тиббиёт садоқатли бир ҳамширадан жудо бўлди.

У бизга ўша кезлари госпиталда Хоним билан бирга ишлаган айрим

кишиларнинг турар манзилларини, исму насабларини берди. «Агар Хоним эрга тегмаганда касбини ўзгартирмасди», деди. Мен нега бундай деяпсиз, деб сўраган эдим, Хоним билан Маҳаррамнинг қандай танишганини гапириб берди. Маҳаррам урушдан жароҳат олиб қайтгач, госпиталда даволанган. Хоним билан шу ерда танишган. Кейин тўйлари бўлган. Тузалиб чиққанидан кейин Маҳаррам шаҳар коммунал хўжалигида тузуққина бир мансабда ишлаган. Хонимни аввал кино-театрга, кейин меҳмонхонага директор қилиб қўйган.

Хоним билан Маҳаррамнинг собиқ дўсту ёрларининг айтишича, Хоним меҳмонхонадан заргарлик магазинига ўтгунча, ҳамма қатори яшаганлар. Хонимнинг ота-онаси бадавлат яшаганми, деган саволимизга ҳамсухбатларимиздан бири очикдан-очик кулди:

— Нима деяпсиз! Ҳар кимларнинг гапига ишонманг. Хоним топганини тежаб-тергаб, орттирганини овулга, ота-онасига таширди. Мен мусулмонман, ишонаверинг, мусулмон мусулмонни алдамайди. Агар ота-онаси бой-бадавлат бўлса, ёш умрини битта чит кўйлақда ўтказармиди у?!

Шу гапдан сўнг биз шаҳар савдо тармоғига бордик. Саноат моллари бўлими директори жойида йўқ экан, роппа-роса ярим соат кутдик. Котибаси: «Айтдим-ку сизларга, бугун энди келмасалар керак», дейиши билан кириб келди. Мақсадимизни билгач, гапни қисқа қилди:

— Хоним заргарлик магазинида ишлаган пайтлари мен гастрономда оддий сотувчи эдим. Кечирасизлар, бу масалада сизларга фойдам тегмас керак...— У шундай дея худди мени тинч қўйинглар дегандай икки қўлини кўтарди.— Архиви кўтаринглар... Сулаймон Додоев билан кўришган бўлсанглар керак?

— Йўқ. Ким у?— дедим мен ҳовлиқиб.

У ҳайронлигини билдириб, танглайини тақиллатди, худди фотиҳага очгандай яна қўл кўтарди:

— Ҳа-ҳа-ҳа... Сулаймон оғани билмайдиган одамлар ҳам бор эканда, а?— деди.— Ҳечқиси йўқ, бу битта нарсани билдиради: нафақага чиққанларнинг ҳаммасини унинг қисмати кутишидан дарак беради. Сулаймон Додоев — менинг ўрнимда ишлаган одам...

Сулаймон оға бир тупканинг тагида яшасаям, уйини данғиллатиб қурган экан. Гир айлангириб олинган девор қўни-қўшнилариликдан камида ярим газ баланд. Дарвозаси темирдан... «Бу салобатли дарвозада нимадир йўқдай...», деб ўйладим, ҳа, топдим: «Эҳтиёт бўлинг, ҳовлида қопағон ит бор», деган ёзув йўқ экан.

Ҳаво анчайин совуқ эди, лекин бизни кўйлақчан бир бола қарши олди:

— Кириглар, кираверинглар, бобом уйдалар,— деди у.

У бизнинг кимлигимизни, нима мақсадда келганимизни билмайди, бу билан иши ҳам йўқ. Бола ўзида йўқ хурсанд эди. Ҳовлига кирдиг-у, қоққан қозикдай туриб қолдик. Очиги, биз ҳали ҳураётган итнинг ўзини кўрмаган бўлсак ҳам, унинг қалдироқдай овозидан чўчиб илгари юришимизни ҳам, юрмаслигимизни ҳам билмай қолдик. Бола ўзича жилмайди, назаримда, устимиздан кулди: «Шундай кап-катта амакилар итдан кўрқишса-я!..»

— Кўрқманглар, бу қўшнимизнинг ити,— деди у жилмайиб туриб.— Биз ҳам ит сақласак бўларди-ю, бувим қўймайдилар.

Биз чиройли гиштан терилган йўлақдан айвон томон борар эканмиз, бола бувисини ёшлигида ит қопганини, шунинг учун у итни ёқтирмаслигини гапириб берди.

Пешайвонга етганда, олдинга ўтиб, югуриб ичкари кирди. Биз даҳлизга кириб, ечиндик, плашларимизни илгак ўрнида деворга қоқилган тоғ архарининг шоҳига илдик.

Ечиниб бўлган ҳам эдик, ичкари хона эшиги очилиб, ундан кўринишидан муҳтарам бир зот бўлган, баланд папоқ, қора барқут ёқали хонатун кийган басавлат бир киши чиқиб келди. Оёғида маҳси. Хонатўни елвагай бўлгани учун ичидан бежирим тикилган оврупоча бостон костюми кўриниб турарди.

Айвондан уйга бошқа бир эшик орқали кирилар экан. Сулаймон оға биздан кўз узмай ўша эшикка кириб кетди. Ҳатто саломлашмади ҳам, димоғида нимадир деди, бошини отга ўхшатиб бир силтади-да, кирди-кетди. Эшикни ёпмади. Маҳаллий урф-одатни биладиган капитан оёғига шиппак илиб, чолнинг орқасидан юрди. Мен ҳам унга эргашдим... Агар бизда меҳмонни шундай совуқ кутиб олсанг борми, шартта орқасига бурилиб кетворам, кейин уни қайтариб бўлсан. Лекин мен бундай қилмадим. Биринчидан, Туркманистондамасман, иккинчидан, мен меҳмон эмасман, бу ерга хизмат юзасидан келган нозирман.

Биз кирган хона жуда ажойиб эди. Кенг-мўл, иссиқ. Қисқаси, зал. Учта катта-катта деразаси бор. Ёп-ёруғ. Пол ҳам, девор ҳам кўринмайди — ҳаммаёқ гилам. Ҳам фабрикада, ҳам қўлда тўқилган гиламлар. Икки дераза ўртасида икки кишилиқ диван. Диван суянчиғи бир пайтлари худди туркманлар эшикларга ўйиб солган нақшларга ўхшаш нафис безатилган. Диван олдида думалоқ стол, устида дастурхон, суянчиғи худди диванникидай нақшин иккита курси. Хона ўртасида хонтахта.

Мен жон-жон деб диванда ўтирган бўлардим-у, лекин ҳеч ким мендан қаерга ўтирасиз деб сўрамади. Мезбон худди оғзига талқон солиб олгандай жим, устига юмшоқ пўстак солиниб, пачақ ёстиқлар қўйилган гиламни қўли билан кўрсатиб, ўтиринглар, ишорасини қилди. Рамазонов дарров ўзини уйдағидай тутди, эшикдан кирган жойда шиппакларни ечиб қўйиб, тўппа-тўғри хонтахта олдига борди, пўстакка ўтириб, чордана қурди. «Қани, ке, ёнимга ўтир», дегандай менга имлади. Мезбон қаёққадир чиқиб кетди.

Устига попукли бахмал тўшалган хонтахтада таги қовоқдан ишланган чилим пайдо бўлди, бунақа чилимини мен киноларда кўрган эдим. Ҳозир уни қўлимга олишим, ушлаб кўришим мумкин. Хонани хушбўй ҳид эгаллади, билдимки, бу ҳид чилимдан келяпти.

Бу орада менинг ҳамкасабам кители тугмаларини ечиб, тирсақларини ҳар томонга кериб, битта ёстиқни олиб, тақимига босди, менга қараб:

— Олинг ёстиқни, менга ўхшаб тақимингизга босинг,— деди.— Чол, чамаси, эски урф-одатларга риоя қилади. Агар унга ёқмасак, меҳмон қилишга қилади-ю. лекин лом-мим демай кузатиб қўяди, гап ололмаймиз.

Мен ҳам ёстиқни олиб тақимимга босдим.

Худди шу пайт ердан кўз узмай бир ёш жувон кирди. Берган саломимизга на алик олди, на сўрашди, пишлоқ солинган идиш билан лавашни олдимизга қўйиб, чиқиб кетди. Яна бошқа бир жувон худди шундай индамай кириб, яхна гўшт билан икки шиша коньяк қўйди-да, индамай чиқиб кетди. Чиқиш олдидан ангишвонадан сал катта, митти-митти, ҳошияси зарҳал, кумуш қадаҳчалар олиб қўйди...

Мен бетоқатланиб оқсоқолнинг киришини кутардим, лекин у кирганда, унинг қарашини кўриб, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Худди қоп-қора булутдай қошларидан чақмоқ чаққандай бўлди. Чол ўнг ёнбошимга келиб ўтирди. Бир қўлини силтаб-силтаб, ўз тилида алланима деб гўлдираганча, шишанинг биттасини олиб, коньякни очди-да, ҳалиги ангишвоналарга қуя бошлади.

Рамазонов олинг-олингсиз, гап-сўзсиз дарров ичиб юборди. Сулаймон оға ҳам қадаҳчани соқоли орасига бўшатди. Мен ҳам улардан қолишсам, беҳурматлик бўлса керак, деб ўйладим. Ярим қултум ютган эдим, томоғим ачишиб, баданимга иссиқ югурди. Яхши коньяк... Навбатма-навбат яхна гўштга қўл узатдик.

Мезбон Рамазоновнинг погонларига қараётганини кўз қирим билан кўриб турибман. Е мен граждон кийимида бўлганим учунми, ё унга ҳаддан ташқари ёш бўлиб туьулганим учунми (бу албатта унинг шахсий фикри) у менга заррача ҳам эътибор бермади, мен бундан хижолат чекиб ўтирдим.

Бор-йўғи икки марта қадаҳ кўтардик. Ҳеч ким яна ичишни таклиф этмади, худди биздагига ўхшаб, олинг-олинг қилмади, зўрламади. Шисшалар ҳам, қадаҳчалар ҳам патниси билан йиғиштириб қўйилди.

Билмадим, бу ерда одат шунақамикан, ёки фақат шу уйда шунақами, ишқилиб, хонтахтадаги ҳамма ноз-неъмат йиғиштирилгандан кейингина гап бошланди.

Капитан юзида эски жароҳатдан қолган чандиғини силаб туриб, оқсоқолга бир-икки оғиз гапирган эди, чолга дарров жон кирди, мен ниҳоят унинг гулдирраган овозини эшитдим.

Сулаймон оға она тилида гапиргани учун мен ҳеч вақога тушунмадим. Рамазонов унинг гапларини эшитиб бўлиб, кейин менга узундан-узоқ қилиб тушунтирди. Сулаймон оға чилимни олиб, уни қулдурадиб торта бошлади. Кейин яна гапини давом эттирди. Рамазонов менга таржима қилиб берди.

— Меҳмон ҳайрон бўлмасин,— дебди Сулаймон оға.— Уй эгаси уйда ўз она тилида гапириши керак. Одатимиз шунақа. Агар мезбон ўз уйида бўлмаса, агар гап бошқа бир жойда бўлса, у ҳаммага тушунарли тилда гапиришга ҳаракат қилади...— Гапирган сари чолнинг овози очилиб, жаранглаб чиқарди. У менга қараб ҳам қўймасди.— Ҳаққосова масаласига келсак, гап бундай: агар бу ҳақиқатан ҳам милисага керак бўлса, бор гапни бир бошидан айтишга тўғри келади. Уни меҳмонхонадан заргарлик дўконига ўзим ўтказганман. Шахсан... Йўқ, чиройли кўзлари учун эмас, тўғрилиги учун, ишга садоқати учун. Биз анча вақт бирга ишладик. Ишлагандаям бежанжал, бениво ишладик. Режа бажарилмай қолган ой йўқ. Шикоятлар ва таклифлар дафтарини ҳар ойда алмаштириб туришимизга тўғри келган... Э, йўқ, шикоят кўплигидан эмас... Назаримда, бу дафтар ўн карра катта бўлгандаям раҳматлару миннатдорчиликлар, шукроналару таклифлар сиғмаган бўларди. Мадааний хизмат энг юқори чўққига чиққан эди...

Бир куни бир тўйда, келинг, яхшиси, аниғини айтиб қўя қолай: бир ходимимиз ўғлининг туғилган кунида Хонимни кўриб, кўзларимга ишонмадим: бармоқларида қўша-қўша тилла узук, бўйнида шода-шода олмос мунчоқ. Ун бармоғига, биласизми, нечта узук таққан? Ун бешта. Ҳа, ўзим санадим. Нозик, чиройли қулоқчалари тилла зираклар залваридан осилиб кетган. Ҳай-ҳай демасанг, узилиб тушгудай... Ҳа, мен кўзларимга ишонмадим, лекин, на чора, кўз ҳам алдар экан одамни. Шунча бойликни қаёқдан олган у? Қаёқдан? Нима, биз кўрмидик? Ахир яқин-яқинларгача эғнида биттаю битта қўйлаги бўларди-ку... Жуда сипо юрарди... Кейин билдим, ишга, мажлисларга борганда, умуман шаҳарда юрганида ҳеч қанақа зеб-зийнат тақмаслигини... Минг тўққиз юз эллик тўққизинчи йилнинг йигирманчи майида шахримизда яккаю ягона бўлган заргарлик магазинига ўғри тушди... Тергов органлари ҳеч нарса тополмади. Бир неча минг-минг сўм турадиган моллар худди ер ютгандай йўқолди-кетди... Ҳаққосова ҳам, дўкон сотувчилар ҳам тинтув қилинди. Фойдаси бўлмади. Ҳеч нарса чиқмади! Йўқолган молларнинг изи тугул, ҳидиям чиқмади. Биз уни ишдан олдик. Бир йилга яқин ишсиз юрди. Кейин кетди, бош олиб кетди. Билсак, унга Маҳачқала ҳавоси ёқмаган эмиш, Туркманистонга борибди. Нима десанглр денглр-у, унда бир гап бор, жимин суймай қолди уни. Кўпчиликнинг фикри шундай. Лекин исбот йўқ...

У гапини тугатгач:

— Айтолмайсиёми, уни ўшанда қайси модда билан бўшатган эдинглар?— деб сўрадим.

То у жавобга оғиз жуфтлагунча, мен, оқсоқол касал одам, юзлари салкиб, остки қовоқлари халта бўлиб қолган, дея ўйладим. Лекин кўзлари ёш. Рамазонов менинг саволимни таржима қилиб берганида унинг ёш кўзлари чақнаб кетди.

— Нега айтолмас эканман? Айтаман. Моддасинигина эмас, параграфиниям унутганим йўқ, санасиям эсимда... Уша, ўғирлик содир бўлган йилнинг учинчи июлида ишончсиз одам сифатида бўшатирилган. Бир юз ўттиз учинчи буйруқ, иккинчи параграф...

— Исботингиз бўлмаса, унга бу моддани қандай қилиб қўлладингиз?

— Нима қилишимиз керак эди? Хўш, бизнинг ўрнимизда сиз нима қилган бўлар эдингиз? Ўз жойида қолдирармидингиз шундай одамни?— Сулаймон Додоев энди фақат менга қараб гапирарди.— Ўзимиз ҳам Хоним бу буйруққа норозилик билдириб, шикоят қилса керак, деб кутиб юрдик. Йўқ, негадир у бундай қилмади. Ё уялдими бундай қилишга, ё бизга риёгарчилик юзасидан шундай қилдими, ё бошқа бир сабаби бормиди, билмадик, ҳар қалай, ўлган илоннинг бошини кўзгамади... Дуч келиб қолсак, худди ҳеч нарса бўлмагандай, ўша-ўша илиқ сўрашарди. Хулласкалом, илгариги муносабатини бузгиси келмасди. Бировлар орқали менга салом айтиб юборар, байрамларда телеграммалар жўнатарди... Фақат мени эмас, бўлим бошлиқларини ҳам табриклар, қутлаб турарди. Бўлмаса, яна жойига қайта тиклашимизни талаб қилиши мумкин эди. Ҳуқуқшуносимиз мени неча марта огоҳлантирди: «Жанжалга тайёр бўлиб туринг!» деб. Йўқ, у жанжал қилмади. Бора-бора мен ҳам у буйруқни бекордан-бекорга кечириб кетган эмас, деган хаёлга борадиган бўлиб қолдим. Фақат... ҳалиги гумонга ишониб хулоса чиқариб бўлмайдими-да...

— Қанақа гумонга?— дедим мен ҳовлиқиб.

У менга жиддий қаради, назаримда, бизга, жиноят қидирув ходимларига нисбатан унда аллақандай беписандлик, ёки ҳаттоки кибр бордай эди.

— Магазиннинг темир сандиғидаги қимматбаҳо ашёларни ўзлаштириб юборган, деган гумонга-да... Қонун ўғрини ашёвий далиллар билан ушлашни талаб қилади. Тўғри қонун. Агар янглишаётган бўлсам, айтинглар!

Эртаси эрталаб соат тўққизда вилоят архивининг тўрт қаватли биноси эшиги олдида эдик. Бу ерда ҳамма нарса батартиб экан. Директор бизга керакли буйруқлар дафтарини олиб келишни топширди. Ўз қўли билан бизга қаҳва қўйиб берди. Сулаймон оғанинг хотирасига қойил қолдим, кеча бизга ўз фармойишини салкам сўзма-сўз ўқиб берган экан-а:

«Саноат моллари билан савдо қилувчи Маҳачқала савдо ташкилотининг 133 рақамли буйруғи.

1. Заргарлик магазинида содир бўлган ўғирлик фавқулодда ҳодиса ҳисоблансин. Ҳаммаси бўлиб ... минг сўм зиён етказилган. Яна бир бор магазинга қарашли барча биноларни қоидага мувофиқ муҳрлашга қатъий роя этилишига, сигнализацияларнинг текширилишига, жумладан, ўз вақтида уларнинг яхши ишлашини назорат қилишга эътибор қаратилсин... Магазиннинг барча ходимлари огоҳлантириб қўйилсинки, бу ва бошқа тadbирларга совуққон муносабатда бўлиш бундан буён қаттиқ маъмурий чоралар кўришни талаб қилади.

2. Ўғирлик магазин директори Хоним Ҳаққосованинг совуққонлиги туфайли юз берди, деб ҳисоблансин. Совуққонлик туфайли ўғирлик пайтида сигнализация ишламаган.

Меҳнат интизомини бузганлиги учун Хоним Ҳаққосовани магазин

директорлиги вазифасидан ...КЗОТ моддасига биноан, бундан буён савдо тармоғида ишлаш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда, бўшатилин...»

Мен буйруқдан ўзимни қизиқтирган ана шу парчанигина кўчириб олдим. Кўчирмани папкамга тикиб қўйдим.

Ишнинг қизиғи энди бошланади. Хоним Ҳаққосова ҳаёт йўлининг бошига, аниқроғи, у туғилиб ўсган Цумада қишлоғига бориш керак. Мен Рамазоновдан зудлик билан от топишини, ҳеч бўлмаса, икки кунда Цумадага етиб боришимиз зарурлигини айтдим. У «Мен ҳозир, бирпасда келаман», деди-ю, мени машинада ўтириб, бир соат кутишга мажбур қилди. Энди машинадан тушиб, уни ахтармоқчи бўлиб турувдим, гул-гул яшнаб ўзи келиб қолди.

— Туркман қардош, сиздан бир шиша коньяк унадиган бўлди!

— Нимага, мени бу ерда ипсиз бойлаб кетганингиз учунми?

— Нақлиёт муаммоси ҳал бўлди!

— Очиғини айтаверинг, милисада от кам, деяверинг.

— От ҳозир қаерда кўп?

— Тушундим, ўртоқ капитан! Уялмай айтаверинг: демак, қўшнингиздан иккаламизга битта хачир... сўрагансиз? Шундайми?

У гапимга жавоб бермай, ҳайдовчига ўз тилида бир нима деди. Биз йўлга тушдик. Гапнинг очиғи, жуда тез юрдик, агар йўл шунақа яхши бўлиб, шунақа физиллаб турсак, Цумадага ҳам бир соатнинг нариберисига етардиг-а!

Айтсам ишонмайсиз, ўша Цумадага биз ярим соатга ҳам қолмай етиб бордик. Чунки биз тўппа-тўғри азродоромга келдик, у ерда эса бизни вертолёт кутиб турган экан. Вертолёт ойнасидан мен ўзимиз келган ҳалиги машинани кўрдим: у шаҳарга қайтаётган эди. Бир неча дақиқадан кейин эса учувчи бизга қараб:

— Йигитлар, Цумадага келдик!— деб қичқирди.

Юқоридан бу овул худди тик тепаликка ўрлаб бораётган қорамол подасига ўхшаб кўринди.

Цумада

Бизни қишлоқ шўроси раиси кутиб олиб, тўппа-тўғри уйига бошлаб борди: тушлик қилдик. Ҳақиқатан ҳам туш бўлиб қолган, қоринларимиз пиёзи пўсти бўлиб кетган эди. Шу боис вертолёт худди ниначига ўхшаб қўнган майдончадан раиснинг уйига — юқорига чопқиллаб чиқдик. Раис ҳали ёш, лекин пешонаси тўла ажин эди. Дастурхон ёзиб, бир кўзача сут олиб келган хотинига қараб:

— Мен туркманларни биламан, улар чойни яхши кўради, айниқса кўк чойни. Чойнакни тўлдириб дамлаб кел,— деди. Хотини кетди, у бўлса туркманларни қаердан билишини гапира бошлади.— Уч йил Ашхободда хизмат қилганман. Вой, уларнинг чойхўрлигини! Қойил қолдим! Зўр одамлар! Мард одамлар! Ушанда яхши кўриб қолганман.

Гапни айлантириб, аста-секин Туркменистон учун бир истакондан шароб ичишга олиб келди. Бу гапга қўшилмай бўлмасди...

Тоғликлар ҳам чойни туркманларга ўхшаб шошилмай, ҳўплаб-ҳўплаб ичади. Дастурхон устида хурсандчилик, гангир-гангир ҳангома... Раиснинг хонадонни гавжум бўлиб қолди. Қани энди, иложи бўлсаю бу ерда узокроқ қола олсанг!

Хотини дастурхонни йиғиштириб кетгандан кейин, мезбон:

— Турган гапки, сизлар иш юзасидан келгансизлар,— деди.— Ўзларинг ҳал қилинглари: агар ишингизни эртагача қолдириш мумкин бўлса, ҳозир мен сизларни овга таклиф қиламан. Кўз тагига олиб юрган битта жайроним бор. Анча бўлди уни кўрмаганимга, лекин текканим йўқ.

Яхши меҳмонларга атаб қўйганман. Худо яхши бир меҳмонни етказадими уни овлаймиз, деб қўйганман.

Капитан Рамазонов ҳам ов ишқибозларидан чиқиб қолди. Ўридан сакраб туриб, кафтини кафтига ишқаб, худди ҳозир жайрон гўштини маза қилиб туширадигандай лабларини чапиллата бошлади.

— Э, яшаворинг-э, раис! Э, машаллоҳ-э!— деди у завқланиб.— Ҳайронман, нега Цумадага меҳмон келибди! Ҳам ҳайронман, ҳам хурсандман... Бир тишлам жайрон гўштига дунёдаги ҳамма қўйларни берворишга тайёрман, худо ҳаққи, йигитлар, рост аятайпман. Ишонинглар гапимга!

Мен унинг гапларига ишондим, шунинг учун унга қараган заҳотим у тушунди, мезбоннинг гапига розилик бериш керак эмаслигини тушунди. Яхшиям унга вақтида қараган эканман. Бўлмаса, тоғликларни биласиз-ку, бир сўзли. Айтилган сўз — отилган ўқ. Қайтиш йўқ. Бордию оғзидан бирор гап чиқиб кетиб, розилик бериб юборганида, мени қолдириб бўлсаям, овга борарди. Худди шамол тегиб ўчган шамдай, қувончи бирпесда сўнди. Мезбонга қараб:

— Раис, тушунинг,— деди.— Ов учун мен жонимниям аямайман, лекин бундан ҳам зарур ишлар бор. Илтмосимиз шуки, агар бизни чиндан ҳам овга олиб бормоқчи бўлсангиз, ишимизни тезроқ битиришга ёрдам беринг. Жуда зарур иш...

Раис унинг гапларини эшитган сари юзидаги қувонч излари сўна борди. Овга борма, биз унинг кайфиятини буздик.

— Гап йўқ,— деди у.— Мен сизларга ёрдам бераман... Лекин барибир бу ерга бошқа мақсад билан келган яхши-да.

Рамазонов уни ўзича тушунди.

— Нима, Ҳаққосова қариндошингизми? Ё бошқа бирор гап борми? — деди у мезбоннинг кўзига тик қараб, ҳеч тортинмай.

Мезбон кўзини олиб қочмади, лекин ўз фалсафасини уқдирди. Худди хоҳламаётгандай, секин-секин, эҳтиёт бўлиб гапирди, лекин бизнинг шубҳамиз тарқай бошлади.

— Қишлоқ — бир оила, бир вужуд, — деди у. — Тирноғи дарз кетсаям бутун аъзо қақшайди... Жиноятчиларга ҳомийлик қилиш ҳокимият вазифасига кирмайди. Тепадагилар бунга яхши тушунганлари учун мени Қишлоқ Шўросига раис қилиб қўйишган. Агар ҳамма гап сизларга ёрдам беришда бўлса, шу зарур бўлса, бу осон, ёрдам бераман, лекин ов масаласини ҳам кун тартибидан олмайман.

Қаршилиқ қилмадик, рози бўлиб, уйдан чиқдик. Йирик-йирик ҳамда майда тошлардан терилган сўқмоқдан пастга, зинадан тушгандай тушдик. Тошдан терилган йўлка девор ёқалаб пастга энадди, у шундай торки, қаршимиздан чиққан ёш-яланглару кўза кўтарган кампирларни ўтказиб юбориш учун деворга тақалиб туришимизга тўғри келади. Тепадан қарасанг, уйлар бир-бирига мингашиб турганга ўхшайди. Худди биттаси ағанаса, ҳаммаси ағанайдигандай. Пастга қарасанг, бошинг айланиб кетади, шумтака болакайлар бўлса, думалаб кетаман, деб қўрқмайди-ям, қийқиришиб пастдан юқорига, юқоридан пастга чопгани-чопган. Кампирлар эшиклари олдида туриб бизни жимгина кузатишади. Балки улар бизга ўхшаганларга қараб туриб, ўз ёшлиklarини эслашар? Эшикларнинг олдидаги ўриндиқларда иккитадан, учтадан бўлиб оқсоқоллар ўтиришади, худди ҳайкалга ўхшаб, қимир этишмайди. Бизнинг қариқартаглар агар бир жойга тўпланиб қолсалар, бир-бирларига ҳазил-ҳузул қилиб; ўйнаб-кулиб ўтиришади, биттаси кемтик қурт еган тишини курсатса, бошқаси эчки соқолини селкилатади, учинчиси шилпик кўзларининг ёшини артиб кулади. Бобойлар орасида ўйнаб-кулмай, жим ўтирганини тополмайсиз. Булар эса ҳамма гапларини гаплашиб бўлгандай, ҳамма кулгиларини кулиб бўлгандай... Гўё ҳар бири ўзининг энг

охирги, энг муҳим муаммосини ечаётгандай, ўз хаёли билан банд. Агар ҳар бири умрида кўрган-кечирганларидан оз-оз гапириб берса-ям, назаримда, қизиқ-қизиқ воқеалардан хабардор бўлардик. Мен бу қарияларга ҳаяжонланмасдан қараёлмайман. Ахир улар овулнинг тирик тарихи-ку. Қани энди иложи бўлсаю уларнинг ажнларини теп-текис қилиб қўйсанг: улар ёш чоғларига қайтсалар, ўша, қўлларига шамшир тутиб ўз хонадонларининг ор-номусини ҳимоя қилган кунларига, этикларининг нағалларидан едирилиб кетган мана шу тош йўлларда сурнай садоларига рақс тушган шўх-шодон тўй кунларига қайтсалар. Ҳозир булар қайиш-белбоғларини бўшатсалар борми, қўйни-қўнжиларидан умр бўйи йиққан бойликлари, кўрган-кечирганлари, афсонавий кунлар ҳикоялари дув-дув тўкилади.

Ажабо, бу ерда мен баъзи бир оқсоқоллар ёнидан неча марта ўтмай, улар қилт этмайдилар — ўша туришлари ўша туриш! Е тавба!..

Олдинда кетаётган раиснинг елкасига туртдим:

— Қаёққа шошяпмиз? Балки манави оқсоқоллар Ҳаққосовани билишар? Суриштирайлик...

Раис тўхтамади, қўлини силтади:

— Буларми? Э, булар ҳали бола-ку. Бор-йўғи етмиш-саксон ёшлилар булар. Бизга етук гувоҳлар, ёши улўғроқ одамлар керак. Ҳозир биз бу чолларнинг акалари, оталари ёнига борамиз.

Агар мана шу чоллар бола ҳисобланса, уларнинг акаларию оталари қандай экан, улар неча ёшда экан, деб ўйладим. Шуларни ўйлаб бораётган эдим, раиснинг тўхтаганини сезмай қолибман. У тўхтаган уй олдида на бир чол, на бир кампир бор эди. Рамазонов анча орқада қолиб кетган экан, уни кутдик. Кейин навбатма-навбат эгилиб торгина эшикдан ичкари кирдик. Бу ҳовлида кўзим тушган нарса — бутун ҳовли девори бўйлаб тахлаб қўйилган тезак девори бўлди. Оғилда сигир мўъради, эчки маъради.

Эшикнинг ғичирлаганини эшитиб, айвонга чиққан чол қўли билан бизга имо қилиб, аллақандай тушунарсиз сўзларни айтиб қичқирди. Узимча тушунган бўлдим: бизни чақираётган бўлса керак.

— Кўрдингизми, қулоғи қандай иттиқ? — деди раис бизга мағрур қараб. — Чакмонини айтмайсизми? Биласизларми, чакмон жуда оғир бўлади. Уни елкада кўтариб юриш учун одам бақувват бўлиши керак. Биздаги туғилиш гувоҳномасида унинг туғилган йили 1862 деб ёзиб қўйилган, қишда туғилган. Агар уни чол деса — хафа бўлади... — Ҳали айвонга етмай туриб раис қўлини карнай қилиб оқсоқолга бир нималар деди. Пастга тушинг, деяётган бўлса керак, деб ўйлаган эдим, янглишмабман. Оқсоқол тахта зиналардан сакраб-сакраб туша бошлади. Кўриниб турибди, чакмонининг оғирлигини сезаётгани ҳам йўқ.

Чол олдимизга келиб ҳар биримиз билан қўл бериб сўрашди. Кафти худди жилвирқоғозга ўхшаб ғадир-будир, қаттиқ. Узиям турган-битгани тери билан суяк — эти устixonига ёпишиб кетган, туршакнинг ўзи дейсиз. Соқол-мўйлови тўкилиб, сийрак тортиб қолган, худди ёпиштириб қўйилганга ўхшайди.

Баданида эт йўқлигига, териси суягига ёпишиб кетганига қарамай мен уни «тирик мурда» деёлмайман, чунки у жуда бардам, жуда тетик эди. Раис унга узундан-узоқ гап уқтирди, у диққат билан қулоқ солди, кейин кулди. Худди жилғанинги жилдирашига ўхшатиб кулди. Кула-кула бизни йўлга бошлади, биз унинг ортидан юқорига чиқа бошладик, бир ҳовлидан ўтиб, иккинчисига кирдик.

Бу ҳовлида мўъраётган сигир ҳам, маъраётган эчки ҳам йўқ эди. Тош деворлар худди ялаб қўйилгандай — ҳеч қандай тезак-пезак кўринмайди. Қадамини секинлатмай, қулишдан тўхтамай, чол уй олдига келиб,

чақмонининг ички чўнтагидан тўғноғич тўғнаб қўйилган бир шода калит олди-да, эшикдаги осма қулфни очди, биз ичкари кирдик.

Бизни авлоду аждодлар қарши олди, шу боис чол дарҳол ҳар икки деразанинг ҳам пардасини очиб қўйди. У бизни гунг-соқов деб ўйлади-ми, ишқилиб, бирор оғиз сўз айтмасдан бор нарсалар билан таништира бошлади. Қоқсуяк бармоғи билан устига хонаки мато ташланган темир каравотни нуқиб кўрсатди. Ана, кўринглар бойлигини! Хона ўртасини эгаллаб турган танчага имо қилди, бошқа ашқол-дашқолларни кўрсатди: мана, бор бойлиги! Кейин деразалар оралиғидаги деворга қоқилган чойшабга яқинлашди, унда осифлиқ расмни қўлига олди. Олиб томоша қила бошлади. Биз ёнига бордик. Мен суратда ўтирган уч кишини кўрдим. Чол бармоғи билан расмдагиларни таништирди.

— Бу Ҳаққос, Хонимнинг отаси, — деди у. — Бу Зунзала, Хонимнинг онаси. — Чолнинг бармоғи оддий чит қўйлак кийган аёлда тўхтади. Кейин у бармоғи билан ота-онасининг ўртасида ўтирган чиройли қиз расмини секингина чертди. — Бу Хоним. Расм мана шу ҳовлида, мана шу уй олдида олинган!

Чол бошқа ҳеч нарса демади. Худди орқасидан ёв қуваётгандай шоша-пиша пардаларни ёпди-да, бизни ҳайдагандай қилиб ташқарига чиқди, осма қулфни қулфлаб, калитни яна ўша чўнтагига солиб, устидан тўғнаб қўйди. У бизни бу ўлик ҳовлидан чиқариб, яна юқорига қараб ўрлади.

Биз наमत тўшалган тош устида ўтирган уч ҳайкал — уч оқсоқол олдида тўхтадик. Йўлбошловчимиз бошини биз томонга сал қийшайтириб уларга алланима деди. Мен чоллар бунинг гапини эшитмаётган бўлса керак, деб ўйлаган эдим, чунки бирортасининг қилт этганини сезмадим, йўқ, янглишган эканман. Бирдан ҳайкалларга жон кирди: Аввалига биттасининг, кейин иккинчисининг, ундан сўнг учинчисининг лаби қулоғига қараб тортилди: чоллар кула бошладилар. Кейин учалови бараварига ҳиринг-ҳиринг қила кетди, йўқ, мен буни кулги деёлмайман.

Бизнинг чолимиз ҳам уларга қўшилди. Қарасам, Рамазонов ҳам куляпти, жуда самимий куляпти. Мен ҳаммасидан ҳам ўтиб тушган бўлсам керак... Биз шундай яйраб, беғубор кулардикки, нарироқда ўйнаб юрган болакайлар келиб бизни қуршаб олди, ҳайрон бўлиб кўзларини бизга тикди.

Кулги таққа тўхтади. Ўртага ўтирган эчки соқол чол болаларга бир бақириб берган эди, улар худди пирр этиб учган чумчуқлардай ҳар томонга тирқираб кетди. Кейин у капитанга мурожаат қилиб, қўли билан ҳавода нимадир чизди. Капитан менга ўгирилиб турди:

— Бу овулда Ҳаққоснинг мендан бошқа қариндоши йўқ. Агар унинг олтини бўлса, демак, бизнинг тоғимиз олтиндан экан. Агар Ҳаққос умр бўйи беш танга олтин топган бўлганида, менинг уйимнинг остонаси тилладан бўларди. Агар Хонимга отаси олтин мерос қолдирган бўлса, товуқларим ҳар куни йигирмата жўн тухум ўрнига йигирмата тилла танга туғарди... Афсуски, тоғимиз олтиндан эмас, тошдан; уйимизнинг остонаси тилладан эмас, ёғочдан; жин ургур товуқларим бўлса, олтин танга эмас, жўн тухум қилади, ишонмасанглар, ана, бориб кўринглар...

Биз чолларнинг кўрсатмаларини расмийлаштириш мақсадида тушдан сўнг уларни қишлоқ шўросига таклиф этдик. Узимиз пастга тушдик. У ерда бизга ов милтиқлари мунтазир эди. Раиснинг илтимоси билан маҳаллий аҳолидан иккитаси бизга ўз милтиқларини бериб турди. Вертолёт учувчиси биз билан бормади:

— Агар «Бошнинг баҳоси»ни¹ ўқиб тугатмасам, кечаси билан уйқум келмайди, — деди у.

¹ Ж. Сименон рўмони.

— Узинг биласан! — дедик унга, ўзимиз эса чўққисида қор ялтираб турган тоғ этагига қараб йўл олдик.

— Ишонаверинглар, йигитлар, жайрон хув анави қоядан баландда эмас, — деди раис юқорини кўрсатиб. — Бунақа маҳалда у ҳар доим шу ерга келади. Қулоқларини динг қилиб қотиб тургани-турган. Неча марта отиб қўйишимга сал қолди, лекин доим шайтонга ҳай бердим.

Биз тобора юқорилаб борардик. Раис чаққон-чаққон юриб, биздан анча узоқлашиб кетди. Баъзан у тўхтаб, бизнинг етиб олишимизни қотиб туради. Шу тарика дам олиб-дам олиб юқорига ўрлаганимиз ўрлаган эди. Милтиқлар борган сари оғирлик қилиб қолди. Охири раис шундоқ қўл етар жойда бўлишига қарамай, биз ҳам тўхтадик, нафасимиз бўғимизга тиқилиб қолди.

— Ув раис, жайронингиз ўзингизга насиб қилсин-э, бизга қуён ҳам бўлаверади, — деди Рамазонов. Мен ҳам шунга рози эдим.

Юқоридан:

— Ким сизларни милиса дейди, ҳали шу аҳволда милиса бўлиб юрибсизларми? — деган овоз келди. Яна юқорига тирмашдик. Рамазонов менга ҳеч нарса дегани йўғ-у, лекин мен унинг қўл-оёғини боғлаб турганимни ўзим сезиб турибман. Нима бўлганда ҳам у тоғ одами, назаримда, азбаройи ҳурмат юзасидангина мендан ҳам орқада судралиб юрибди, бўлмаса, аллақачон юқорилаб кетган бўларди. Мен буни унинг энг омонат, энг сирпанчиқ тошларга моҳирлик билан оёқ қўйиб, чаққон-чаққон ўрлашдан сезиб қолдим. Бордию ҳозир тоғда эмас, чўлда бўлиб қолсак-чи? Хўш, унда нима бўларди? Унда қишлоқ шўроси раиси олдинга ўтиб кетмасди... Айтмоқчи, мен ҳам меҳмонлардан олдинга ўтиб кетмасдим, агар шундай қилсам ҳурматсизлик бўларди.

Нега тепага чиқишда мен бунчалик қийналдим, нега бунча азият чекдим? Ахир биз Чўлда, Қўхитангда бундан ҳам баланд тоғларга чиқардик-ку! Жайронни эмас, жиноятчини қувганимизда, ишонаманки, бунақа баландликларни ҳеч ҳам писанд қилмаган, ҳар қандай об-ҳавога қарамасдан забт этган бўлардик.

Баландлик одам боласини ҳар доим безовта қилади. Биз тахминан жайрон чиқиши мумкин бўлган жойга ошиқар эдик. Бизни қандай фалокат кутиб турганини қаёқдан билибмиз дейсиз!

Чоржўй

Телефон жиринглади. Ҳайитқули тош қотиб ухлаб ётганига қарамай, дастакни кўтарди. Қулоғида Талъатнинг овози жаранглади:

— Мен келдим, ўртоқ майор.

— Салом, салом, азизим... Қачон қайтинг?.. Ҳозиргина? Чарчагандирсан? Бўпти, ДАН ёнида учрашамиз.

Эрталабки ширин уйқудан воз кечгиси келмаса-да, Ҳайитқули хотинини уйғотиб юбормасликка тиришиб, секин сирғалиб кўрпадан чиқди, кийинди. Уйдагиларни безовта қилмаслик учун оёқ учида юриб балконга чиқди, у ердан велосипедини олди-да, ташқарига отланди. Эгнида қалин жун спорт кийими бўлгани учун плашини кийиб ўтирмади.

Келишилган жойга иккови икки томондан баб-баравар етиб келишди. Бир-бири билан қучоқлашиб кўришиб, яна вилосипедларига ўтириб, шоҳкўчага чиқишди. Тонг энди-энди бўзариб келарди, шунинг учун тепаликка кўтариладиган донгил йўл бўм-бўш эди. Улар шаҳар чеккасидаги баланд тепаликка етиб, велосипедларини устида қадимги қалъа вайроналари кўриниб турган тепалик пойига ётқизиб қўйишди-да, ўзлари илк илиқ ёмғир ювиб ўтган сўқмоқдан юқорига кўтарилишди.

Ажойиб манзара! Бир томонда — қудратли Амударё, бир томонда бепоён Қорақум барханлари. Уртада эса, бир учи мана шу тепаликка

келиб тақалган улкан, қадимий, гўзал шаҳар — Лабиоб, «тўрт йўл» шаҳри — Чоржўй ястаниб ётибди. Фақат мана шу ердан, мана шу вайронадан туриб, бу ўлканнинг гўзаллигига баҳо бериш, замонавий қурилишнинг кенг қулочини кўриш мумкин. Аммо... улар бу ерга гўзал манзарани томоша қилиш ёки тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун келганлари йўқ. Шунчаки бу ерда Талъат Ҳасановнинг ҳаяжонли ҳикоясини эшитишга халақит берадиган ҳеч ким йўқлиги учун келишган.

Талъат ҳикоясининг авжига етганда гапдан тўхтаб, ўпкасини ҳавога тўлдириб нафас олди, қўлини Ҳайитқулининг елкасига қўйди. Майор унинг гапини индамай эшитди.

— ...Эшитганларимни, кўрганларимни таҳлил қилиб қудуққа қараб кетаётган эдим, қутилмаганда кимдир худди оёқларимдан маҳкам ушлаб олгандай бўлди. Нега тўхтаганимни ўзим ҳам билмайман... Орқамда қандайдир бир хатар борлигини сездиммикан? Шартта ўгирилдим, қарасам, бўрибосари тўппа-тўғри менга қараб отилиб келяпти. Пишқириб, ириллаб келяпти, ит эмас, нақ йўлбарс дейсиз. Кўзлари қўрқинчли, худди еб юборгудай, қонталаш... Тўппончани олиш учун қўлимни чўнтагимга тиқишга ҳам улгурмадим, фақат «Эҳ, Саран!» деб қичқирдим, у иккита ўқ узди. Биттаси кўппагига тегди. Фингиб-инганиб тумшуғи билан қумга йиқилди.

— Иккинчи ўқи-чи?

— Билмадим, ўртоқ майор, мен фақат ўқ овозини эшитдим.

— Кейин-чи?

— Кейин йўлимга кетдим.

— Саран-чи?

— Саран қолди... Уйлашимча, ўртоқ майор...

— Шошма, оғайни, — Ҳайитқули ўрнидан туриб, пастга туша бошлади. — Қолганини ҳамманинг олдида, бўлимда гапириб берасан.

Ишхонага келганларидан сўнг Ҳайитқули Талъатни хонасига чақириб эшикни ичидан қулфлаб олди-да, шаҳар телефон тармоқлари мижозларининг китобчасини варақлай бошлади. Шаҳар халқ назорати раисининг телефон рақамини топиб, сим қоқди. Котиба қиз ким кўнғироқ қилаётганини аниқлагач, улаб берди.

— Ашхободда; жумҳурият қўмитасида Уруссамов, Хўжакаев деган шахслар ишлайдими-йўқми, шуни билмоқчийдим, — деди Ҳайитқули. — Йўқ дейсизми?.. Нима?.. Илтимос, аниқлаб берсангиз. Яхши, кутаман кўнғироғингизни...

Талъат сафарининг натижаларини бўлимда муҳокама қилишдан олдин улар Саран оғанинг қўшида нималар бўлиши мумкинлиги эҳтимолини ўзларича бир тасаввур қилиб кўришди.

Авалло, чўпон билан чулиқнинг ўзаро муомаласи жуда яхши бўлган. То чулиқ йўқолган кунгача ўрталарига ҳеч қандай совуқчилик тушмаган. Уларнинг келишмай қолганларини ҳеч ким ҳеч қачон эшитмаган, чўпон чулиғини хафа қилганини ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган. Саран оға овулга келган пайтларида оғзидан бол томиб Акани мақтаган, чўпонлик таёғимни ундан бошқа ҳеч кимга бермайман, деган. Бу қишлоқдагилар учун ҳазилакам гап эмас. Бу гапни айтишдан Саран оғанинг ҳеч қандай фаразли мақсади бўлмаганлиги аниқ.

Ўз навбатида Ака ҳам Саран оғани қаттиқ ҳурмат қилган. Буни ҳамма биледи... Лекин кунларнинг бирида қўшга меҳмон келди-ю, эртасига Ака даргазаб бўлиб, қўшни ўтар чулиғига узук-юлуқ қилиб: «Фош этиш керак, фош этиш керак!» дейди. Кимни фош этиш керак? Саран оғаними ёки ҳалиги келган одамними? Келганларнинг ҳаммаси ўзларини Ашхободдан келдик, деб таништирган. Хўш, улар қаердан, қайси ташкилотдан келган? Халқ назорати қўмитасидан келгани ростми?

Гап сўнги меҳмоннинг исму насабига бориб тақалганда Саран оғанинг эсидан чиқиб қолган. Ёки: яширдимикан? Уруссамов, Хўжакаев деган кишиларнинг исму насабини эслаб қолган одам нахотки бунисининг исму насабини унутса? Шундай бўлиши мумкинми? Ҳайитқули: «Ҳа, бўлиши мумкин», деди. Талъат бўлса: «Йўқ, бўлиши мумкин эмас», деди. Хулосаларида мана шу арзимас тафовут бор.

Ҳайитқули Талъатнинг чўлиқнинг кетиб қолишига ўша келган меҳмоннинг алоқаси бор, деган гапига қўшилгиси келади, лекин буни исботлаш керак. Меҳмондан ҳужжат сўралмаган. Хўш, ўзинг ҳужжатиинги кўрсатмасдан кимларнингдир шикоят юзасидан текширишга келганинга чўпонни ишонтира оласанми? Хўш, чўпон ўзи ҳеч қандай ҳужжат кўрсатмасдан бировларнинг шикояти юзасидан текширишга келган одамга ишонадими? Ишонади. Чунки зарурат бўлмаса шунақа киш пайтида ким чўлга боради? Ҳеч ким. Чўпон халқи ишонувчан, андишали бўлади. Гумонсираб меҳмонни хафа қилгандан кўра, у ким бўлишидан қатъи назар, унинг гапига ишонишни афзал билади чўпон халқи.

Ҳайитқули ана шундай мулоҳаза юритарди. Талъат эса Саран оғанинг бунақа саволларга берадиган жавобларини бир найранг, гапни олиб қочиш, деб билади.

Хулласкалом, улар бундан кейин қилинадиган ишлар режасини тузиб олишди...

Ҳайитқули хонасини очиб, даҳлизга чиқди, хоналарга бирма-бир кириб, ҳаммани ўз хонасига чорлади.

Тезкор йиғин бошланди. Талъат ўз сафарини гапириб берди. Унинг ахборотидан кейин талай саволлар туғилди. Ҳар бир нозир бундан кейин қилинадиган иш хусусида ўз фикрини айтди. Бир таклиф маъқулланди, бошқаси рад этилди... Йиғин жуда қизғин ўтди. Бўлимнинг яқин кунлардаги режалари белгилаб бўлинганда, телефон жиринглаб, энди тарқаламан деб турган одамлар бирдан жим бўлиб қолишди.

Бу кўнғироқни Ҳайитқули бетоқат бўлиб кутаётган эди. Қисқа сўхбатдан сўнг дастакни жойига қўяркан, Ҳайитқули қадини фоз тутиб, ўрнидан турди:

— Уртоқлар, биз ўзимизни ўзимиз бекорга камситамиз. Йиғинимиз ҳали тугамади, лекин бир бандни мажлисномамиздан ўчиришимиз мумкин... Балки бошқаларни ҳам... Шаҳар халқ назорати раиси ҳозиргина айтдики, Ашхободдан чўлга ҳеч қандай Уруссамов, ҳеч қандай Хўжакаев деган кишилар юборилмаган. Турган гапки, бу икки кимса Саран билан ҳамтовоқ. Лекин буни исботлаш керак. — Шундай деб у Талъатга ўғирилди. — Ҳасановнинг сафарини самарали деб ҳисоблайман. Энди илтимос шуки, ҳар бир ходим ўз вазифасини бажаришга киришсин. Муҳими, ўша икки жинойтчини ернинг остидан бўлсам топшиш...

Йиғилганлар бирин-бирин чиқиб кетиши билан кўнғироқ бўлди, навбатчи «Сизни иккита рассом сўраяпти», деди.

— Биз буюртмани муддатидан олдин бажаришга ўрганиб қолганмиз, тўғрими, Ёрмамад, — деди андазачи эшикдан кирибоқ, сўнг Ҳайитқулига қалингина қоғозни тутқазди.

Оппоқ қоғозга чизилган расмдан бир қулоғи осилиб тушиб, чап юзини тўсиб қолган, ўнг қулоғи эса дикрайиб турган қулоқчин кийиб, пальтосининг ёқасини кўтариб олган, шарфини бўйнига пала-партиш ўраган, юзи чўзинчоқ, оғзи катта, ўттиз ёшлардаги майхўр бир кимса боқиб турарди.

— Туркмани тўртмаса — билмас, дейди, — деди Ҳайитқули ҳам ҳазилга майл билдириб, расмга обдан разм солгач. — Мен ҳам туркманман-да, туртиб юбормасангиз тушунмаяпман, ким бу?

— Менга андаза буюрган одам мана шу...

...Ҳайитқули расмни «Шошининч!» деган ёзув билан фотолаборато-

рияга топширди. Эртаси кун бу сурат ҳамма нозирлару маҳалла мили-салари қўлига теғди...

Маҳачқала

(Бекназар Ҳайдаров кундалигидан)

...Ҳозир мен буни «Каспий» меҳмонхонасининг шинам хонасида эмас, касалхонада, иккинчи қаватдаги 19-хонада ўтириб ёзаяпман...

Ҳайронман, ўшанда ғалабамизни уч милтиқдан бир йўла ўқ узиб нишонлаш кимнинг хомкалласига келди ўзи? Наҳотки ўзимдан чиққан бўлса? Ҳар қалай, нима бўлса ҳам то боплаб ўчини олди биздан. Ўқ овози еру кўкни титратиб юбордию тепамиздаги каттакон бир тош кўчди, шиддат билан думалаб келиб, ўзидан кичикроқ бошқа бир тошга урилди, ўт чиқиб кетди. Кўзимни ҳамроҳларимдан узмай, тепага қарадим, қарадим-у, кейин нима бўлганини билмайман...

...Дўхтирларнинг отасига раҳмат, касалхонага тушган кунимизнинг эртасигаёқ бизни оёққа қўйишди. Юришга юраман-у, лекин бошим айланади. Капитан ҳам тузуккина жароҳат олибди. Лекин дўхтирларга қойилман, ўзиям ҳақиқий мўъжиза кўрсатишди. Яраларимиз шундай тез битаптики... Яхшиям синган-чиққан жойимиз йўқ экан. Рамазоновнинг гапи тўғри: «Бунақа тош ёмғиридан омон чиқишнинг ўзи катта бахт»...

...Бугун касалхонага тушганимизнинг бешинчи кун, дўхтирларни ҳоли-жонига қўймаганимиздан кейин, ноилож, «Шахсан беморнинг талабига кўра» деган тилхат олиб, яраларимизни ечиб, жавоб беришди...

...Эртасигаёқ капитан билан гапни бир жойга қўйиб, яна Цумадага келдик. Маҳаррам тўғрисида эҳтиётлик билан берган саволларимизга жавоб ололмадик, ҳеч ким уни кўрдик, демади. Уша кун келишилган чоллар билан учрашиб, уларнинг кўрсатмаларини расмийлаштирдик. Шундан сўнг мен Рамазоновга «Бир тажриба ўтказасан, ўша кунги ишимизни яна бир қайтарсан», дедим. Рамазонов «Нима бало, жинни-пинни бўлганми бу?» дегандай бир қаради-ю, қаршилиқ қилмади. Чоллардан бири бизга ҳамроҳлик қиладиган бўлди...

...Во ажабо, таваккал қилаётганимни билиб турибман-у, лекин кўнглим хотиржам-а. Худди ўша жойда яна уч милтиқдан ўқ уздик... Кутдик. Анча кутдик. На тош кўчди, на қум...

Оқсоқол йўл бошлади. Кўз илғамас сўқмоқлардан юрдик, сўқмоқларнинг бири бизни чоғроқ бир сайҳонликка олиб чиқди. Қария аллақандай бир уюмни ҳассаси билан туртиб, кавлаб кўрди.

— Одам бўлган, — деди у. — Кўряпсизларми, от тезаги...

Бир тош тагида қоғоз кўринди. Мен тошни кўтариб турдим, Рамазонов уни суғуриб олди. Газета экан, ҳайрон бўлиб очган эди, ичидан нон куюндилари, увоқлари, саримсоқпиез пўсти, пишлоқ қолдиқлари тўкилди.

— Тушунарли, — деди у оғир сўлиш олиб. — Анча кутган, анча пойлаган бизни...

...Оқсоқол бизни кўярда-қўймай уйига олиб борди. Чолникида наридан-бери бир пиёла чой ичган бўлдик-да, Маҳачқалага учдик...

Вертолётдан тушдиғу таксига ўтирдик. Машина жилди, Рамазонов ҳайдовчига борадиган жойимизни тушунтира бошлади, шу пайт менинг кўзим ёнимиздан лип этиб ўтган «Жигули»га тушди, кўзимга иссиқ кўринди. Ё қудратингдан, наҳотки худонинг ўзи ишимизни ўнглаган бўлса? Энасаси, елкаси, ўтириши худди ўзи. Шошиб давлат рақамига қарадим: Маҳаррам «Жигули»сининг рақами. «Овқат масаласини кечиктирамиз, — дедим Рамазоновга. — Ов ўз оёғи билан келиб қолди»...

Киракаш ҳайдовчи тушунадиган, қобил йигит чиқиб қолди. Олди-

миздаги бир-икки машина қувиб ўтиб, «Жигули»нинг орқасига тушиб олди...

Шоққучанинг энг чеккасидан кетаётган «Жигули» кутилмаганда чапга бурилди, торкўчага кириб, шошилмай кетаверди. Кейин яна, яна бурилди... Уч-тўрт бор бурилдию, бирдан кўринмай қолди. Энди ошиқ-масак бўлмайди, шунча қувганимиз бекор кетади. Ё тавба, осмонга учдим, ерга кирдим? Икки маҳалла ўтганимиздан сўнг, чорраҳадан йигирма қадамча нарида турган «Жигули»га кўзимиз тушди. Ҳайдовчимиз бу гал ҳам ақллилик қилди, бурилмай, тўппа-тўғри ўтиб кетди. Анча юрганимиздан сўнг орқага қайтиб, «Жигули» турган торкўчадан юз одимча берида тўхтадик...

Биз Маҳаррам кимнинг олдига келганини билмоқчи эдик, «Жигули»дан йигирма қадам бундоғроқда, бир чеккада Рамазонов билан гаплашиб турдик...

...Аксига олиб, ҳаво айнади. Кутилмаганда худди биров унхалта қоққандай, устимизга қор ёға бошлади. Хайриятки, Маҳаррам ҳаялламади, кўп ўтмай, «Жигули» жилди.

— Кетса кетаверсин, — деди Рамазонов овозини пасайтириб. — Орқасидан тушсак, чўчитиб қўямиз...

Очиқ турган жигарранг дарвозадан кирганимизда қор «Жигули» изини кўмиб улгурган эди. Ҳовлига кириб, тўғридаги сайисхонадан отнинг ер тепиниб кишанганини эшитдик. Рамазонов оғзининг танобини қочириб илжайди... Остонада қора спорт кийимида ўрта ёшлардаги бир киши пайдо бўлди. Рамазонов тез-тез юриб бориб, унга ҳужжатини кўрсатди-да, алланималар деди. Мен узоқроқда бўлганим учун гапини чала эшитдим.

— ...деган колхоз отини ўғирлаб кетишибди, — деди у. — Шунинг учун, кечирасиз, отингизни кўришимиз керак, ҳурматли...

— 3-3-зоҳиди! — деди мезбон дудуқланиб. — Марҳа-амат-т.

— Хўш-ш, — деди Рамазонов. — Қўшниларингизни иккитасини чақириб чиқинг. Гувоҳликка. Тартиб шунақа.

Зоҳиди тарадудланиб турганини кўриб, ўзим югуриб кўчага чиқдим-да, бир зумда қўшниларида иккитасини етаклаб кирдим.

Рамазонов отни обдан айлантириб кўрди.

— Зўр от экан, — деди у. — Йўқ, бу колхознинг оти эмаслиги кўришиб турибди. Лекин буни уч-тўрт кун бурун қайдадир кўргандайман...

Мезбонга жон кирди:

— Бўлиши мумкин, мумкин, — деди шоша-пиша. — Бир ошнамга берувдим, миниб овулга бориб келди. Уни қаранг, ҳозиргина кетди-я ўзи. Сал кеч қолдинглар-да, бўлмаса, таништириб кўярдим...

— Э, ҳалиги «Жигули»да кетганми? Ҳаҳ, ҳалиги оти нимаиди-я? — деди Рамазонов ўсоқчилаб.

— Маҳаррам, Маҳаррам! — деди мезбон хурсанд бўлиб. — Уни танийсизми?

— Маҳаррамни танимаган одам борми? — деди капитан, кейин менга ўғирилди. — Хўш, лейтенант, суҳбатни ҳужжатлаштираимизми?..

— Албатта, — дедим мен...

Чоржўй

...Ҳайдовчи толиққанини билдирмаслик учун йўлдан кўз узмайди. Машинада ўтиравериш Ҳайитқулининг ҳам, андазачининг ҳам жонига теги. Ахир бир кечанинг ўзида, яна шаҳар ичида икки юз чақирим йўл босиш ҳазилми? Олдинда битта бозорча бор, шундан ўтилса, у ёғи бир қадам — Ҳайитқулининг уйи. Ҳайитқули ҳайдовчига қараб:

— Мен беш минутдан кейин тушаман, бу кишини уйига обориб

кўй, — деди. Машина тўхтаб, Ҳайитқули энди тушмоқчи бўлган эди, орқада ўтирган андазачи шартта эшикни очиб тушди-да, ҳэ йўқ, бе йўқ, югурганча қоронғилик қаърига кириб кетди. Ҳайдовчи очиқ қолган эшикка қаради: «Нима бало, жинни-пинни бўлдимиз?»

— Ё бировни кўриб қолди, ё... — деди Ҳайитқули кулиб. — Қани, кутайлик-чи.

Андазачи кўп куттирмади. Ёнида аллаким билан қайтди. Нотаниш кимса, машина чироқларидан кўзи қамашган бўлса керак, юзини кўш-қўллаб беркитиб олган эди. Ҳайитқули таниди: бошида қулоқлари шалпайиб турган қулоқчин, эгнида ёқаси кўтарилган эски пальто, бўйнида қорнигача осилиб тушган, пала-партиш ўралган шарф...

— Мана, ўша, бизни кун бўйи сарсон қилган тўнғиз, — деди андазачи, елкасидан туртиб очиқ турган эшикдан орқа ўриндиққа итариб киритди. Ҳайитқули қоронғида унинг юзини кўролмади...

...Навбатдаги тезкор йиғинда Доғистон сафари самарали деб топилди. Ҳайитқулининг таклифига биноан подполковник Жуманазаров Ҳайдаровга ташақкурнома эълон қилди. Кейин Ҳайитқулига қараб:

— Сизларни ишлатиш йўлини энди топдим, — деди кулиб. — Танқид сизларга қанот, руҳ берар экан! — Кейин бирдан жиддий тортди. — Хўш, Ҳаққосова билан қачон учрашасиз?

— Ярим соатдан кейин, — деди Ҳайитқули. — Бугун унинг масаласига нуқта қўямиз. Биз ундан қутуламиз, у биздан...

— Олтин тангалар масаласи нима бўлди?

— Хулоса битта; сотиб олган. Буни Маҳаррам ҳам тасдиқлади.

— Айтмоқчи, Маҳаррамнинг иши нима бўлди?

— Ҳозирча қотиллик қилишга уринган деган айб билан ҳибсда. Тергов кетяпти...

Ашхобод

...Ҳайитқули картотекаларни кўриб чиқиш кўп вақтимни олса керак, деб ўйлаган эди, йўқ, бирпасда бўлди. Энди тезроқ Чоржўйга жўнаши керак. Аэропортга сим қоқиб, кечки рейсга, Чоржўйга битта патта олиб қўйишларини илтимос қилди...

Уни устози Хўжа Назаровичнинг ўзи кузатиб чиқди... Учадиган йўловчилар аэровокзал билан самолёт оралиғида қатновчи автобусга таклиф этилди. Ҳайитқули автобус пиллапоясига туриб, ҳамкасабасига қўл силкиди. Автобус жилди; тўсиқ ортида қолган кузатувчилар борган сари узоқлашиб-узоқлашиб, охири кўринмай кетди. Ҳайитқули ўзи учадиган самолёт томонга қараган эди, рўпарасидан келаётган автобус чироқлари кўзини қамаштириб юборди... Автобуслар бир-бирига тегай-тегай деб ўтаётганда йўловчилар учун бир-бирларини томоша қилишдан бошқа иш қолмайди. Нариги автобусдан ўзига тикилиб турган кўзни кўрдию Ҳайитқули бир сесканиб тушди. Бу кўзлар билан унинг нигоҳи бор-йўғи ярим сония тўқнашди, лекин бир қарорга келиш учун Ҳайитқулига шунинг ўзи кифоя қилди. Дарҳол йўлда турган одамларни итариб-суриб Ҳайдовчи ёнига ошиқди. Калласи жуда тез ишлар эди: «Нега мени кўрган заҳоти кўзи чиқиб кетди? Бошида қоракўл телпак. Таниш башара... Найнов! Ҳа, худди ўзи! Ёнида кимдир бордай эди. Ким бўлдийкин? Наҳотки Қария?»

— Орқага қайтиш керак, орқага! — деди Ҳайитқули қизил дафтарчасини Ҳайдовчининг бурнига тикиб. — Анави автобусда хавфли жиноятчи бор! Буринг, орқага буринг!

— Хотиржам бўлинг, ҳозир етиб оламиз! — деди Ҳайдовчи. Йўловчиларнинг ҳай-ҳуйига қарамай, автобусни орқага қайтариб, тезликни оширди...

...Жиноятчилар тушган автобуснинг тўхтаганини кўрган Ҳайитқули қўли билан ишора қилиб, эшикни очинг, деди. Эшик очилиши билан сакраб тушди-да, югуриб навбатчи миласалар олдига борди, уларга гувоҳномасини кўрсатиб, воқеани қисқача тушунтирди. Кейин ҳар учаласи ўзини йўловчилар оломони ичига урди...

...Найнов таксининг ярим очиқ ойнасидан ҳайдовчи билан гаплашаётган кишини юлқиб олиб улоқтирди-да, Қарияни олдинги ўриндиққа тикиб, ўзи орқага ўтирди.

— Ҳайда!

Киракаш ҳайдовчи бўйнига қадалган совуқ тигни сезиб, калитни буради. Машина пишқириб кўзгалди, ҳаш-паш дегунча, биринчи дуч келган муюлишга қайрилиб, кўздан ғойиб бўлди...

...Хўжа Назарович Ҳайитқулини кўрдию тушунди: бир гап бор. Дарҳол тезкор гуруҳни қақаришга ошиқди...

...Ҳайитқули ўтирган газик аввал Унинчи даҳани, кейин энди қурилаётган Ун биринчи даҳани ортда қолдириб, шаҳар чеккасидаги айлана йўли кесиб ўтди-да, тепаликка ўрлай бошлади. Катта йўлдаёқ пачақ бўлиб ётган «Волга» кўринди. Шунча баланддан думалаб тушганига қарамай, унинг чироқлари ўчмаган эди. Улар машина қулаб тушган дўнглик устига чиқиб, машинадан тушишди. «Ердам беринглар, мен бу ердман», — деган овоз эшитилди.

— Уртоқ капитан, ҳайдовчи тирикка ўхшайди.

Ҳайитқули овоз келган томонга югурди. «Волга» ҳайдовчиси жиноятчилар уни қай аҳволда ташлаб кетган бўлса, ўша аҳволда, чалқанча ётар эди. Ҳайитқули дарров унинг оёқ-қўлини ечди. Уни суяб ўрнидан тургизишди, биров ушлаб турмаса, ўзи оёғида турадиган аҳволда эмас эди. Совуқдан қалт-қалт қалтирар, жағи такиллаб, тили калимага келмасди.

Ҳайитқули ундан шу аҳволга солганларнинг афт-ангорини билиб олиш учун анча уринди. Ниҳоят билдики, булар ўша, Ҳайитқули ер остидан бўлса ҳам топишга қасд қилган жиноятчилар. Яна думларини тутқазишмади-я. Ҳозир улар қаерда экан?..

...Улар эса... пул санашни тугатиб, қизларни ёнларига қақаришди. Қария қизларга тегишли ҳақларини берди-да, кейин:

— Чапга юрадиган машиналиклар йўқми яқин-орада? — деди.

Жаннатгул танглайини тақиллатди: йўқ. Сахрогул эса чиройли кўзларни шифтга тикди:

— Ушанақа одамни топсам, қанча берасиз?

Қария Найнов билан кўз уриштириб олди.

— Қанча десанг, шунча берамиз!

— Тилгинамдан ўргилай, — деди Сахрогул. Кейин бориб Қарияни ўпиб қўйди: — Сиз бўлса, юзга қиринг... Мен ҳозир...

— Ярим соатдан кейин тайёр турсин, — деди Қария.

— Қаерга келсин? Шу ергами?

— Йўқ. Чорраҳада кутақолсин. Роппа-роса ярим соатдан кейин чиқамиз...

Ҳайитқули Ашхободдан учиб келдию жиноятчиларни қидиришни ўз қўлига олди. Улар қаерга ҳам қочиб қутуларди? Ҳамма йўллар берк. Аэропортлар ҳам, автовокзаллар ҳам, темирйўл бекатлари ҳам кузатиляпти. Бордию улар Чоржўйга келмаган бўлса-чи? Кечаси ўша атрофдаги бирор овулда жон сақлаб, у ердан йўловчи машиналарга ўтириб, Самарқанд, Бухоро, Душанбега — самолёт учадиган бирор шаҳарга етиб олган бўлсалар-чи? Э, йўқ, туман марказлардан бу шаҳарларга самолёт учмайди... Тўхта, тўхта, Керки-чи? Ахир у ердан учадикун. Ҳайитқули Керки милисасига сим қоқиб, икки жиноятчи қидирилаётганини яна бир бор эслатди, аэровокзалларни синчиклаб кузатишларини сўра-

ди... Аммо бу билан ҳам кўнгли жойига тушмади. Йўқ, ўзи бормаса бўлмайди. Маролни ҳам кўшиб олади. Қайнонаси анчадан бери касал. Бориб кўриб келишга ҳеч қўли тегмаяпти. Шу баҳона куёвлик қарзини ҳам узади...

Керкида Ҳайитқули «Мен кечқурун бораман, сен боравер» деб, Маролни автобусга чиқариб юборди-да, ўзи аэропортга қайтди. Навбатчидан кеча, бугун учган йўловчилар рўйхатини сўраб олди. Биратўла Керки-Чоржўй самолётида учангилар олган патталарнинг иккинчи нусхасини ҳам келтиришларини илтимос қилди... Дастлабки икки патта уни ҳушёр торттирди. Бири Саҳатдурдиев, бошқаси Саидов номига берилган эди. Наҳотки, улар Чоржўйга учган бўлса? Ахир Ҳайитқули ҳозиргина у ердан келди-ку! Тавба, булар ё ғирт аҳмоқ, ё бизни аҳмоқ қилишмоқчи... Ҳайитқули Чоржўйга, Жуманазаровга сим қоқди.

— Йўқ, улар келгани йўқ, — деди бошлиқ. — Биз ҳар бир келаётган, кетаётган самолётни синчиклаб кузатиб турибмиз.

Ҳайитқули аэровокзални айланиб юриб, бир маҳаллар ўзини Керкидан Халачга элтиб қўйган милиса машинаси ҳайдовчиси Салоҳиддинга дуч келиб қолди. Салоҳиддин ҳозир лейтенант, Керки шаҳар жиноят қидирув бўлимида ишлаётган экан. Ҳайитқулини қўярда-қўймай уйига судради. Ҳайитқули «Майли, бораман, лекин бир шартим бор», деди. Сўнг Маролни ҳам олиб келганини, ҳозир у онаси ёнидалигини, кечқурун ўзи ҳам бориши кераклигини айтиб, «Шартим шуки, кейин мени қайнонамнинг қишлоғига элтиб қўясан», деди.

Улар кўчага чиқиб, «Жигули»га ўтиришди, ҳайдовчи Салоҳиддиннинг дўсти, ёшгина йигит экан. Ҳайитқули билан сўрашгач, Салоҳиддинга қараб: «Жўнатвордим, жуда яхши одамлар экан, — деди. Агар кеча шулар бўлмаганда, меҳмонларимни жўнатолмасдим-да. Ишқилиб, ба-рака топишсин». Кейин Ҳайитқулига қараб:

— Бечоралар бугун кечаси меҳмонхонада бор буд-шудларини олдириб қўйишибди, — деди. — Тасодифан кўриб қолдим. «Сени бизга оллоҳнинг ўзи етказди» деб хурсанд бўлиб кетишди. Кеча улар менинг меҳмонларимга патталарини сотишувди. Бугун мен уларга патта олиб бердим. Яхшилиқ қилган яхши-да.

Ҳайитқули ҳушёр тортди.

— Керки кичкина шаҳар-ку, нима, шу ерда ҳам патта топиш қийинми?

— Қийин, қийин, — деди йигит.

— Қаерга кузатдингиз?

— Ашхободга. Нима, сиз уларни танийсизми?

— Ахир улар биз ахтараётган жиноятчилар-ку! Қайтдик орқага!..

Ҳайитқули Керки милисахонасидан Жуманазаровга сим қоқди.

— Қўйсанг-чи, — деди бошлиқ. — Кечагина Ашхободдан келиб, бугун яна Ашхободга учишадими?

— Жиддий бир сабаб бўлса керак, ўртоқ подполковник, — деди Ҳайитқули. — Рухсат берсангиз, эрта азонлаб Ашхободга учсам...

Керки — Ашхобод рейси

Эрталабки рейс Чоржўй орқали экан, Ҳайитқулининг бир соатча вақти ҳайф кетадиган бўлди. У ёқда, Ашхободда уни Хўжа Назарович тезкор гуруҳ билан кутиб ўтирибди...

Ниҳоят, самолёт ҳавога кўтарилди. Салонда болалар у ёқдан-бу ёққа чопқиллашади. Ҳайитқули уларга қараб туриб, қизини эслади... Кеча Керкига учиб келаётганларида Сўлмаснинг иссиғи бор эди, ҳозир балки, тушиб қолгандир? Марол қайси дорини қачон, қанчадан ичиришни бувисига тайинлаб келган. Сўлмас — ақлли, айтганингни қиладиган қиз, бувисига тихирлик қилмайди... Маролнинг онаси жуде озиб кетибди,

дард энгиб қўйибди бечорани. Қани энди қўли тегсаю яхшилаб қаратса, Чоржўйга олиб кетиб, катта-катта дўхтирларга кўрсатса... Ашхободдан қайтсин, қайнонасини албатта даволатади... Хаёллар, хаёллар... Ҳайитқули хаёллар гирдобига ғарқ бўлиб ўтирарди. Орқа томондан келган баланд, бўғиқ овоз чўчитиб юборди.

— Бир киши ўрнидан туриб командир олдига кирсин, — дерди у. — Фақат бир киши! Стюардесса, сен қимирлама! Қани, тур биттанг! Командирни чақир!..

Аҳвол мушкул эди. Ҳайитқули ўриндиқ суянчиғи панасидан бир амаллаб мўралади: шундоқ эшик ёнида ўнг қўлида тўппонча, чап қўлида граната ушлаб олган, афт-башарасини бинт билан ўраб ташлаган бир кимса турарди. Фақат икки кўзи йилтиллади, пучуқ бурни, худди юм-ронқозикнинг инига ўхшаш оғзигина очиқ.

Йўловчилардан ҳеч бири ўрнидан қўзғолмади. Стюардесса эса худди ўриндиқ суянчиғига ёпишиб қолгандай. У яна бақирди:

— Кимга айтяпман? Биттанг туриб, командирни чақириб чиқ. Учга-ча санайман, агар турмасанг, самолётни портлатаман. Бир... икки... уч...

«Уч» дейиши билан Ҳайитқули ўрнидан сапчиб туриб, эшикни чертди. Эшик очилгач: ўзини ичкарига олди. Бир сония ўтар-ўтмас учувчи чиқди. Кимса гранатали қўлини силтади:

— Берироқ кел, берироқ. Бўлди. Тўхта! — деди у буйруқ бериб. Қўлингни чўнтагинга тиқсанг, отаман! Сен кимсан, командирмисан?

— Йўқ... Командир ичкарида... Самолётни бошқаряпти...

— Бориб унга айт: йўлни ўзгартирсин. Самолётни...га ҳайдасин... — деди у қўшни мамлакатлардан бирини айтиб. — Агар гапимни икки қилса, самолётни портлатиб юбораман. Ҳамманг асфаласофилингга кетасан. Менга барибир, мен жонидан тўйган одамман... Икки минут вақт бераман. Кечиксанг, гап битта: портлатаман. Бор!..

Учувчи қайтиб кабинага кирди.

Икки йилга тенг икки дақиқа ўтди. Кабина эшиги шартта очилиб, ичкаридан чиққан учувчи либосидаги киши дадил-дадил юриб, салон ўртасига келганда, самолёт аввал ўнг, сўнгра сўл томонига қаттиқ шох ташлади, безори мувозанатини йўқотиб, боши билан рўпарасидаги деворга бориб урилди... Худди шу пайт устма-уст иккита ўқ узилди... Жиноятчи шилқ этиб йиқилди...

Учувчи либосини кийиб олган Ҳайитқули тўппончасини ёнига солиб, жасад олдига борди. Чўнқайиб ўтириб, авайлаб бинтни ечди. Ечдию ўрнидан даст туриб, яна тўппончасини қўлга олди, йўловчиларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди: Найнов қани? Найнов бундан ярим соат олдин Керкида, самолётга қақаётган пайтида Талъат Ҳасанов бошлиқ тезкор гуруҳ томонидан қўлга олинганини Ҳайитқули билмас эди...

Чоржўй

Қўши Саҳатдурдиевнинг тергов баённомасидан кўчирма (Терговни жиноят қидирув бўлимининг бошлиғи милиса майори Ҳайитқули Мавлонбердиев олиб борди):

Савол: ... Кўриб-турибсизки, биз сиз ўйлагандан кўра кўпроқ нарсани биламиз. Айтинг-чи, Саран оға қўшига неча марта бордингиз? Нима учун бордингиз?

Жавоб: Фақат бир марта... Биримизни чўпон, биримизни чўлиқ қилиб ол, деб борган эдик. Холли Саид «Кейинги пайтларда ёмон тушлар қўриб чиқяпман, анув куни тушимда отдан йиқилиб тушибман», деди. Тезроқ этагимизни ёпмасак, бўлмайди, деди. Узиям қўрқди, мениям қўрқиди. Хуллас, маслаҳатни бир жойга қўйиб, Саран оғанинг олдига бордик. Лекин у бизга рўйхушлик бермади, гапимиз-

ни қайтарди. «Сизларнинг йўлингиз бошқа, менинг йўлим бошқа», деди. Тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб қайтдик. Холли Саид ҳеч чидаёлмади, қаттиқ ранжиди, тишини қайради... Орадан кун ўтиб, «Яна бир бориб, гаплашиб кўрай-чи», деб чўлга отланди. Қайтганидан кейин автобекатда учрашадиган бўлдик. Келишилган вақтда борсам, у йўқ. У ёқ, бу ёққа аланглаб юриб, бир маҳал Сараннинг чўлигини кўриб қолдим. «Нима қилиб юрибсан?», дедим. У бўлса, йиғламоқдан бери бўлиб: «Саран оғаям, анави Уруссамов ҳам жиноятчи экан», деди. «Нима бўлди?» десам, овозининг борича: «Саран оға мен ўйлаган одам эмас экан, қотил экан. Одам ўлдирган экан. Бир аёл билан қизини сўйиб ташлаган экан»; деб қолди. Хуллас, маълум бўлдики, Холли Саид Сараннинг олдига бориб, нима бўлса ҳам уни кўндирмоқчи бўлган, ўтмишидан гап очиб, пўлиса қилган... Жаҳл устида униси бунисининг, буниси унисининг айбини юзига солган... Чўлиқ бўлса, ҳамма гапни эшитиб қолган... «Менга қара, сен йўл юриб чарчагансан, — дедим унга сир бой бермай. — Бугунча дамингни ол. Менинг милисадан танишим кўп. Эртага, агар йўқ десанг, бугуноқ улар билан таништириб қўяман», дедим. Бола «Хўп», деди. Уйга олиб бориб, чой-пой ичирдим, кейин «Сен дамингни олиб тур», деб ўзим Қариянинг уйига чопдим. Чўлдан эндигина келган экан. «Шундайшундай гап», дедим. «Гумдон қилиш керак!» деди Қария. Кейин, «Сен боравер, мен машина топиб, етиб бораман», деди. Мен уйга келиб чўлиққа: «Энди милисага боришга кеч бўлди, — дедим. — Яхшиси, бошлиқнинг уйига борамиз...» «Бўпти» деди чўлиқ... Кўчага чиқсак, бизни ГАЗ-69да Қария кутиб ўтирибди, аввалига танимадим: соқол-мўйлов, ёқаси кўтарилган пальто, бўйнида бўйинбоғ, хуллас, пўрим. Кулиб юборишимга сал қолди, ўзимни зўрға тийдим. Қария ҳам менинг кулгимни, ҳам ўзининг йўталини яшириш учун радиони варанглатиб қўйди. Йўлга тушдик. Ҳеч кимдан садо чиқмайди. Мен ҳар замон-ҳар замонда Қарияни гапга солмоқчи бўламан, у рўйхуш бермайди... Ҳаво совуқ. Устига-устига, топган машинасининг печкаси ҳам ишләмас экан, учаламиз ҳам қунишиб зўрға ўтирибмиз. Қария аввал машинани бошқа ёққа, кейин бошқа ёққа ҳайдади, айланиб-айланиб, аэропортга келдик, у ердан Учпунктга қараб кетдик. Учпункт кўчалари қоронғи экан, юриб-юриб, дуч келган бир уй дарвозаси рўпарасига келиб тўхтадик. Қария туриб, қаергадир бориб келди. «Бошлиқ йўқ экан, — деди тўнгиллаб. — Энди ўринбосариникига боришга тўғри келади». Қарасам, Қариянинг «соқоли» кўчиб турибди, этим жимирлаб кетди. Назаримда, буни чўлиқ ҳам сезди. Сабзавот омборхоналарига яқинлашганимизда безовталаниб, кўзини биздан яшириб, эшикка қараб-қараб қўя бошлади. Мен Қариянинг биқинига туртдим. У машинани чапга бурди, худди шу пайт чўлиқ ўзини пастга ташлаб қолди. Қария тўппа-тўғри устига бостириб бормоқчи бўлди-ю, лекин эплай олмади. Чўлиқ деразасидан ёруғ туриб турган бир уйга қараб чопди... Худди ўша ерда Қария уни...

Савол: Бу уйда ким туришини биларминдигиз?

Жавоб: Йўқ.

Савол: Чўлиқ энгашиб ғишт олишга улгурдимми?

Жавоб: Ҳа... Икки марта ғишт отди. Аввалгиси пешойнага тегди. Қария энгашиб қолди, энгашиб қолмаганида энасини кўрарди. Иккинчиси чироққа тегди...

Савол: Холли Саид машинани қаердан олган экан?

Жавоб: Мусодара қилдим, деди. Кимдан, деб мен ҳам сўрамадим, фалончидан, деб у ҳам айтмади.

Савол: Илғарилари доим бирга юрардинлар. Охирги сафар нега бошқа-бошқа учмоқчи бўлдинлар? Еки у сизни ташлаб кетдимми?

Жавоб: Йўқ. Бирга учмоқчи эдик. Фақат у самолётга биринчи бўлиб

чиқди. Мен энг охирида чиқмоқчи эдим... Қўлга тушиб қолдим. Холли Саидни сўрашди, алдадим, ходимларингга бутунлай бошқа ёқни кўрсатдим. У бўлса ўша пайтда самолётда учиб бораётган эди. Милисани бир ярим соат ушлаб турдим, шундай қилиб уни қутқариб юбордим. Вақтида у мени бир ўлимдан сақлаб қолган эди. Уша қарзимни уздим...

Савол: Мана бу суратга қаранг. Бу ҳам сиз билан Сараннинг иши... Холиқ Манғитов деган одам эсингиздами?

Жавоб: Манғитов? Йўқ, эсимда йўқ.

Савол: Эсингизда бор. Биласиз уни... Бир қамоқхонада ўтиргансиз. Хўш, эсладингизми? Ундай бўлса, эшитинг. Нима бўлганини мен айтиб берай. У сизларга ишониб сирни очади: «Юз йил қамоқда ўтирсам ҳам бола-чақамдан кўнглим тўқ. Чунки топиб олган бир кўза олтин тангамни ташлаб келганман», деб мақтанади. Қисқаси, оғзидан гуллаб кўяди... Сизлар бўлса... қамоқдан олдинроқ қутулиб... Хўш, энди эсладингизми?..

Жавоб: Гражданин бошлиқ, ўз ихтиёрим билан тан олганини қайд этиб қўйсангиз, илтимос... Ҳаммасини айтиб бераман... Хуллас, олтин тангалар масаласини Холли Саид билан иккаламиз ҳал этишимиз керак эди. Лекин охириги дақиқада Холли Саид айнади, ўрнимга Саран боради, деди. «Учинчи одамни аралаштириб нима қиласан?» десам, «Ишинг бўлмасин, ўғлон, сен боравер, бориб, топганингни кўтариб келавер, Саранга пул керак эмас, у ўчини олгани боради», деди. Шундай деб кўз қисди... Хуллас, Саран билан иккимиз бориб, аёлга эридан салом етказган бўлдик, «Соғ-саломат юрибди», дедик. Она-бола хурсандлигидан бизни ўтказгани жой тополмайди денг... Ҳали кўни-кўшнининг оёғи узилмай туриб, ўзимизни кетадиган қилиб кўрсатдик. Она-болага, «Агар поездга патта ололмасак, қайтиб келамиз», деб шипшитиб қўйдик. «Келинлар, тортинмай келаверинглар, бир кеча минг кечами?» дейишди... Биз жуда кеч, тун ярмидан оғиб, ҳатто энг қушуйқу чол-кампирилари ҳам ўшқу элитадиган пайтда келдик. Сал тақиллатишимиз билан аёл чиқиб эшикни очди. Чоғроқ бир хонага биз учун жой солиб қўйган экан. Ётдик. Бир соатлардан кейин турдик. Йўқ, мен турмадим, Саран турди. Туриб, иккаловини ҳам... Аввал ширингина ухлаб ётган қизини тинчитди... Кейин онасини уйғотди. Аёлнинг оғзини кафти билан тўсиб, томоғига пичоқ тиради: «Олтин қани, — деди. — Агар айтсанг, тирик қолсан, айтмасанг...», деди. Аёл айтди, лекин Саран уни ҳам... Хуллас, ишни қилди-ю, лекин тангадан бир дона ҳам олмади...

Савол: Олтин қаерда экан?

Жавоб: Аёл ётган тўшақда.

Савол: Аёлда Сараннинг нима ўчи бор экан?

Жавоб: Вақтию замонида аёлнинг отасидан Саранга бир ёмонлик ўтган экан...

Савол: Олтин тангадан сизга қанча тегди?

Жавоб: Юз элликта.

Савол: Холли Саидга-чи?

Жавоб: Унгаям.

Савол: Хоним Ҳаққосовнага қанчасини сотдингиз?

Жавоб: Мен ҳаммасини сотдим. Холли Саид элликтасини...

...Кўп ўтмай жумҳурият рўзномасида Олий суднинг расмий ахбороти чиқди. У шундай сўзлар билан тугар эди: «Туркменистон Олий суди ҳайъати оғир жиноят қилганликда айбланган Қўши Саҳатдурдиев билан Саран Хатарлиевнинг ўлим жазосини узоқ муддатли қамоқ жазоси билан алмаштириш тўғрисидаги илтимосини рад этди.

Ҳукм ўз кучида қолди».

Тамом

Мундарижа

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Онадек мўътабар, онадек дахлсиз 3

НАЗМ

Шукур Қурбон. Зангори тонг салтанатида 12
Ҳалима Аҳмедова. Кузак боғларида чуқади умрим 14
Исмоил Тўлак. Сабр — қоним симирган фироқ 17
Замира Эгамбердиева. Бир қатим нур бўлсам 55
Шавкат Ҳасан. Соғинч изтироби 58
Барнобек Эшпўлатов. Сочларинг бир сирли товланди 60
Ой улкан адирга ташлайди этак 128

НАСР

Насрулло Қобил. Еғий. Қисса 20
Одил Ғубов. Адолат манзили. Роман. 64
Хуршид Дўстмуҳаммад. Бугун эрталаб. Ҳикоя 135
Назар Эшонқул. Хаёл тузоғи. Ҳикоя 144

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ 3 ЙИЛЛИГИГА

Нуриддин Муҳитдинов. Кремлда ўтган йилларим 154

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ

Мирзахон Хоний. Нозимбек ва Козимбек. Достон 170
Садриддин Салим. Фарбнинг Шарққа ҳижрати 193

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

Гулноза Орипова. Қумушбибининг ҳаёси 189
Рустам Тожибоев. «Чаён солиғи» ҳақида эшитганмисиз? 191

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

Уктам Эминов. Шиддат. Роман 200

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Мусаҳҳиҳ М. Насриддинова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин ● Таҳририятга келган бир босма табоққача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар [саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани] бўйича ўшбу ташиқлотга мурожаат қилинг: Тошкент — 83, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 5.09.94 й. Босишга рухсат этилди 13.10.94 й. Қоғоз формати 84×108¹/₃₂. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шартли босма табоғи 13,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 18,48. Адади 24330 нусха. Буюртма № 3014.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРХДА

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.